

אוניברסיטת תל-אביב
הפקולטה למשפטים ע"ש בוכמן
המרכז ללימודי משפט מתקדמים

אמא טובה, אמא רעה

הוצאת קטינים ממשמורת הוריהם מכוח ס' 2(2) ו-2(6)
לחוק הנוער (טיפול והשגחה) תש"ך-1960

חיבור זה הוגש כעבודת גמר לקראת התואר
"מוסמך במשפטים" LL.M. - באוניברסיטת תל-אביב

על-ידי
טל חסין

העבודה הוכנה בהדרכת
פרופ' נטע זיו, דר' דפנה הקר

אוקטובר 2011

Tel Aviv University
The Buchmann Faculty of Law
The Center for Advanced Legal Studies

Good Mother, Bad Mother

**Child Placement Proceedings in Israel Under Articles 2(2) and
2(6) of The Juvenile Statute Care and Supervision Act of 1960**

Thesis Submitted for the LL.M. degree at Tel Aviv University

by

Tal Hassin

Prepared under the supervision of

Prof. Neta Ziv

Dr. Daphna Hacker

October 2011

תודות

להנהלת בתי המשפט על הענקת האישור לעיין בתיקי בית המשפט לנוער בהליכים אזרחיים ולנשיאת בתי המשפט לנוער, השופטת גלית מור-ויגוצקי, שבזכות התערבותה היעילה והנמרצת האישור אף מומש בפועל. לעובדי בית המשפט שאירחו אותי בנועם שבועות ארוכים במטבחון הקטן, אף שחסמתי את דרכם למקרה. לפרופ' נטע זיו ולדר' דפנה הקר על אורך הרוח, ההכוונה וההערות המועילות. לאילן, על שעות אינסופיות של מספרים קטנים והתלבטויות גדולות. לעורכות ועורכי הדין ולראש האגף לסיוע משפטי במשרד המשפטים, עו"ד אייל גלובוס, שהקדישו לי מזמנם וענו בסבלנות על שלל שאלות. ולקורין, אילנה, מרים, דינה, איילת, אריאלה ודורית שניאותו לחלוק איתי את התקופה הקשה ביותר בחייהן. תודה רבה.

תוכן העניינים

4.....	מבוא	
9.....	1. חלק ראשון: רקע תיאורטי וסקירת ספרות	
10	1.1 ילדים, הורים והמדינה	1.1
10.....	עקרון האוטונומיה המשפחתית	1.1.1
13.....	עקרון טובת הילד	1.1.2
15.....	זכויות ילדים:	1.1.3
17.....	היחס בין טובת הילד לזכויות הילד	1.1.4
18.....	התערבות באוטונומיה המשפחתית, המדינה כ-Parens Patriae	1.1.5
19	1.2 הרחקת ילדים מבתיהם והקמת בתי המשפט לנוער	1.2
19.....	השמה חוץ ביתית בישראל ובעולם. רקע	1.2.1
23.....	הקמת בתי משפט מיוחדים לנוער	1.2.2
24.....	מיהו קטין נזקק? סעיפי הסל בחוק הנוער	1.2.3
25.....	העילות להשמה חוץ ביתית - התעללות והזנחה	1.2.4
26.....	הוויכוח על אופן הגדרתן של העילות החוקיות להתערבות המדינה	1.2.5
29.....	המודל הסביבתי להזנחה	1.2.6
30.....	גישה רב תרבותית להזנחה והתעללות	1.2.7
31.....	גישות שונות להתערבות כפויה של המדינה באוטונומיה ההורית	1.2.8
36.....	מצבם של בגירים בוגרי מסגרות השמה	1.2.9
40	1.3 בית המשפט לנוער: ההליך, סדרי הדין, הצדדים	1.3
41.....	הוצאה בצו חירום	1.3.1
41.....	עילות הנזקקות	1.3.2
42.....	דרכי הטיפול	1.3.3

43 ההליך	1.3.4
44 הצדדים להליך	1.3.5
48 פערי הכוחות בין הצדדים להליך הנוקקות	1.3.6
51 חלק שני: המחקר	2
51 הסקרנות שהניעה את המחקר וההצדקה לו	2.1
52 שאלות המחקר	2.2
52 מערך המחקר, כללי	2.3
54 נגישות לשדה המחקר	2.4
55 הניתוח הכמותי	2.5
56 הראיונות	2.6
59 חלק שלישי: ממצאי המחקר	3
59 ניתוח תיקי בית המשפט לנוער בהלכי נזקקות	3.1
59 פרופיל המשפחות	3.1.1
60 הבקשות וההליך הקודמים לבקשת הנוקקות	3.1.2
60 החלטות בדיוני נזקקות	3.1.3
61 ילדים במשפט	3.1.4
62 ניתוח התיקים שבהם התבקשה השמה חוץ ביתית	3.2
63 הדיון וההחלטה	3.2.1
64 ילדים שהתבקשה הוצאתם ממשמורת הוריהם	3.2.2
66 השפעת הייצוג בתיקי השמה	3.3
66 הלימה בין בקשה להחלטה	3.3.1
66 תקופת הצו	3.3.2
67 דיון הוכחות	3.3.3
67 אורך הפרוטוקול בדיונים שבהם התבקשה הוצאה ממשמורת	3.3.4
68 מועד מתן ההחלטה בדיון הנוקקות ודרכי הטיפול	3.3.5
68 חובת דיווח לבית המשפט על הילד לאחר הוצאתו מהבית כסעיף בהחלטה	3.3.6

69	השוואת ההליך ותוצאותיו בהיעדר ייצוג להורים ובנוכחותו	3.3.7
70	הניתוח האיכותני: דמותן של האמהות שהתראיינו והתמות שעלו מהראיונות	3.4
73	חלק רביעי: סקירת התיקים, ממצאי הראיונות ודיון	.3
73	בית משפט ללא ייצוג	4.1
75	ייצוג והיעדרו, מתוך התיקים	4.2
81	משמעות הייצוג	4.3
96	משמעות הייצוג מפי עורכי הדין	4.4
97	משמעות הייצוג בדיון לאישור הוצאת ילד בצו חירום	4.5
100	הסיוע שמציעה המדינה למשפחות מוחלשות בהליכי נזקקות	4.6
103	שמיעת ילדים והיעדר ייצוג לקטינים	4.7
109	משמעותו של אפטרופוס לדין	4.8
112	על הסכמות	4.9
115	ממצאי הראיונות: מצוקה, היעדר אמון ומרי	4.10
116	כניסת שירותי הרווחה לתמונה	4.10.1
121	הפלישה לפרטיות:	4.10.2
123	אובדן האמון כלפי רשויות הרווחה והסירוב לשתף פעולה	4.10.3
127	חוסר שיתוף פעולה כהיבט של התנגדות	4.10.4
128	הבדלי תרבות ופטרנליזם	4.10.5
134	חוות הדעת של המומחים לבריאות הנפש	4.11
137	סיכום והמלצות	

מבוא: אלפי ילדים מוצאים מביתם על ידי רשויות הרווחה מדי שנה.¹ המועצה לשלום הילד, המתבססת על נתונים המגיעים ממשרדי הרווחה, החינוך ומהלמ"ס, מעריכה כי בשנת 2010 הוצאו כ-8,400 ילדים מביתם.² רוב הילדים נשלחים לפנימיות לילדים בסיכון, מיעוטם מושמים במשפחות אומנה.³

רוב ההשמות החוץ ביתיות נעשות בצל החוק, בהסכמה בין שירותי הרווחה למשפחות.⁴ עם זאת, כשליש מהילדים שחיים מחוץ לבתיהם מוצאים מהם בצו שופט.⁵ לבית המשפט מגיעים המקרים הקשים יותר – ילדים שהוצאו מביתם בצו חירום לפני שהותוותה עבורם תכנית טיפולית, משפחות שבהן מתנגדים ההורים או הילדים לפרידה הכפויה או כאלה שהמדינה מוצאת לנכון לעגן את הסכמתו בצו שיפוטי מחשש שיחזרו בהן מהסכמות שנתנו.

המסגרת החוקית להחלטה השיפוטית על ניתוק ילד מהוריו מעוגנת בחוק הנוער (טיפול והשגחה), תש"ך-1960 (להלן: חוק הנוער) והתקנות שהותקנו מכוחו. הוצאת הילד ממשמורת הוריו הנה אחת מדרכי הטיפול בקטין נזקק שמפרט החוק. הכרזת הנזקקות עצמה מתבססת על עילה אחת או יותר מתוך שבע שהחוק מונה, ובהן קטין נטוש, קטין שנולד עם תסמונת גמילה או קטין שחי במקום המשמש לדבר עבירה.⁶ שתיים מהעילות הן עילות סל, הקובעות כי קטין הוא נזקק כאשר האחראי עליו מזניח את הטיפול וההשגחה עליו (ס' 2 (2) לחוק), וכאשר שלומו הנפשי או הגופני נפגע או עשוי להיפגע (ס' 2 (6) לחוק). הגדרות אלה מותירות מקום נרחב לשיקול דעתם של השופטים וגורמי הרווחה בפרשנות המושגים "הזנחה", "שלום הילד" ובהערכת שלומו העתידי.

טענות להזנחה ולהיעדר השגחה ראויה מהוות את הגורם העיקרי להתערבות המדינה באוטונומיה המשפחתית.⁷ מחקרים שבדקו את התנהלותן של ועדות המומחים המוסמכות לדון

¹ הפרק "ילדים החיים מחוץ לביתם" בשנתון הסטטיסטי של המועצה לשלום הילד לשנת 2007 נפתח כך: "אין כיום גוף במדינת ישראל היודע את מספרם של כלל הילדים החיים מחוץ למשפחתם....", **ילדים בישראל 2007**, ס' 47 מתוך אתר המועצה הלאומית לשלום הילד <http://www.children.org.il>.

² מתוך **ילדים בישראל 2010**, השנתון הסטטיסטי של המועצה לשלום הילד לשנת 2010, לקט נתונים, ס' 59. <http://www.children.org.il/Files/File/leket%20netunim%202010.doc>, נצפה לאחרונה במרץ 2011. משנתונים קודמים של המועצה עולה כי הנתונים המתוייחסים לילדים החיים מחוץ לביתם מתבססים על דיווחי השירות לילד ולנוער במשרד הרווחה, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה והאגף לחינוך פנימייתי במשרד החינוך.

³ שם, ס' 59.
⁴ שם, ס' 60, 63. בהמשך העבודה אדון במהותן של הסכמות אלה (ר' עמוד 112-109), בשלב זה אציין שגם בית המשפט התייחס לצורך לעגן הסכמות על דרכי הטיפול בצו בית משפט. ר' ברי"ע (מחוזי ת"א) 2383/00 פלוני נ' רחל ללו תק-מח (2001) 65535 (1), (2001).

⁵ שם, ס' 59.

⁶ חוק הנוער (טיפול והשגחה), תש"ך-1960, ס' 2: "קטין הוא נזקק כשנתקיים בו אחד מאלה: (1) לא נמצא אחראי עליו; (2) האחראי על הקטין אינו מסוגל לטפל בו או להשגיח עליו או שהוא מזניח את הטיפול או ההשגחה; (3) הוא עשה מעשה שהוא עבירה פלילית ולא הובא בפלילים; (4) הוא נמצא משוטט, פושט יד או רוכל בניגוד לחוק עבודת הנוער, תשי"ג-1953; (5) הוא נתון להשפעה רעה או שהוא חי במקום המשמש דרך קבע מקום עבירה; (6) שלומו הגופני או הנפשי נפגע או עלול להיפגע מכל סיבה אחרת. (7) הוא נולד כשהוא סובל מתסמונת חסר בסם (סינדרום גמילה).

⁷ ורד סלוני-נבו ויצחק לנדר, **האם טובת הילד יכולה להתקיים בנפרד מטובת המשפחה? מחשבות והמלצות לשינוי**, חברה ורווחה כד 4 (2004), 416; טלל דולב, רמי בנבנישתי ואמנון טימר, **מחקר ועדות ההחלטה בישראל: ארגון, תהליכי עבודתן ותוצאותיהן, דו"ח מסכם**. ירושלים: משרד העבודה והרווחה (2001).

ולהחליט האם קטיין בסיכון ולקבוע את דרכי הטיפול הנחוצות לו (ועדות החלטה), קובעים ש-75% מהילדים שעניינם מגיע לוועדות סובלים מהזנחה ומהיעדר השגחה מתאימה.⁸ החלטות ועדות אלה הן שעומדות בבסיס תביעת המדינה מבית המשפט להכריז על ילד כקטיין כנוקק ולקבוע את אופן הטיפול בו.

רוב המשפחות המגיעות להליכים האזרחיים בבית המשפט לנוער חיות בעוני.⁹ אף שבישראל טרם נערך מחקר מקיף הבודק את הקשר בין המצב הסוציו-אקונומי של המשפחה לבין סיכויי ההתערבות בה מצד רשויות המדינה,¹⁰ הקשר בין עוני לפגיעה בזכויות הוריות מוכר בספרות העוסקת בתחום, בישראל ובח"ל: רוב המשפחות המגיעות לבית המשפט בהליכים מכוח חוק הנוער מתאפיינות במצב כלכלי קשה ובאבטלה, רבות מתוכן הן חד-הוריות.¹¹

עבודה זו מבקשת לבחון כיצד פועל המשפט החולש על הליכי נזקקות והוצאת ילדים מביתם מכוח סעיפי הסל בחוק בשני כלי מחקר: באמצעות ניתוח כמותי של החלטות בתי משפט לנוער בדיונים על הכרזת נזקקות וקביעת דרכי הטיפול בקטיין שנקבע כי הוא נזקק וסקירת התיקים המשפטיים, ודרך הסיפורים שמספרות על המשפט והטיפול בצל החוק אמהות שתויגו כ"לא ראויות" ושילדיהן הוצאו מחזקתן.¹² למחקר זה ניתן היתר תקדימי לעיין בתיקי בית המשפט לנוער ולבחון את ההליך וההכרעות השיפוטיות בו. עד היום, לא נערך בישראל מחקר שבחן את תפקידו של בית המשפט בהתערבות המדינה בזכות למשפחה והוצאת ילדים ממשמורת הוריהם

⁸ 25% הנותרים סובלים מהתעללות פיזית (15%) ומהתעללות מינית (10%) או מחדש להתעללות כזו. דולב, בנבנישתי וטימר, הי"ש 3.

⁹ מדוי"ח המועצה לשלום הילד לשנת 2007 עולה, כי בשנת 2006 מוכרים היו לשירותי הרווחה 326,599 ילדים שהוגדרו כילדים בסיכון. אצל שני שליש מהם, קובע הדו"ח, סוג הבעיה הבולט ביותר הוא הכלכלי, ילדים בישראל 2007, הי"ש 1, ס' 287 לדו"ח; ר' גם סלונים-נבו ולנדר, הי"ש 7, 409.

¹⁰ נטע זיו, משפט ועוני, מה על סדר היום? הצעה לאג'ודה משפטית לעוסקים בייצוג אוכלוסיות החיות בעוני, עלי משפט ד', תשס"ה, 17, 32.

¹¹ מחקרים שנעשו בארה"ב מלמדים כי נשים חד-הוריות, ובפרט נשים שחורות והיספניות, סובלות יותר מהתערבות המדינה בזכויותיהן ההוריות, וכי מספרם של הילדים העניים השוהים במוסדות גבוה באופן לא פרופורציונאלי לחלקם באוכלוסייה. ממצאים אלה הולמים מחקרים ישראליים שבדקו את מצבן הסוציו-אקונומי של משפחות לילדים בסיכון, המשרטטים תמונה לפיה רבות ממשפחות אלה הן חד הוריות, מרובות ילדים וסובלות ממצב כלכלי קשה. לנתונים אלה בארה"ב ר':

Michael S. Wald, *State Intervention on Behalf of "Neglected" Children, Standards of Removal of Children Of Their Homes, Monitoring the Status of Children in Foster Care, and Terminating of Parental Rights*, Stanford Law Review, Vol. 28, No. 4 (Apr., 1976), pp. 623-706; Kathleen A. Bailie, *The Other Neglected Parties in Child Protective Proceedings: Parents in Poverty and The Roll of The Lawyers Who Represent Them*, 66 Fordham Law Rev (1997-8) 2285; Daan Braverman & Sarah Ramsey, *When Welfare Ends: Removing Children From the Homes For Poverty Alone*, 70 Temp. L. Rev. 447, 452-461 (1997); Janet Weinstein, *And Never the Twain Shall Meet: The Best Interests of Children and the Adversary System*, 52 U. Miami L. Rev. 79, 130 (1997-8); Dorothy E Roberts, *child welfare and civil rights*, 2003 University of Illinois L. R. (2 003) 171.

למחקרים בישראל ר' למשל: בלהה דודזון-ערד, איכות החיים של ילדים בסיכון שהוחלט להשאירם בבית בהשוואה לילדים שהוחלט להוציאם מהבית, חברה ורווחה כרך ל', חוברת 3-4 (2010) 397, 415; וכן את נתוני המועצה לשלום הילד לפיהם לרוב הילדים השוהים בפנימיות לילדים בסיכון יש הורה מובטל אחד לפחות, ילדים בישראל 2010, הי"ש 2, ס' 64.

¹² אמהות שתויגו כ"לא ראויות" הן אוכלוסייה מודרת במחקר, ורק מחקרים מעטים מתארים את חווית הפרדה הכפיה מילדיהן מנקודת מבטן, רוני סטריאר, מהדרה למעורבות חברתית, חברה ורווחה כא (2) (2001) 232.

מכוח חוק הנוער. שלא כמו הליכי אימוץ, המפקיעים את יחסי ההורים עם ילדיהם, הוצאת ילדים מביתם מכוח חוק זה היא זמנית. אולם המציאות מלמדת, שזמניות זו עשויה להימשך שנים ארוכות.

עבודה זו מורכבת מארבעה פרקים. בפרק הראשון, התיאורטי, מוצגים העקרונות והזכויות העומדים במוקד הדיון על השמה חוץ ביתית, גישות שונות להתערבות המדינה בחיי המשפחה והוויכוח על אופן הגדרת החוק המתיר התערבות זו, המתבטא בדפוסי חקיקה שונים. בפרק זה ייסקר גם השיח החברתי-מוסרי והתפיסה שהנחתה את התערבות המדינה באוטונומיה המשפחתית בשנותיה הראשונות של המדינה, אשר ביטוייה מהדהדים בהליכים אלה עד היום. הפרק ייחתם בתיאור החוק החולש על הליכי נזקקות והשמה חוץ ביתית בישראל, ההליך המשפטי והצדדים לו. בפרק השני תוצג שיטת המחקר, הסקרנות שהניעה אותו וההצדקות לו. בפרק השלישי יובאו ממצאי המחקר הכמותי, ובפרק הרביעי יוצגו ממצאי סקירת התיקים המשפטיים וממצאי הראיונות, תוך אינטגרציה בינם לבין הממצאים הכמותיים וייערך הדיון בהם. במסגרת זו, ייערך דיון נורמטיבי בסוגיות העולות מממצאי המחקר ויועלו הצעות לתיקון החקיקה והפרקטיקות הנהוגות במשפטי השמה, תוך התייחסות לידע מחקרי ולחקיקה הנהוגה במדינות שונות.

1 חלק ראשון: רקע תיאורטי וסקירת ספרות

הדיונים בבית המשפט לנוער מתנהלים בדלתיים סגורות, פסקי הדין בהם אינם מתפרסמים ורק תיקים ספורים מגיעים לערעור בערכאות גבוהות יותר.¹³ ייתכן שאלה הגורמים לכך שעד היום כמעט ולא נחקר בישראל התחום המשפטי של הליכי נזקקות של קטינים וקביעת דרכי הטיפול בהם, ולא נבחן מערך הכוחות בין השחקנים השונים בזירה משפטית זו. עיקר המחקר על ילדים בסיכון והשמה חוץ ביתית מתבצע על ידי מומחים בעבודה סוציאלית, הבוחנים אותם מזווית טיפולית ובהקשר של תכנון מדיניות.¹⁴ גם מאמרים שתקפו בביקורתיות את מערך שירותי הרווחה

¹³ בית משפט לנוער הוא חלק ממערכת בתי משפט השלום. ערעורים עליו נידונים בבית המשפט המחוזי, וערעורים ברשות מגיעים לדיון בבית המשפט העליון.

¹⁴ ר' בין היתר מרים גולן, **הבדלים בין נערים לנערות במצוקה השהים במסגרת חוץ ביתית כפויה**, חברה ורווחה כ"ב 4, 519; חנה סמקין ואלישבע סדן, **סוגיות של שליטה ועוצמה בתהליך ההתערבות המקצועית של פקידי סעד לחוק הנוער: נקודות מבטם של פקידי סעד ושל הורים במשפחות שבהן היתה התערבות בחוק**, ביטחון סוציאלי 75 (נובמבר) 2007, 115; סלונים-נבו ולנדר, ה"ש 7; דולב, **בנבנישתי וטימר, ה"ש 7**; יעל פרץ, **השיחה הטיפולית כסיפור: פיתוח גישה הקשרית בניית שיחות טיפוליות בין עובדות סוציאליות לבין פונות שבית המשפט ראה בהן אמהות מזניחות או מתעללות**, עבודה לקבלת תואר מוסמך במדעי החברה, אוניברסיטת בן גוריון (2004); יעל פרץ, **ורד סלונים-נבו, אנטומיה של כישלון: על קשיים בשיח שבין העובד הסוציאלי לאמהות שילדיהן הורחקו מהבית בצו בית משפט בתוך הדרה חברתית וזכויות אדם בישראל (עורכים): יאיר רוטן, ישראל דורון, ורד סלונים-נבו**, רמות (2008), 71; אילנה לביא, **חוויות הפרידה של אמהות בעקבות השמת ילדיהן במסגרות פנימיות**, אוניברסיטת בר אילן (1999). באחרונה התפרסמה חוברת של כתב העת חברה ורווחה שהוקדשה כולה לנושא ילדים בסיכון. גם בה אין מאמרים משפטיים. **ילדים נפגעי התעללות והזנחה ומשפחותיהם: מחקר וטיפול**, חברה ורווחה כרך ל, חוברת 4-3 (ספטמבר-דצמבר) 2010.

ילדים בסיכון בתחום זה לא התייחסו לאופן שבו מיושם חוק הנוער.¹⁵ ועדת גילת, ועדת חקירה ממלכתית שבראשה עמד משפטן ושבדיקתה את סמכותן והתנהלותן של הוועדות המוסמכות להמליץ לבית המשפט על דרכי הטיפול בקטינים נזקקים (ועדות החלטה) העלתה ממצאים קשים על אופן פעולתן, לא עסקה אף היא בבתי המשפט ובפסיקה.¹⁶ ספרו של נשיא בית המשפט לנוער לשעבר אלי שרון, "קטינים בסיכון", הוא חריג. הספר מפרק את רכיביו השונים של חוק הנוער וסוקר ביסודיות את הוראותיו ומשמעותו. מחברו מגדירו כספר שעיקר תכליתו היא לסייע לגורמים המעורבים בטיפול בקטינים "ולהדריכם בנבכי החוק".¹⁷ ברובו, אינו עוסק הספר בבחינה ביקורתית של הדין והנעשה בצלו.

בדומה לישראל, הוצאת ילדים מביתם כדרך טיפול בקטינים שהוגדרו כילדים הנמצאים בסיכון מאפיינת את המדיניות הנהוגה בצפון אמריקה, בריטניה ואוסטרליה. מדיניות אחרת נוהגת במערב אירופה. בצרפת, גרמניה, שוודיה ובלגיה מספרם של ילדים המורחקים מביתם זעום והטיפול בילדים בסיכון מתמקד בשירותים בקהילה.¹⁸ בשל היעדר כתיבה משפטית ישראלית על התחום תתבסס הסקירה התיאורטית לא מעט על כתיבה זרה, בפרט מארה"ב.

1.1 ילדים, הורים והמדינה

1.1.1 עקרון האוטונומיה המשפחתית וזכות ההורים למשמורת על ילדיהם

שיטות משפט שונות הנשענות על המשפט המקובל, לרבות שיטת המשפט בישראל, מכירות בצורך בשמירה על גבולות המשפחה המפרידים בינה לבין מי שאינו נמנה עליה, ובפרט המדינה. שיח הזכויות, ובהקשר המשפחתי זכות המשפחה לפרטיות ואינטימיות, משמש ככלי העיקרי ליצירת גבולות סביב המשפחה ושמירה עליה מהתערבות חיצונית.¹⁹ ההכרה במשפחה כיחידה אטומיסטית

¹⁵ אסתר הרצוג, מי מרוויח ממדינת הרווחה, תיאוריה וביקורת (1996) 81; אסתר הרצוג, אלימות בירוקרטית וטובת הקטין, בתוך רודפי הצדק: מחקרים בפשיעה ואכיפת החוק בישראל (בעריכת אראלה דמי ועדן לוי) צ'ריקובר, 2004.

¹⁶ דו"ח ועדת יעוץ לקביעת סמכויות ועדות החלטה ודרך התנהלותן מול פקידי הסעד למיניהם (בראשות ישראל צבי גילת), ירושלים (2002) (להלן: ועדת גילת). הוועדה מצאה, בין היתר, כי למרות תפקידן הקריטי הוועדות פועלות ללא מקור סמכות בחוק, אינן מזמנות את הקטינים ומשפחותיהם לדיונים, אינן מאפשרות למשפחות להגיע מיוצגות, אינן מתעדות את דיוניהן בפרוטוקולים ופועלות בחוסר שקיפות. בעקבות פרסום הדו"ח החלו להיכתב פרוטוקולים של דיוני הוועדות וניתן למשפחות להגיע עם ייצוג.

¹⁷ אלי שרון, קטינים בסיכון, המכון למחקרי משפט וכלכלה (1991).

¹⁸ פרץ, היש 14, 13.

¹⁹ איילת בלכר-פריגת, על זכויות, גבולות ומשפחה, עיוני משפט כז(2) (תשס"ג) 539.

נפרדת מהקהילה והחברה סביבה נחוצה הן להגדרתה הפורמלית והן ליצירת מרחב מוגן להתפתחות היחסים בין הפרטים שבה.²⁰

הורים הם האפוטרופסים הטבעיים של ילדיהם.²¹ הנחת היסוד בבסיס עקרון בלעדיות ההורות היא שלהורים יש זכויות וחובות מוסריות ומשפטיות כלפי ילדיהם, אשר אין לאיש בלתי.²² אלה מתפרשות על קשת רחבה וכוללות את הזכות והחובה לגדל את הילדים, לחנכם, לדאוג לבריאותם והתפתחותם, ולבחור את דתם. ההורים הם שמעניקים לילד את שמו, בוחרים היכן יגור, זכאים למידע שאוספים עליו אחרים ומייצגים אותו בפעילויות משפטיות. נקודת המוצא של התפיסה האינסטרומנטליסטית לעקרון בלעדיות ההורות היא שקיימים קשרי דאגה והזנה אינסטינקטיוויים בין הורים לצאצאיהם, שהאדם שייטיב ביותר לדאוג לילד הנו הורה מולידו, ולכן יצאו הילדים והחברה כולה נשכרים מכך שמשימה זו תוטל על כתפיו.²³ הביטוי המשפטי שניתן לכך, בקביעת זכויות וחובות הוריות, נועד לחזק ולהגביר את האינסטינקטים הטבעיים והכשרים המולדים להורות.²⁴ הענקת אוטונומיה ושיקול דעת מוחלטים להורים נתפסו לא רק כמחזקים את הדאגה הטבעית אלא גם כמאפשרים אותה, ואשר בלעדיהם לא יוכלו ולא ירצו ההורים לגדל, לדאוג ולהנחות את ילדיהם למיצוי טובתם וטובת החברה כולה.²⁵

התחקות אחר ההתפתחות המסורתית של דוקטרינת זכויות הוריות מגלה כי זו נשענת על עקרונות הנחשבים כאינהרנטיים וטבעיים לכל חברה תרבותית.²⁶ זכויות אלה נתפסות כחלק מעקרונות המשפט הטבעי, ללא צורך לעגן בחוקים והסכמים. למעשה, הן פרה-פוליטיות והחוק אינו יוצר אותן אלא אך נותן להן ביטוי.²⁷

עיגון משפטי מוקדם לתפיסה זו אפשר למצוא בשורת פסקי דין מסוף המאה ה-19 ותחילת המאה העשרים, שבהם קיבע בית המשפט העליון בארה"ב את מעמדן של הזכויות ההוריות כאבני יסוד של הסדר החברתי. בית המשפט קבע כי אם הורים לא יהיו חופשיים לגדל את ילדיהם ייפרם מארג החברה כולה, אינסטינקטים אנושיים יירמסו ואחד התמריצים החזקים להתרבות הגוע

²⁰ שם, 548.

²¹ סי' 13א – 17 לחוק הכשרות והאפוטרופסות, התשכ"ב 1962.

²² דפנה הקר ואיילת בלכר-פריגת, **הורים או זרים: מעמד המשפטי המצוי והרצוי של בני זוג של הורים**, משפטים מ (תשע"א) 5, 6-7.

²³ Katharine T. Bartlett, **Rethinking Parenthood as an Exclusive Status: The Need for Legal Alternatives When the Premise of the Nuclear Family Has Failed**, Virginia Law Review Vol. 70, No. 5 (1984) 879, 891.

²⁴ שם, 891.

²⁵ לסקירה היסטורית של התפתחות האוטונומיה המשפטית מהמאה ה-17 ועד היום ר' Bartlett, ה"ש 23.

²⁶ Bartlett, supra note 23, Judith Areen, **Intervention between Parent and Child: a Reappraisal of the State's Role in Child Neglect and Abuse Cases**. 63 Geo. L.J. 887 (1975) 889, Weinstein, supra note 11, 130.

²⁷ Bartlett ה"ש 23, 888.

האנושי והמשכיותו יושמד.²⁸ היכולת הטבעית שיוחסה להורים לגדל את ילדיהם נתפסה כאחד מיסודות הבריאה וכוודאות שאינה ניתנת לערעור.²⁹

המשפט בישראל אימץ את הגישה הטבעית לזכויות ההורים, ובתי המשפט קבעו שוב ושוב כי זכותם של הורים לגדל את ילדיהם היא ראשונית וחשובה ביותר, ומבטאת את הקשר הטבעי בין הורים לילד שהוא בשר מבשרם, הנושא את מטענם הגנטי ומבטא את רצונם להמשכיות אחר מותם.³⁰ החל מקום המדינה ועד ימינו מקבעת שורת פסיקות של בית המשפט העליון את עקרון האוטונומיה ההורית.³¹ הדיון שהתקיים בדנ"א 6041/02 - הליך נדיר שבו דן בית המשפט העליון בהרכב מורחב של חמישה שופטים בשאלה מתי ניתן להורות על העברתו של קטין למרכז חירום מכוח הוראות ס' 12 לחוק הנוער,³² הוא כנראה הדיון המשפטי המקיף והמעמיק ביותר שהתקיים בישראל בנושא התערבות כפויה של המדינה בזכויות ההוריות מכוח חוק הנוער. פסק דין זה ממצה את תפיסת המשפט בישראל לעקרון האוטונומיה ההורית והרציונאל לו כשקבע:

"הורים הם, כידוע, האחראים הראשוניים והעיקריים לילדיהם הקטינים. הם האפוטרופסים הטבעיים שלהם (... מוטלת עליהם החובה והזכות לדאוג לצרכיהם במסירות, וצמודה לה הרשות להחזיק בילדיהם הקטינים (...). ההורים נושאים באחריות הישירה לילדיהם מתוקף מעמדם כאפוטרופסיהם הטבעיים (... חזקה שהוריו-אפוטרופסיו של הקטין פועלים לטובת עניינו. להורים נתונה זכות יסודית לאוטונומיה בגידול ילדיהם, אשר היא בבחינת ביטוי לקשר הטבעי שבין הורים לילדיהם (... זכותם של ההורים להחזיק בילדיהם ולגדלם, על כל הכרוך בכך, היא בגדר זכות אדם טבעית וראשונית (... זכותם של ההורים לקיים חובתם כלפי ילדיהם יוצרת את האוטונומיה והפרטיות של התא המשפחתי ושוללת, ככלל, התערבות של גורמים חיצוניים ביחידה המשפחתית...".³³

²⁸ שם, 889.

²⁹ שם, שם.

³⁰ פנחס שיפמן, **דיני המשפחה בישראל** (כרך שני), המכון למחקרי חקיקה, האוניברסיטה העברית (תשמ"ט-1989), 219. ³¹ ר' למשל הציטוטים הבאים מתוך פסקי דין שונים שניתנו על פני עשרות שנים: "התא המשפחתי הינו "התא הראשוני... של החברה הישראלית" (השופט ש"ז חשין בע"א 238/53 כהן נ' היועץ המשפטי לממשלה, פ"ד ח 4, 53). "אין קיום לחברה האנושית אלא אם כן שומרים כבבת העין על התא הראשוני שלה, הוא התא המשפחתי" (השופט מ' זילברג בע"א 337/62 ריזנפלד נ' יעקובסון, פ"ד יז 1009, 1021). תא זה הוא "מוסד המוכר על ידי החברה כאחד היסודות שבחיי החברה" (הנשיא י' אולשן, שם, עמ' 1030). "חובתנו הראשונית והבסיסית לקיים, לטפח ולשמור על התא החברתי היסודי והקדום ביותר בתולדות האדם, שהיה, הווה ויהיה היסוד המשמר ומבטיח את קיומה של החברה האנושית – הלוא היא המשפחה הטבעית" (השופט אלון בע"א 488/77 פלוני נ' היועץ המשפטי לממשלה, פ"ד לב(3) 421, 434). "שמירתו של מוסד המשפחה הינו חלק מתקנת הציבור בישראל", בג"ץ 693/91 אפרת נ' הממונה על מרשם האוכלוסין במשרד הפנים, פ"ד מז(1) 749, 783.

³² ס' 12 לחוק הנוער קובע: "רשאי בית המשפט, בהחלטת ביניים, אף לפני שמיעת הקטין או האחראי עליו ולפני קבלת תסקיר, להורות על נקיטת אמצעים זמניים לגבי הקטין ולאשר אמצעי-חירום שנגקטו לגביו על ידי עובד סוציאלי לפי חוק הנוער (טיפול והשגחה); החלטת ביניים כאמור תפקע כעבור שלושים יום מיום הינתנה אם לא הוארכה תקופת תקפה כאמור בס' 14".

³³ דנ"א 6041/02 פלונית נ' פלוני, פ"ד נח(6) 246, 255-256 (2004). ההפניות לפסקי דין אחרים הושמטו מטעמי נוחות הקריאה.

1.1.2 עקרון טובת הילד

מנגנון ההכרעה המסורתי בדיונים שילדים במרכזם, לרבות דיוני נזקקות, מתבסס על עקרון טובת הילד, המהווה עקרון על בדיונים אלה בשיטות משפט רבות. עקרון זה התפתח כריאקציה לתפיסה שרווחה עד לסוף המאה ה-19, שהתייחסה לילדים כאל קניין של הוריהם. רק בתחילת המאה העשרים ניתן היה להצביע בבירור על שינוי במעמדם של ילדים, ולקבוע כי הוענקו להם זכויות משפטיות מיוחדות.³⁴ חוקים שהתייחסו לילדים עד אז לא התמקדו בזכויותיהם או בטובתם, אלא בזכויות המבוגרים, בפרט הוריהם, ביחס אליהם.

סמכותם הבלתי מוגבלת כמעט של ההורים ביחס לילדיהם מופיעה בכתביו של לוק, הבוחנים את מקורות הסמכות הפוליטית. כאחד מאבות הליברליזם דגל לוק בצמצום סמכות זו, אך לא חשב שילדים יכולים לפעול כיצורים אוטונומיים, ותפסם כזכאים לטיפול ראוי ולהגנה.³⁵ גישה זו, שלו ושל הוגים נוספים בני אותה תקופה, היוותה את התשתית התיאורטית לעקרון טובת הילד (Child's best interest / child's welfare). עקרון זה מכיר בילד כיצור נפרד מהוריו, בעל צרכים ואינטרסים משל עצמו,³⁶ אשר יש להעמידם במרכז קבלת החלטות הנוגעות לחייו. השקפה זו פטרנליסטית בבסיסה: היא מכירה בסמכותם של גורמים שאינם הילד לקבל החלטות עבורו, שיקדמו את האינטרסים שלו ואת טובתו כפי שאלה נתפסים בעיני מבוגרים.³⁷

רשימה ארוכה של חוקים במשפט הישראלי עוסקים בחובה לפעול על פי עקרון טובת הילד או טובת הקטין, ובהם למשל חוק שיווי זכויות האשה, חוק אימוץ ילדים וחוק הכשרות והאפטרופסות, הקובע את טובת הקטין כקנה מידה למחויבות ההורים.³⁸ גם הפסיקה הישראלית העמידה עקרון זה במרכז הדיונים בענייני קטינים, והשופטים דנו רבות בשאלה מהי טובה זו.³⁹

³⁴ לתיאור מעמדו המשפטי של הילד עד למהפכה התעשייתית וההתפתחויות לאחריה, ר' J. Eekelaar, *The Emergence of children Rights*, 6 Oxford J. Legal Studies (1986) 161, 163, וכך יחיאל ש' קפלן, *זכויות הילד בפסיקה בישראל – ראשית המעבר מפטרנליזם לאוטונומיה*, המשפט 2 תשס"ב 304, 305.

³⁵ קפלן, שם, 306.

³⁶ דניאל 7015/94 *היועמ"ש נ' פלונית*, פ"ד (נ1) 48, 65.

³⁷ כפועל יוצא מכך נותרו רצונותיהם ועמדותיהם של ילדים מחוץ למתחם השיקולים בהחלטות הנוגעות לחייהם. ההצדקה לפטרנליזם ביחס לקטינים, ונפקדות האוטונומיה שלהם מגישה זו, נובעות מכך שילדים נתפסים כיצורים פגיעים וחלשים, הזקוקים להגנה, ונטולי בשלות רגשית וקוגניטיבית מספקת כדי לקבל החלטות רציונאליות, שיקדמו את האינטרסים שלהם; ר' תמר מורג, *אתגרים חדשים בהגדרת גבולות הילדות והבגרות לאור האמנה הבינלאומית בדבר זכויות הילד*, בטחון סוציאלי 44, 108 (1995), 109-111; תמר מורג, *האמנם עידן חדש? פסיקת בתי המשפט בישראל והאמנה בדבר זכויות ילדים*, זכויות הילד והמשפט הישראלי (עורכת תמר מורג), רמות (2010), 101.

³⁸ סי' 17 לחוק הכשרות והאפטרופסות תשכ"ב 1962 קובע: "באפטרופסותם לקטין חייבים ההורים לנהוג לטובת הקטין כדרך שהורים מסורים היו נוהגים באותו העניין". חוקים נוספים המכתיבים התייחסות לטובת הילד הם, בין היתר, חוק אימוץ ילדים, תשמ"א-1981; חוק הביטוח הלאומי (נוסח משולב), תשנ"ה-1995; חוק הנוער (שפיטה, ענישה ודרכי טיפול), תשל"א-1971; חוק הסכמים לנשיאת עוברים (אישור הסכם ומעמד היילוד), תשנ"ה-1996; חוק הסעד (סדרי דין בענייני קטינים, חולי נפש ונעדרים), תשט"ו-1955; סעיף 365(ב)(3) לחוק העונשין, תשל"ז-1977; חוק השמות, תשט"ז-1956; חוק גילוי נגיפי איידס בקטינים, תשנ"ו-1996; חוק למניעת אלימות במשפחה, תשנ"א-1991; חוק לתיקון דיני הראיות (הגנת ילדים), תשט"ו-1955; חוק שיווי זכויות האשה, תשי"א-1951.

³⁹ קפלן, הי"ש 34, 626.

שאקי ניתח החלטות שונות בנושא, ולאורך טבע את ההגדרה כי טובת הילד היא: "מכלול הסיכויים כפי שהם נתפסים ומוערכים על פי שיקולי בית המשפט... להבטיח מירב הדאגה בנסיבות כל מקרה לצרכיו הגופניים, החומריים והנפשיים של הילד, בהתחשב בגילו ובצרכיו המיוחדים".⁴⁰

הכרזות חגיגיות הקובעות את טובתו של הילד כשיקול המכריע והבלעדי בהחלטות העוסקות בו מצויות למכביר בפסיקה.⁴¹ עם זאת, המושג טובת הילד הוא מושג רחב, מושג מסגרת, הסובל תכנים שונים.⁴² שיפמן קובע כי תוכנו הנורמטיבי משתנה בהתאם להקשר המיוחד שבו השאלה מתעוררת, ואף היחס בינו לבין שיקולים אחרים, כגון זכויות הורים, משתנה בהתאם לכך, וכותב: "לא הרי שאלת טובתו של הילד במשפחה 'נורמאלית', המתפקדת כהלכה פחות או יותר כהרי טובת הילד כשהמשפחה מתפרקת מחמת סכסוך בין ההורים, ולא הרי שתי סיטואציות אלה כהרי משפחה במצוקה שכתוצאה ממנה שלומו של הילד עשוי להיפגע".⁴³

עמימותו של המושג הביאה להתייחסות נרחבת במשפט ובכתיבה האקדמית בעשור וחצי האחרונים לחסרונות הקיימים במנגנון ההכרעה זה.⁴⁴ נשיא בית המשפט העליון לשעבר, מאיר שמגר, קובע כי המושג "טובת הילד" הוא רגשי-סובייקטיבי, ומצטט את ביקורתו של שיפמן כי "הגישה הפטרנליסטית, אותה מבקשים לרסן בתחומים רבים של המשפט, פועלת ללא מעצור בענייניהם של קטינים".⁴⁵ שופטים אחרים תיארו את עקרון טובת הילד כ"מבחן גמיש, רחב, ובלתי מוגדר המתמלא בתוכן על ידי בית המשפט".⁴⁶ הביקורת הרווחת כלפי יישומו של עקרון זה במשפט, בארץ ובעולם, מתייחסת לכך שמושג "טובת הילד" מעורפל, ומאחר ואין קריטריונים ברורים שיגדירו מהי טובה זו יישומו סובייקטיבי, ומותנה בתפיסות פרסונאליות וחברתיות של מקבלי ההחלטות בעניינם של ילדים.⁴⁷

ביקורת זו רלבנטית מאוד לישראל, חברה קולטת עליה, רבגונית מבחינה תרבותית, בה חיות בכפיפה קבוצות חברתיות עם קודים תרבותיים שונים מאוד, לעתים סותרים.⁴⁸ ההכרה ברב-

⁴⁰ אבנר ח' שאקי, אפיונים בדיני משמורת קטנים – תוך שימת דגש על יישום עקרון טובת הילד, עיוני משפט י 5, 15.

⁴¹ שיפמן, ה"ש 30, 217. המחבר מנתח את הקשיים הערכיים הטמונים בנסיון לבדוד את טובת הילד משיקולים אחרים וקורא לאזן בין האינטרסים שלו לבין אלה של משפחתו כפי שיש לאזן בין שיקולים העוסקים בצרכיו לשיקולים חברתיים כלליים שבדרך כלל מייצגים את הצורך להגן את שלומו ורווחתו. שם, 218-217.

⁴² שם, שם.

⁴³ שם, 221.

⁴⁴ רונה שוז, זכות הילד לגדול אצל הוריו הביולוגיים, לקחים מפרשת תינוק המריבה, משפחה במשפט א (2007) 163.

⁴⁵ ע"א 2266/93 פלוני נ' אלמוני, פ"ד מט(1) 221, 236.

⁴⁶ שם, 250.

⁴⁷ ר' למשל Rhona Shuz, **Protection Versus Autonomy: The Child Abduction Experience**, in *The Case for the Child: Towards a New Agenda*, Yair Ronen & Charles W. Greenberg (eds.), Intersentia (2008) 269, 270.

⁴⁸ דו"ח שמיד התייחס להטרונגניות המאפיינת את אוכלוסיית הילדים בישראל כמשקפת את ההטרונגניות באוכלוסייה הכללית, אשר בשנת 2004 מנתה 70% יהודים, 23% מוסלמים, 2% נוצרים, 2% דרוזים ו-2% חסרי דת. הטרונגניות

תרבותיות, השאיפה לאפשר פלורליזם והויתור על הנסיון לכפות את ערכי הרוב המערבי, מביאים לכך שאף שיש הסכמה חובקת תרבויות בדבר הצורך להגן על ילדים ולאסור על פגיעה בהם, היחס לילדים והתפיסות על הדרך הראויה לגידולם משתנים בין הקבוצות. כך גם היחס כלפי התעללות והזנחה שאינם עולים כדי פגיעה מינית או פיזית קשה, שעומדות במרכז עבודה זו. בהיעדר הגדרה מוסכמת שתמלא בתוכן מושגים מופשטים אלה, בתרגומם היום יומי להתנהלות קונקרטי קיימת שונות בין הקבוצות.⁴⁹

לא כל החברות ותתי-החברות בישראל אף שותפות לתפיסה המכתיבה את עליונות עקרון טובת הילד.⁵⁰ גולדשטיין ולאור כותבים כי קיימות בארץ קבוצות שאצלן ערכי "טובת המשפחה" ו"טובת הקהילה" שווי ערך ואף גוברים על העקרון המנחה של טובת הילד,⁵¹ ומבחינים בין שני תת זרמים עיקריים: הזרם הקולקטיביסטי והזרם האינדיווידואלי. בעוד שבראשון נתון הפרט למרות הקולקטיב, אשר הביטוי הבסיסי שלו הוא משפחה והדגש בפרקטיקות גידול ילדים בו הוא על צייתנות, מחויבות והקרבה לקולקטיב, בשני הדגש הוא על אוטונומיה של הפרט.⁵² בזרם הקולקטיביסטי ניתן למנות קהילות: הקהילה החרדית, האתיופית, עולי בריה"מ לשעבר, אשר ככלל, קובעים השניים, מרחב התמרון בהן לפרט מוגבל, הציפייה להתנהגות נורמטיבית גבוהה, וכל סטייה עשויה להיענש בחומרה.⁵³ בזרם האינדיווידואליסטי, האופייני לחברות מערביות, מעודדים גדילה והתפתחות באמצעות מימוש הבחירה האישית והדגש בהן הוא על פיתוח זהות ייחודית לילד, הישגיו והצלחתו, ועל זכויותיו.⁵⁴

1.1.3 זכויות ילדים

תפיסות מתקדמות על מעמדם של ילדים במשפט, שאותן אני מבקשת לאמץ בעבודה זו, מחייבות לבחון את משולש היחסים של ההורים, המדינה והילד, המגיעים לבית המשפט בהליכי

קיימת גם בתוך האוכלוסייה היהודית מרובת העדות. לכך נוספו גלי ההגירה הגדולים מארצות בריה"מ לשעבר ובמספרים פחותים מאתיופיה, דרום אמריקה וארצות המערב. ר' דו"ח הוועדה הציבורית לבדיקת מצבם של ילדים ובני נוער בסיכון ובמצוקה (בראשות פרופ' הלל שמיד) 2006 (להלן: דו"ח ועדת שמיד) <http://www.sw.huji.ac.il/upload/shmidreport2006.pdf>.

⁴⁹ שמואל גולדשטיין ורינה לאור, היבטים בין-תרבותיים והשפעתם על אנשי מקצוע בהקשר של איתור ילדים נפגעי התעללות והזנחה וחובת הדיווח, משפחה במשפט ג-ד (התשס"ט-התש"ע) 243, 246.

⁵⁰ ביקורת על הקביעה כי משמעותו של עקרון טובת הילד היא שטובתו הנה "שיקול ראשון במעלה", נשמעה גם בדעת המיעוט בוועדת שניט, שהתמנתה ב-2005 ודנה בין היתר בהצדקת חזקת הגיל הך המנויה בס' 25 לחוק הכשרות והאפוסטרופיות. הוועדה פרסמה דו"ח ביניים ב-2008, ממנו עולה כי דעת המיעוט בוועדה סברה שיש לאזן בין האינטרסים של הילד לאלה של הוריו, ובנסיבות מיוחדות עשוי האינטרס של האחרונים לגבור. מיעוט חברי הוועדה חשבו כי "נכון יותר לקבוע כי במימוש אחריותו ההורית יפעל ההורה כך שטובתו של הילד תהיה שיקול מרכזי". דו"ח הביניים של ועדת שניט 2008, עמ' 25.

⁵¹ גולדשטיין ולאור, הי"ש 49, 47.

⁵² שם, 248-249.

⁵³ שם, שם.

⁵⁴ שם. המחברים קובעים כי בזרם האינדיווידואליסטי היחיד הוא אוטונומי, מופרד מהקבוצה, ויכול להשתייך למספר קבוצות במקביל בלי שאף אחת מהן תגדיר את זהותו במלואה.

נוקקות והשמה, גם מנקודת מבט ששמה את זכויות הילד במרכז.⁵⁵ תפיסה זו, שמצאה את ביטויה המלא והעמוק ביותר באמנת האו"ם בדבר זכויות ילדים-1989 (להלן: "האמנה") שישראל אשררה ב-1991, מכתובה להתייחס אל עקרון האוטונומיה המשפחתית כחל גם על הקטינים במשפחה, ולהכיר בזכותם הם לגדול אצל הוריהם כזכות מרכזית, המובחנת מזכות הוריהם לגדלם.⁵⁶

רעיון זה מצא את ביטויו בפסיקה ישראלית מוקדמת, שעסקה במשמורת ילדים והתבססה על עקרונות המשפט העברי, תוך הדגשת הצורך להתנתק מעקרונות המשפט המקובל ששמו במרכזן את הזכויות ההוריות.⁵⁷ אולם למעט פסקי דין בודדים בשנים הראשונות לקום המדינה, מתאפיינת הפסיקה שאחריהם בנטייה גוברת והולכת של בתי המשפט לשים במוקד הדיונים את זכות ההורים למשמורת, ואת זכותם של הילדים כשלושה בזו של הוריהם.⁵⁸

מורג, שבחנה את השפעת אשרור האמנה על הפסיקה, כותבת כי לאחר הצטרפות ישראל לאמנה נפתח מחדש הדיון על המשקל הנכון שיש לייחס לרצונותיו של הילד ולאינטרסים שלו בהליכי משמורת, ועל היחס הראוי שבין זכויותיו לזכויות הוריו.⁵⁹ דיון זה לא הוכרע, ובפסיקה נשמעות עמדות שונות באשר לאיזון הראוי בין זכויות ההורים לילדים: זו הרואה בזכויות הוריות זכויות חוקתיות, אך לא מקנה לזכויות הילדים למשמורת מעמד דומה; גישה הקובעת כי עקרון האוטונומיה המשפחתית מורכב מזכויות משולבות בעלות מעמד חוקתי הן של הורים והן של ילדים; וזו הקובעת כי במצב של קונפליקט בין זכויות ההורים לילדים תגבר זכותו של הילד. פסק הדין בפרשת "תינוק המריבה", שעסק בשאלה האם יש להשיב להורים הביולוגיים תינוק שאמו מסרה לאימוץ ללא ידיעת אביו, למעלה משנה לאחר שאומץ, נותן לשלושתן ביטוי,⁶⁰ אך אינו מכריע ביניהן.

⁵⁵ גישה זו, המכונה child centered approach, מכתובה כי במוקד הדיון המשפטי בעניינים הנוגעים לקטינים יעמוד הילד על זכויותיו ועמדותיו, ולא זכויותיהם ועמדותיהם של המבוגרים. תפיסה זו אינה מחייבת כי נקודת מבטו של הילד תגבר על זכויות ואינטרסים של אחרים, אלא מבחירה כי טובת הילדים תיבחן תחילה. ר' תמר מורג, **השפעת הוועדה לבחינת עקרונות היסוד בתחום הילד והמשפט על תפישות העומק של הפסיקה הישראלית**, משפחה במשפט כרך ג-ד 83, 67.

⁵⁶ אמנת האו"ם בדבר זכויות ילדים 1989, כתבי אמנה 1038. האמנה לא הפכה לדבר חוק בישראל ומעמדה נותר כשל מקור פרשני.

⁵⁷ תמר מורג, **פסיקת בתי המשפט שלאחר הצטרפות ישראל לאמנה בדבר זכויות הילד**, המשפט 22 (יולי 2006) 21, 28; מורג מבחינה בין שתי גישות בפסיקה המוקדמת, שתיהן מתבססות על הדין העברי: האחת לפיה אין להורים כל זכות להחזקת הילד והשנייה הקובעת כי קיימות זכויות הוריות, אך הן משניות לזכויות הילדים.

⁵⁸ שם, 20.

⁵⁹ מורג, האומנם עידן חדש, ה"ש 37, 118.

⁶⁰ ע"א 377/05 **פלוגי ופלוגית ההורים המיועדים לאימוץ נגד פלוגי ופלוגית ההורים הביולוגיים**, תקדין עליון 2005(2) 617. בפרשה זו הפך בית המשפט העליון בהרכב מורחב של שבעה שופטים את החלטת בית המשפט המחוזי לפיה יש להשיב להורים הביולוגיים תינוק שאמו מסרה לאימוץ, ללא ידיעת אביו, וזאת כשנה וחצי לאחר שהועבר להורים המאמצים (דעת המיעוט של הש"י רוטלוי בהחלטת ביהמ"ש המחוזי היתה שאין להשיב את התינוק להוריו הביולוגיים בשל הזמן הארוך שחלף מאז אושר האימוץ, והקשר שנקם בינו לבין הוריו המאמצים, ר' ע"מ (ת"א) 4/04 **פלוגי ופלוגית ההורים המיועדים לאימוץ נ' פלוגי ופלוגית ההורים הביולוגיים**, תקדין מחוזי 2004(4) 6517. הש"י ברק כתב כי "אכן, זכותם של הורים לגדל את ילדיהם היא זכות טבעית וראשונית... זכות זו של ההורים היא זכות קונסטיטוציונית חשובה, שכן היא מהווה ביטוי לקשר הטבעי – "קול הדם". (פסקה 46 לפסק דינו של הש"י ברק). הש"י פרוקציה כתבה כי "אלה מושכלות היסוד: הזכות להורות וזכותו של ילד לגדול בחיק הוריו הטבעיים הן זכויות שלובות זו בזו, היוצרות יחדיו את

הוועדה לבחינת עקרונות יסוד בתחום הילד והמשפט ויישומם בחקיקה בראשות השופטת סבינה רוטלוי, שהוקמה בעקבות אשרור האמנה ושהגישה את דו"חותיה בשנים 2003-4, מצביעה על זכותם של ילדים לגדול בחיק המשפחה ולשמור על קשר עם הוריהם כזכות ייחודית לילדים, המוענקת להם בשל היותם ילדים.⁶¹ אף שגישה זו מצאה ביטוייה בכמה פסקי דין, בהם כאלה העוסקים בהשמה חוץ ביתית של קטינים,⁶² ולמרות ההכרה בילדים כנושאי זכויות עצמאיים, נראה כי עדיין הגישה השלטת היא זו המעמידה את זכויות ההורים כנקודת המוצא לדיון,⁶³ ואת עקרון טובת הילד כעקרון המנחה את ההחלטות בעניינם.⁶⁴

האמנה מפרטת שני עקרונות מרכזיים נוספים הקשורים קשר הדוק לעבודה זו: עקרון החיים, ההתפתחות וההישרדות המעוגן בס' 6 לאמנה,⁶⁵ ועקרון ההשתתפות, המעוגן בס' 12 לה. עיקרון ההשתתפות מקבע את זכותם של ילדים להישמע בהחלטות הנוגעות לחייהם ומחייב לשקול גם את עמדותיהם ורצונם בהחלטות אלה. סעיף נפרד באמנה מתייחס לזכותם להישמע של ילדים המופרדים מהוריהם בשל הזנחה או התעללות, וקובע כי יש להעניק להם "הזדמנות להשתתף בתהליכים ולתת פומבי להשקפותיהם".⁶⁶ עבודה זו בוחנת, בין היתר, האם וכיצד מיושמת זכות זו בבית המשפט לנוער.

1.1.4 היחס בין טובת הילד לזכויות הילד

הוגים ומשפטנים חלוקים בדבר היחס בין שני המושגים. העמדה הדומיננטית בפסיקה היא כי אין להכיר בזכויות ילדים במקרים שבהם הכרה זו פוגעת בטובתם, וכי במקרה של התנגשות בין

האוטונומיה של המשפחה". (פסקה 6 לפסק הדין של השי' פרוקציה). ואילו השופט חשין קבע כי "אינטרס ההורים להחזיק בילדם ואינטרס הילד כי יהיה בחזקת הוריו – שני אינטרסים אלה עולים בקנה אחד, מתיישבים הם זה עם זה, לא עוד אלא שמשלימים הם זה את זה... כשאר זכויות במשפט גם זכותם של הורים לבנם – ותהא הזכות רבת עוצמה ככל שתהא – אין היא זכות אבסולוטית. ענייננו הוא, כמובן – בראש ובראשונה – בזכויות הילד... גם לו זכויות משלו, וזכויותיו של הילד, לא זו בלבד שאין הן פחותות מזכויותיו של האב אלא שנעלות הן על זכויותיו של האב". (פסקאות 10-13 לפסה"ד של השי' חשין). מורג, האמנם עידן חדש, ה"ש 37, 119-118.

⁶¹ **הוועדה לבחינת עקרונות יסוד בתחום הילד והמשפט ויישומם בחקיקה** (בראשות השופטת סבינה רוטלוי), דו"ח הוועדה חלק כללי (2004) 26 (להלן: דו"ח ועדת רוטלוי).

⁶² בדנ"א 6041/02 פלוני נ' פלוני נקבע, כי "הוצאת ילד ממשמורת הוריו נוגעת מעצם טיבה לסוגיה בעלת אופי חוקתי הנוגעת... לזכויות הייחודיות של ילדים מכוח היותם ילדים ובהן הזכות לגדול בחיק משפחה ולשמור על קשר עם הוריהם...". ה"ש 33. קביעה זו צוטטה בבג"ץ 7052/03 **עדאלה המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי נ' שר הפנים**, בעתירה שתקפה את חוקיותו של חוק האזרחות והכניסה לישראל, בין היתר בטענה שהוא פוגע בזכות החוקתית לחיי משפחה.

⁶³ מורג, השפעת הוועדה, ה"ש 55, 85.

⁶⁴ קפלן, ה"ש 34, 332.

⁶⁵ הזכות להתפתחות זכות ייחודית לילדים חולשת על מכלול רחב של היבטים הקשורים בהם: התפתחות פיזית, נפשית, קוגניטיבית וחברתית. מנעד תחומים זה, ובפרט טענות לפגיעה בהם, מופיעים תדיר בבקשות הנזקקות. בית המשפט יכול היה להצדיק את התערבותו באוטונומיה המשפחתית גם על בסיס ס' 6 לאמנה, המטיל על המדינה את האחריות להישרדות הילד ולהתפתחותו, אולם כפי שיפורט בהמשך רק במיעוט זעיר מההכרעות מוזכרת האמנה לזכויות הילד. להרחבה על עקרון ההתפתחות ר' מורג, השפעת הוועדה, ה"ש 55, 43.

⁶⁶ ס' 9 לאמנה קובע: "המדינות החברות יבטיחו כי ילד לא יופרד מהוריו בניגוד לרצונם, אלא רק כאשר קובעות רשויות מוסמכות, הכפופות לביקורת משפטית, בהתאם לדינים ונהלים הנוגעים לעניין, כי פירוד כאמור נדרש לטובת הילד. קביעה כאמור יכול שתידרש במקרה מסוים, כגון מקרה של התעללות או הזנחת הילד על-ידי הוריו, או כאשר חיים ההורים בנפרד ונדרשת החלטה באשר למקום מגורי הילד... בהליכים שעל פי ס"ק א' לסעיף זה, תינתן לצדדים הנוגעים בדבר הזדמנות להשתתף בהליכים ולתת פומבי להשקפותיהם".

טובת הילד לזכות הילד תגבר טובתו.⁶⁷ גישה אחרת השמיע שיפמן כשכתב, עוד לפני אשרור האמנה, כי המונחים טובת הילד וזכויות הילד חופפים מעצם העמדת האינטרסים של הילד במרכז ההחלטות הקשורות בו.⁶⁸ האמנה מבטאת את שתי הגישות, אך אינה קובעת מדרג ביניהן. לצד סעיפים המפרטים זכויות קונקרטיים של ילדים, היא קובעת כי טובתו של הילד צריכה להיות שיקול ראשון במעלה בכל פעולה הנוגעת לילדים מצד המחוקקים, בתי המשפט, ושירותי הרווחה,⁶⁹ ואינה מפרטת מה המשקל הראוי שיש לתת לכל אחת מהגישות במקרה של התנגשות. אף שמשפטים שונים סבורים כי בשאלת האיזון שיש לערוך בין טובת הילד לזכויותיו יש לבחון ראשית את זכויותיו הרלבנטיות לדיון בעניינו ורק לאחר מכן אם הכרעה בהתאם להן תפגע בטובתו,⁷⁰ בעבודה זו תאומץ גישתה של ועדת רוטלוי, לפיה עקרון טובת הילד מכיל גם את זכויותיו. על פי גישה זו יש לפרש את עקרון טובת הילד כאיזון בין "מכלול הזכויות, האינטרסים והצרכים של הילד, לאחר שלכל אחד מהם ניתן המשקל היחסי הראוי בנסיבות העניין".⁷¹

1.1.5 התערבות באוטונומיה המשפחתית, המדינה כ- *Parens Patriae*

זכויות הורים וזכויות ילדים אינן מוחלטות. זכויותיהם של ילדים במשפט כאמור כפופות לטובתם, ויחסיותה של זכות ההורים למשמורת - טבעית, ראשונית וייחודית ככל שתהיה, מתבטאת בחובה הטמונה בה לפעול לטובת הילדים.⁷² חוק הכשרות והאפטרופסות כורך את זכות ההורים לגדל את ילדיהם בחובתם לעשות זאת.⁷³ חוק העונשין מטיל סנקציות מיוחדות ועונש מאסר של עד תשע שנים להתעללות בקטין על ידי האחראי לו.⁷⁴ חוקים אלה, המהווים חריג לעקרון האוטונומיה המשפחתית ומתירים את התערבות החברה בתא המשפחתי, הם פועל יוצא של תפיסת המדינה את עצמה בתפקיד *Parens Patriae* - מגינת החלשים, שאינם יכולים להגן על עצמם,

⁶⁷ ע"א 2266/93 פלוגי, קטיין נ' פלוגי, פ"ד מט(1) 221. לניתוח נרחב של היחס בין זכויות ילדים לטובת ילדים ר' שולמית אלמוג ואריאל בנדור, **טובת ילדים, זכויות האדם**, ספר יצחק זמיר, על משפט, ממשל וחברה 93 (2005).

⁶⁸ שיפמן, ה"ש 30, 236.

⁶⁹ ס' 3 לאמנה.

⁷⁰ שו"ז, ה"ש 44, 185.

⁷¹ תמר מורג, **עשרים שנה אחרי: תפיסת זכויות הילד על פי האמנה הבינלאומית**, בתוך: זכויות הילד והמשפט הישראלי (עורכת תמר מורג), רמות 2010, 41. גישה שונה היא שזכויות הילד וטובת הילד הם עקרונות נפרדים, וכי תחילה יש לבדוק מהן הזכויות הרלבנטיות ורק לאחר מכן לבחון אם הכרעה שתבסס עליהן עשויה לפגוע פגיעה מהותית בטובת הילד, שם.

⁷² שיפמן, ה"ש 30, 219.

⁷³ חוק הכשרות המשפטית והאפטרופסות, תשכ"ב-1962, ס' 15: "אפטרופסות ההורים **כוללת את החובה והזכות** לדאוג לצרכי הקטין...." (ההדגשות אינן במקור).

⁷⁴ חוק העונשין, תשל"ז-1977, ס' 368(ג): "העושה בקטין או בחסר ישע מעשה התעללות גופנית, נפשית או מינית, דינו - מאסר שבע שנים; היה העושה אחראי על קטין או חסר ישע, דינו - מאסר תשע שנים".

ובראשם ילדים.⁷⁵ תפיסה זו מצאה ביטוייה בפסיקת בית המשפט העליון שקבעה כי "במצבים מסוימים, צומחת מן החובה לפעול לטובת הילד ולהגנת שלומו הגופני והנפשי זכותה וחובתה של המדינה לפעול באופן אשר יש בו התערבות ופגיעה באוטונומיה האמורה",⁷⁶ וזאת "כאשר ההורה אינו מקיים כראוי את חובותיו או משתמש לרעה בסמכויותיו ההוריות באופן המסכן את הילד או פוגע בו".⁷⁷ במצבים כאלה, קובע בית המשפט, "תתערב המדינה ותגן על הקטין. מכאן סמכותם של בתי המשפט ושל רשויות הסעד להתערב - בנסיבות מוגדרות - בתא המשפחתי".⁷⁸

להתערבות זו עשויים להיות דפוסים שונים: בית המשפט יכול לצוות כי ילד יהיה בהשגחת עובדי רווחה,⁷⁹ יקבל טיפולים רפואיים שונים,⁸⁰ לרבות טיפולים פסיכיאטרים ואשפוז,⁸¹ להתערב בלימודיו ובחינוכו,⁸² ול"נקוט אמצעים זמניים או קבועים לשמירת ענייניו של קטין".⁸³ שיאה של הפגיעה בעקרונות האוטונומיה ההורית ומעורבות המדינה בתא המשפחתי היא בהפקעת זכות ההורים למשמורת ילדיהם, זמנית⁸⁴ או מוחלטת.⁸⁵

ניתן לסכם פרק זה בקביעה כי הזיקה הביולוגית נתפסת בדרך כלל כיוצרת הטבעית של הקשר המשפטי בין הורים לילדיהם, אולם מערכת היחסים המשפטיים בתוך המשפחה משקפת מתח מתמיד בין זכויות הורים, זכויות ילדים ושיקולים חברתיים: הצורך להגן על ילדים, והצורך לספק להם תנאים שבהם יגדלו ויתפתחו להיות אזרחים יעילים ומתפקדים בחברה. מתח זה מגיע לשיאו בדינים העוסקים בהגנת ילדים וברווחתם.⁸⁶

1.2 הרחקת ילדים מבתיהם והקמת בתי המשפט לנוער

1.2.1 השמה חוץ ביתית בישראל ובעולם. רקע

התחקות אחר התפתחות מערכות הגנת הילד בעולם המערבי מגלה כי אלו צמחו מתוך ארגונים פרטיים פילנתרופיים, מונחים על ידי מוטיבציה להצלת ילדים, אשר לעתים תכופות התמקדו

⁷⁵ ר' למשל את קביעתו של הנשיא לשעבר שמגר, בבע"א 2266/93 פלוני קטין נ' פלוני, פ"ד מט(1) 221 (1995): "המדינה מתערבת כשהיא נחלצת להגן על הילד. כוחה של המדינה להתערב נעוץ בחובתה כ-parens patriae להגן על אלו מאזרחיה שאינם מסוגלים להגן על עצמם. הנסיבות הדורשות התערבות המדינה הן אלו שבהן אין ההורים ממלאים את תפקידם כראוי...". שם, 236.

⁷⁶ רע"א 5587/97, היעוץ המשפטי לממשלה נגד אכר בן קטין, פ"ד נא (4) 830, 861-860.

⁷⁷ שם, שם.

⁷⁸ דנ"א 6041/02 פלונית נ' פלוני, ה"ש 33.

⁷⁹ ס' 3(3) לחוק הנוער (טיפול והשגחה), תש"ך-1960.

⁸⁰ חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות התשכ"ב-1962, ס' 68 ב.

⁸¹ חוק הנוער, ס' 3 ב ו-ג.

⁸² חוק הנוער ס' 1(3).

⁸³ חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות, ס' 68א.

⁸⁴ ס' 4(3) לחוק הנוער מאפשר לבית המשפט להעביר את הילד למשמורת רשות הרווחה, אשר קובעת את מקום חסותו.

⁸⁵ מכוח חוק אימוץ ילדים, התשמ"א-1981.

⁸⁶ Clare Huntigton, *Rights Myopia in Child Welfare*, 53 *UCLA Law Review* 637 (2005), 639.

במשפחות עניות וקשות יום.⁸⁷ כותבים שונים מצביעים על חוק העניים הבריטי (Britain's Elizabethan Poor Law) מ-1601, שהתיר הרחקת ילדים מבתים עניים, כמודל ממנו צמחה ועליו התבססה מערכת הגנת הילד בארה"ב ובבריטניה.⁸⁸ הדוקטרינה שבבסיס חוק זה, המדינה כ- *parens patriae*, מהווה עד היום את בסיס הלגיטימציה למעורבותן של מדינות באוטונומיה המשפחתית. זאת, למרות שחלפו כשלוש מאות שנה מאז שנחקק ועד לחקיקה המודרנית המוקדמת שעסקה בזכויות ילדים.

בארה"ב, ב-1874, נרעשה מדינת ניו יורק מסיפורה של מרי אלן, ילדה שאביה החורג התעלל בה. בהיעדרם של חוקים להגנת הילד, תבע הציבור מבית המשפט להחיל עליו חקיקה שאסרה התעללות בבעלי חיים, בטענה שהילדה משתייכת לממלכת החיות. בית המשפט נענה, ובכך ניתן האות להקמתן של אגודות למניעת התאכזרות בילדים (*societies for the prevention of cruelty to children*) שלחבריהן ניתנו סמכויות שיטור ופיקוח. גופים דומים קמו באנגליה ובסקוטלנד באותה תקופה, וב-1889 נחקק באנגליה החוק למניעת התאכזרות בילדים, אשר הסמיך את בתי המשפט להוציא ילדים מחזקת הוריהם בשל טיפול לקוי.⁸⁹ בשלהי המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20 חוקקו מדינות רבות בארה"ב חוקים שנועדו להגן על ילדים ואסרו על התעללות בהם.

פעילות פילנתרופית וציבורית אפיינה גם את הטיפול בילד במצוקה בישראל בשלהי התקופה העותומאנית ובעשור הראשון למנדט הבריטי, בעיקר של ארגוני נשים, אשר טיפלו ביתומים וביצירת מסגרות להכשרה מקצועית לבני נוער עניים.⁹⁰ ב-1922 קם "ועד הילד האסוף" למען ילדים נוטשים, אולם רק בשנות ה-30 של המאה שעברה, עם התמסדות העבודה הסוציאלית בפלשתינה-א"י, החלה פעילות להרחקת ילדים מבתיהם.⁹¹ תשומת הלב עברה מהצלת ילדים יתומים אל קטינים שאובחנו כמוזנחים, עזובים או עבריינים, והשיח הסוציאלי התמקד במשפחות שאינן מתפקדות ובתנאים המסכנים את שלום הילד ורווחתו, רגשית ופיזית.⁹²

⁸⁷ Patricia A. Schene, **Past, Present, and Future Roles of Child Protective Services**, *The Future of Children Protecting Children from Abuse and Neglect* Vol. 8, No. 1, (Spring, 1998) 23; Donald N. Duquette, **Child protection legal process: Comparing the United States and Great Britain**, 54 *U. Pitt. L. Rev.* (1992-1993) 240.

⁸⁸ Jane c. Murphy, **Legal Images of Motherhood: Conflicting Definitions from Welfare Reform, Family and Criminal Law**, 83 *Cornell Law Review* (1997) 688.

⁸⁹ Duquette, ה"ש 87, 702-703.

⁹⁰ תמי רוז, **ילדים עשוקי ילדות: "שלום הילד" ביישוב היהודי בשנות המנדט הבריטי**, חברה ורווחה כרך ל, חוברות 4-3 (ספטמבר-דצמבר 2010) 377, 379.

⁹¹ שם, 380.

⁹² אניטה וינר, **מחוץ למשפחה. השמת ילדים בארץ ישראל בתקופת המנדט**, הוצאת הקיבוץ המאוחד וספריית הפועלים (1984), אצל רוז, שם, 380.

גלי ההגירה הגדולים ממזרח אירופה, המיתון הכבד, האבטלה והמצוקה הכלכלית היו הרקע לתופעת הילדים העזובים בעיר העברית הראשונה. מאות ילדים התגוללו ברחובות תל אביב בשנות השלושים והארבעים, משוטטים בבלויי סחבות, מציעים את מרכולתם הדלה לעוברים ושבים, מתגנבים לראינוע.⁹³ תופעה זו נתפסה כאחת הבעיות הקשות של היישוב, שאיימה על לכידותה ויציבותה של החברה והאומה בהתהוות.⁹⁴

בספרה המרתק ילדי ההפקר, החצר האחורית של תל אביב המנדטורית, משרטטת רזי את האידיאולוגיה שהנחתה את מנהלי המחלקות הסוציאליות ופרנסי העיר ביחסם לילדים אלה ובני משפחותיהם, וחושפת את התפיסות הערכיות שהנחו את החלטותיהם על הטיפול בילדים.⁹⁵ אף שהזנחת ילדים הוצגה כתולדה ישירה של תנאים אובייקטיביים - היעדר פרנסה ותנאי מחייה קשים, הדיון בהזנחה היה שיפוטי-מוסרי והתייחס לאופיה של העלייה ההמונית ממזרח אירופה באותן שנים, "עליית העמך", אשר נעדרה את הלהט האידיאולוגי לבניין הארץ שאפיין עליות קודמות, ולזרם המתמיד של עולים מארצות ערב. חלקן של משפחות אלה שנזקקו לסיוע ממוסדות היישוב היה גבוה פי כמה מחלקן באוכלוסייה. "תשומת לב מיוחדת הקדישה המחלקה לילדים עולים מארצות המזרח, המשוטטים ברחובות".⁹⁶

השיח הסוציאלי על הזנחת ילדים התאפיין בשניות. מחד גיסא שלטה אידיאולוגיה מוצהרת של שימור המשפחה וטיפול בה כיחידה אחת שלמה: קשר ישיר נמתח בין המצוקה הכלכלית ומאבק הקיום של המהגרים החדשים, חלקם נתמכי סעד בארצות מוצאם, להזנחת ילדים.⁹⁷ מאידך גיסא, שלטו בשיח זה תפיסות מוסריות ערכיות. אלה ייחסו לעולים ממזרח אירופה היעדר יצרנות, לעולים ממדינות האיסלאם נחיתות תרבותית, והשיח החברתי-כלכלי לווה בהטיית אצבע מאשימה כלפי ההורים תוך התמקדות בחוסר תפקודם ותפיסת היעדר כשירותם כפתולוגיה, תולדה של רקע תרבותי בלתי הולם או של אופי שלילי.⁹⁸ הדיון המוסרי הנרחב באשמתם יצר דיוקן של משפחות חסרות תקנה.⁹⁹

⁹³ תמי רזי, **ילדי ההפקר החצר האחורית של תל אביב המנדטורית**, עם עובד (2009), 16.

⁹⁴ שם, 17.

⁹⁵ שם, שם.

⁹⁶ "טיפול בילד, הזנה בבית הספר, קייטנות וקלובים, טיפול בילדים עזובים וביילדי רחוב", ידיעות עיריית תל אביב, חוברת 7-9, יוני אוגוסט 1935.

⁹⁷ רזי, **ילדי ההפקר**, ה"ש 93, 378-389. המחברת מצטטת מכתב ששלחה ב-1939 מנהלת המח' הסוציאלית בעיריית תל אביב לראש העיר ישראל רוקח, בו היא מתריעה מהשלכות המצוקה על הילדים: "המצב העצבני בבית משפיע לרעה על יחס ההורים לילדים, ולפעמים גורם אפילו לאכזריות כלפי הילדים... בזמנים של חוסר עבודה כשכל מחשבות ההורים מכוונות למלחמת הקיום סובל חינוך הילדים. הם מוזנחים ומוצאים את החיים החופשיים של הרחוב ליותר נעימים מהבית...".

⁹⁸ רזי, **ילדים עשוקי ילדות**, ה"ש 90, 387.

⁹⁹ רזי, **ילדי ההפקר**, ה"ש 93, 132.

ב-1933 הוקמה בעיריית תל אביב המחלקה לטיפול בילד, ולמרות שהאידיאולוגיה המוצהרת היתה "להכשיר את התנאים בבית כדי להשאיר את הילדים במשפחה"¹⁰⁰, ושהוצאת הילדים מהבית תעשה רק "כשהאמצעים לתקן את המצב בבית לא הועילו"¹⁰¹, בפועל עיקר המשאבים האנושיים והפיננסיים הופנו לטיפול נפרד בילדים וסידורם במוסדות.¹⁰² המאפיין הבולט ביותר ביחס לילדים עזובים היה הזיהוי בין הזנחתם לבין עבריינות נוער.¹⁰³

הקריטריונים שנמנו להרחקת ילדים מבתיהם היו רחבים והתפרשו על מגוון רחב של נסיבות, שהותירו מרווח גדול לשיקול דעת הנעוץ בהשקפות מוסריות, ובהם "ילדים שבלי סידור במוסדות נשקפת להם סכנה להפקרות גופנית וגם מוסרית"; "ילדים שסידורם במוסדות הכרחי... מסיבת הזנחת הילד על ידי ההורים שגורם להתפקרות הילד"; "ילדים שהוריהם אינם מסוגלים לחנכם מסיבות סוציאליות ותרבותיות"; "ילדים שהוריהם אינם מוכשרים לחנכם, או שאינם מתנהגים איתם כהוגן וילדים החיים בסביבה מסוכנת".¹⁰⁴ רזי טוענת, כי השפעות אירופיות, כגון האסכולה הגרמנית בעבודה סוציאלית והדגש בה על שיקום ילדים במצוקה על ידי חשיפתם לסביבה מוסרית ובריאה, בשילוב עם המחויבות למהפכה הציונית, יצרו ביישוב נטייה מובהקת לבכר את המסגרת המוסדית וניתוק מההורים כאמצעי לטיפול בילדים במצוקה.¹⁰⁵ המטרה היתה להפכם לאזרחים יצרניים בחברה החדשה המתהווה.

בהמשך העבודה אבקש להראות, כי מאפיינים שונים של השיח הסוציאלי על הגנת ילדים בשנותיה הראשונות של המדינה רווחים גם היום: כזו היא ההתמקדות בהורים, שעליה מצביעה רזי, ולא בקשר שבין התנהגותם לנוק שנטען כי הילד סובל ממנו, המאפיינת עד היום חקיקה במדינות רבות ובהן ישראל. כאלה הן גם ההגדרות הרחבות לעילות שבגינן מותרת התערבות המדינה באוטונומיה המשפחתית. שני מאפיינים אלה מהווים עד היום מוקד לוויכוח משפטי-חברתי על אופייה של ההתערבות הכפויה במשפחה, עליו אעמוד בהמשך.

¹⁰⁰ דבר המחלקה הסוציאלית, ידיעות עיריית תל אביב 1938, אצל רזי, הי"ש 90, 386.

¹⁰¹ ארכיון עיריית תל אביב 1937, שם.

¹⁰² דו"ח ועדת שמיד מ-2006 קובע כי גם כיום, ילדים רבים מוצאים למסגרות השמה מאחר ואין מספיק מענים בקהילה ומסגרות חוץ ביתיות הן נגישות וזמינות. הדו"ח קורא לפתח מענים אפקטיביים בקהילה לילדים בסיכון ולבני משפחותיהם ולהגדיל את הקצאת המשאבים לכך. ר' דו"ח שמיד, הי"ש 48.

¹⁰³ רזי, ילדי ההפקר, הי"ש 93, 219.

¹⁰⁴ מתוך ארכיון עיריית תל אביב יולי 1935, 1936 והארכיון הציוני מרכזי 1935. אצל רזי, הי"ש 90, 387.

¹⁰⁵ רזי, ילדים עשוקי ילדות, הי"ש 90, 384, 377. רזי מצביעה על שניות ביחס הגורמים הסוציאליים למשפחה ושלום הילד: על אף אידיאולוגיה מוצהרת של טיפול במשפחה כיחידה אחת כדי ליצור סביבה בריאה ומתפקדת ולשקם את כל בני המשפחה, הוקצו עיקר המשאבים לטיפול נפרד בילדים וסידורם במוסדות. שם, 387-384; וינר מייחסת את העדפת המוסדות גם להכשרתן המקצועית של רבות מהעובדות הסוציאליות ומתנדבות ארגוני הנשים בארצות מוצאן באירופה, שבהן עבדו במוסדות לילדים יתומים ועזובים. לטענתה, הכשרתן זו הביאה לכך שהן ראו בהשמה חוץ ביתית פתרון טבעי ומתבקש לילדים עזובים, שם.

1.2.2 הקמת בתי משפט מיוחדים לנוער

התפיסה לפיה ילדים זכאים לא רק להגנה מהתעללות אלא גם לגדול בסביבה ראויה, הובילה במדינות שונות להקמתם של בתי משפט מיוחדים שידונו בעניינים שילדים במרכזם. בית המשפט לנוער הראשון בעולם הוקם במדינת אליווי בשלהי המאה ה-19. החקיקה שהסדירה את פעילותו התייחסה לילדים שהוריהם כשלו, לילדים שחסרים מסגרת משפחתית מטפחת בשנותיהם המוקדמות ולילדים עבריינים.¹⁰⁶ החוק נקב בשתי אסטרטגיות טיפוליות: סיוע להורים בגידול הילד בבית או הוצאת הילד לסביבה טובה יותר. המטרה היתה זהה: להבטיח כי הילד יגדל ויתחנך כהלכה.¹⁰⁷

אף שערכאות שיפוטיות מיוחדות לנוער נוסדו בישראל רק לאחר הקמת המדינה, עוד בתקופת המנדט נדון עניינם של קטינים אלה בהליך מיוחד בבתי המשפט הרגילים, בשבתם כבית משפט לעבריינים צעירים.¹⁰⁸ כינונם וקיומם של הליכים שיפוטיים נפרדים ומיוחדים לקטינים הונחו על ידי התפיסה לפיה התייחסות לילדים ובני נוער מחייבת קני מידה מיוחדים המתחשבים ביכולותיהם הפיזיות, המנטליות והרגשיות ובשלבי התפתחותם,¹⁰⁹ וכי התערבות סמכותית במצבם וחייהם מחייבת גישה שונה מזו הנקוטה כלפי מבוגרים. הכרה זו, המאפיינת את העקרונות שבבסיס האמנה בדבר זכויות הילד, הביאה לכך שמדינות רבות חוקקו חוקים מיוחדים ומסגרות נפרדות לטיפול בנוער במצוקה ובנוער עובר חוק.

על אף השונות בין חוקי הנוער במדינות שונות, בבסיסם של חוקים אלה ניצבות שלוש קבוצות: ילדים עבריינים, ילדים שברחו מבתיהם או שהתנהגותם בלתי ניתנת לשליטה, וילדים עזובים, מוזנחים או קורבנות להתעללות. השופט האמריקאי Leonard Edwards מציין, שההבחנה בין שלושת הקבוצות שרירותית למדי, שכן לעתים קרובות בבסיסן של הגדרות אלה עומדת אותה מסכת עובדתית שהובילה אליהן.¹¹⁰

בישראל הופרדו בתי המשפט לנוער מהמערכת הכללית של בתי משפט השלום לאחר קום המדינה, ונתמנו להם שופטי נוער מיוחדים.¹¹¹ השיח הטיפולי על ילדים בסיכון שיש להגן עליהם התייחס בעיקר לתנאי החיים בבית, וחלפו עוד כשני עשורים עד שחדרה למודעות התופעה של

¹⁰⁶ Leonard P. Edwards, *The Juvenile Court and the Roll of Juvenile court Judge*, 43 *Juv & fam. Ct. J.* issue No. 2 (1992) 1, 4.

¹⁰⁷ שם, 4.

¹⁰⁸ זאת מכוח פקודת העבריינים הצעירים, 1937, שייחדה סעיף נפרד לטיפול בנוער במצוקה. הפקודה בוטלה ב-1971, עם חקיקת חוק הנוער (שפיטה, ענישה ודרכי טיפול). שרון, הי"ש 17, 103.

¹⁰⁹ תפיסה זו מעוגנת כיום באמנה הבינ"ל בדבר זכויות הילד, ר' סי' 5, 27, 29.

¹¹⁰ Edwards, הי"ש 106, 5.

¹¹¹ שרון, הי"ש 17, 103.

התעללות בילדים, פיזית ונפשית. הדבר קרה במקביל להתפתחויות בארה"ב באותן שנים:¹¹² בעקבות העיסוק הנרחב בארה"ב בשאלות הנוגעות בזכויות אדם, בשוויון ובדיכויים של נשים, שחורים ואנשים עם מוגבלויות, החלו להישאל שאלות המתייחסות לחירויות ילדים וקמה התנועה לשחרור הילד.¹¹³ במקביל, פרסום המאמר "The Battered Child Syndrome" של ד"ר Henry Kempe,¹¹⁴ העמיד במוקד תשומת הלב הציבורית והטיפולית ילדים קורבנות לפגיעה אקטיבית והתעללות בתוך משפחתם. מאמר זה, כמו גם עבודות מאוחרות יותר שלו בתחום ואשר זיכו אותו במועמדות לנובל, הביאו לעיגונה בחוק האמריקאי של חובת הדיווח על ילדים החשודים כי נפגעו על ידי הוריהם, וסימנו מהפך בתפיסת ההורים כמי שמסוגלים להתעלל אקטיבית ובזדון בילדיהם. לכתביו של Kempe נודעה השפעה גדולה גם בישראל.¹¹⁵

עד שנות השישים של המאה שעברה, המסגרת החוקית בישראל להגנה על ילדים שהיו קורבנות הזנחה והתעללות מצד הוריהם היתה פקודת העבריינים הצעירים-1937, שייחדה סעיף נפרד להגנה על קטינים נזקקים.¹¹⁶ ב-1960 נחקק חוק הנוער החולש על הליכי הנזקקות ועל דרכי הטיפול בילדים בסיכון עד היום. החוק, שהפריד בין ההליכים האזרחיים לפליליים בבית המשפט לנוער, העלה את גיל הקטין מ-16 ל-18, וקבע כללים מקיפים לאופן ההתערבות במצבו של קטין נזקק, את דרכי הטיפול בו ואת אופן כפייתם על המשפחה.¹¹⁷

1.2.3 מיהו קטין נזקק? סעיפי הסל בחוק הנוער

השמה חוץ ביתית מתבצעת מכוח חוק הנוער ותקנותיו.¹¹⁸ הפקעה זמנית של הזכויות ההוריות למשמורת על ילדיהם הנה אחת מדרכי הטיפול בקטין נזקק שמתיר החוק, שבסעיף 2 לו מונה שבע קטגוריות לנזקקות. חמש מתוכן מגדירות עילות אובייקטיביות וקונקרטיות (קטין נטוש, משוטט, מקבץ נדבות ורוכל, או חי בבית שבו מתבצעות עבירות).¹¹⁹ שתיים מתוכן, המנויות בסעיפים 2(2) ו-

¹¹² מרים פבר, התעללות בילדים – ההכרה בתופעה, התפתחות החקיקה ופיתוח דרכי טיפול והגנה, מכון חרוב, ירושלים (2009).

¹¹³ מורג, עשרים שנה אחרי, ה"ש 70, 17-18.

¹¹⁴ C. Henry Kempe, Fredric N. Silverman, Brandt F. Steele, William Droegemueller, Henry K. Silvet, *The Battered Child Syndrome*, JAMA 181(1) (1962) 17.

¹¹⁵ פבר, ה"ש 112, 5. חובת הדיווח על חשד לפגיעה בקטין על ידי האחראי לו מופיעה בס' 368 לחוק העונשין הישראלי, "פגיעה בקטינים ובחסרי ישע".

¹¹⁶ פקודת העבריינים הצעירים 1937, ס' 16. הסעיף קבע כי קטיני מבחן הנתקלים במהלך עבודתם עם נוער עברייני בילדים הזקוקים להגנה, יכולים להוציאם מהבית ולהעבירם למעונות.

¹¹⁷ שרון, ה"ש 17, 17.

¹¹⁸ תקנות הנוער (טיפול והשגחה), התשכ"ב-1962; תקנות הנוער (טיפול והשגחה) (סדרי דין), התשל"א 1970.

¹¹⁹ ס' 2 לחוק הנוער קובע כי "קטין הוא נזקק כשנתקיים בו אחד מאלה: (1) לא נמצא אחראי עליו; (2) האחראי על הקטין אינו מסוגל לטפל בו או להשגיח עליו או שהוא מזניח את הטיפול או השגחה; (3) הוא עשה מעשה שהוא עבירה פלילית ולא הובא בפלילים; (4) הוא נמצא משוטט, פושט יד או רוכל בניגוד לחוק עבודת הנוער; (5) הוא נתון להשפעה רעה או שהוא חי במקום המשמש דרך קבע מקום עבירה; (6) שלומו הגופני או הנפשי נפגע או עלול להיפגע מכל סיבה

62) של החוק, אשר בהם עוסקת עבודה זו, מתוות הגדרות סל, המותירות לבית המשפט ולרשויות הרווחה שיקול דעת רחב בפרשנות ההתנהגות ההורית ואינטרפרטציות על שלומו הנפשי של הקטין, בהווה ובעתיד. סעיפים אלה קובעים כי קטין הוא נזקק כאשר "האחראי על הקטין אינו מסוגל לטפל בו או להשגיח עליו או שהוא מזניח את הטיפול או ההשגחה (ס' 22); וכאשר "שלומו הגופני או הנפשי נפגע או עלול להיפגע מכל סיבה אחרת" (ס' 62)). קריאתם מלמדת כי בעוד שהחוק מגדיר הזנחה כעילת נזקקות (אף שאינו קובע מהי), אין בחוק הוראה קונקרטית למצב שבו הורי הקטין מתעללים בו נפשית, פיזית או מינית, ומצבים אלה נופלים לקטגוריה הכללית המנויה בס' 62. תת הפרק הבא ידון בהגדרותיהן של התעללות והזנחה.

1.2.4 העילות להשמה חוץ ביתית - התעללות והזנחה

התעללות פיזית וניצול מיני הן התנהגויות מוגדרות וברורות, ומרגע שנחשפו קל יחסית להצביע עליהן ולהוכיחן. אולם למרות שבמוקד השיח הציבורי על ילדים בסיכון עומדים בעיקר ילדים להורים מתעללים, זאת בין היתר בשל תרומת התקשורת המדווחת על התעללות הורית קשה, רוב השמות החוץ ביתיות אינן מתבצעות בשל התעללות פיזית ומינית בילדים.¹²⁰

אף שפסיקת בתי המשפט לנוער חסויה, ולא מתפרסמת כל סטטיסטיקה אודות המקרים המגיעים לפתחם, קיימות אינדיקציות ברורות לכך שרובם המכריע של הילדים מוצאים מהבית בגין הזנחה קשה וחשש לשלומם הנפשי. מחקרים שבדקו את התנהלותן של ועדות התכנון והטיפול (ועדות החלטה) - ועדות המומחים המוסמכות לדון ולהחליט בשאלת נחיצותה של הכרזת הנזקקות וקביעת דרכי הטיפול בילד, קובעים ש-75% מהילדים שעניינם מגיע לוועדות אלה סובלים מהזנחה ומהיעדר השגחה מתאימה.¹²¹ יחס זה אינו חופף בהכרח להתפלגות הגורמים בגינם נשלחים ילדים להשמה חוץ ביתית, אולם הקביעה כי הזנחה הנה הגורם העיקרי להוצאת ילדים מהבית מגובה נתונים המוצגים במחקרים שעסקו בילדים בסיכון בישראל. דודזון-ערד, שסקרה מחקרים ישראלים שהשוו את איכות חייהם של ילדים בסיכון שטופלו בקהילה לעומת אלה שהוצאו מהבית, מציגה נתונים לפיהם מספרם של הילדים שסבלו מהזנחה היה כמעט כפול משל אלה שסבלו פגיעה

אחרת. (7) הוא נולד כשהוא סובל מתסמונת חסר בסם (סינדרום גמילה). "לכאורה, גם הרישא של ס' 52), לפיו ניתן לקבוע נזקקות לקטין הסובל "מהשפעה רעה" הוא רחב, ואכן שרון קובע כי השאלה אם מתקיימת השפעה כזו היא עובדתית וערכית ומביא דוגמאות לכך: "קטין הנשרד אחר עבריינים", "קטינה המתאהבת באדם מבוגר, נשוי או נרקומן", קטינה "הנכרכת אחרי עברייין... שמתכוון להדיחה לעסוק בזנות", או קטין שהורהו מסית אותו נגד ההורה השני. שרון, ה"ש 17, 232-233. בפועל, לא נתקלתי בבקשות נזקקות שעושות שימוש בסעיף זה.

¹²⁰ סלונינס-נבו ולנדר, ה"ש 7, 416; דודזון-ערד, ה"ש 11.

¹²¹ 25% הנתרים סובלים מהתעללות פיזית (15%) ומהתעללות מינית (10%) או מחדש להתעללות כזו. דולב, בבנישת וטימר, ה"ש 7.

פיזית.¹²² נתונים דומים עולים ממחקרים שהתבצעו בארה"ב. Charlow מציגה נתונים שנאספו על ילדים שהוצאו ממשפחתם במדינת מינסוטה ב-1999: 54% מהילדים הוצאו מהבית בגין הזנחה כללית, 22% בגין התעללות פיזית ו- 8% מהילדים חוו התעללות מינית.¹²³

משמעותם של נתונים אלה היא כי רוב הילדים שהמדינה נדרשת להכריע לגביהם אם לנתקם מהוריהם, נמצאים במצב שבו לא נשקפת סכנה ממשית ומיידית לשלומם הפיזי אך נטען שנשקפת סכנה כזו לשלומם הנפשי, שאותו קשה יותר להגדיר או לבסס.¹²⁴ קשיים אלה נובעים, בין היתר, מכך שהכלים המשמשים עובדים סוציאליים בהערכת סיכון סובלים מחסרונות רבים.¹²⁵ במצב דברים כזה תפקידו של בית המשפט, כפוסק האחרון בשאלת ניתוק הילד מהוריו, הופך לקריטי במיוחד.

1.2.5 הוויכוח על אופן הגדרתן של העילות החוקיות להתערבות המדינה

קיימת הסכמה גורפת בין העוסקים בתחום כי במקרים של פגיעה מינית, או של אלימות גופנית קשה מצד הורה לילדו, יש להתערב לאלתר ולהוציא את הילד מהבית. אולם הידע המוגבל על השלכותיהן של התערבות רגשית והזנחה, כמו גם טבען החמקמק שלא ניתן לזיהוי מידי והיעדר הסכמה בין המומחים על הגדרתן, הביאו למחלוקת קשה בין תיאורטיקנים על האופן שבו יש לנסח את העילות החוקיות המתירות הוצאת ילדים מהבית מחשש לשלומם הנפשי.

חוסר הבהירות הונחל למשפט מהדיסציפלינות העוסקות בבריאות הנפש. בנובמבר 2010 ערך מכון חרוב, העוסק במחקר ופיתוח ידע על ילדים בסיכון, כנס שכותרתו "הזנחת ילדים: נושא מוזנח בסדר היום הציבורי".¹²⁶ שמיד, מומחה בעבודה סוציאלית העומד בראש המכון, פתח את ההרצאה בכך שאף שהתעללות בילדים היא תופעה מוכרת שהידע עליה רחב ומעודכן - הידע על תופעת ההזנחה, על אף רוחב מימדיה, לוקה בחסר. שמיד התייחס להגדרה הרווחת של הזנחה בעבודה סוציאלית – מצב שבו הורה אינו ממלא כנדרש את צרכי הילד, וקבע כי היא כללית מדי, חסרת גבולות ועמומה. בהיעדר הגדרה ברורה ומוסכמת שתוחמת את גבולות ההזנחה, המשיך, "לא מפתיע לגלות שהמערכות הממלכתיות ולא ממלכתיות מתקשות ביצירת מענים ממוסדים, פורמליים ולא פורמליים, להתמודדות אפקטיבית עם תופעת ההזנחה". שמיד הוסיף, כי "הרגישות

¹²² דודזון-ערד, ה"ש 11, ובפרט עמ' 405. דו"ח הוועדה הציבורית לבחינת מצבם של ילדים בסיכון שהוגש לראש הממשלה ב-2006 קובע, כי מספרם של הילדים הסובלים מהזנחה רגשית ופיזית המוכר למחלקות הרווחה גבוה פי שלוש ויותר ממספר הילדים הסובלים מאלימות הורית ומהתעללות. דו"ח שמיד, ה"ש 48, 33-34.

¹²³ Andrea Charlow, **Race, Poverty and Neglect**, 28 Wm. Mitchell L. Rev. 763 (2001-2002) 768.

¹²⁴ דודזון-ערד, ה"ש 11, 399.

¹²⁵ שם, שם.

¹²⁶ מכון חרוב הוקם ב-2007 במטרה לפתח ידע ותוכניות למידה מתקדמות בתחום של ילדים אשר עברו התעללות והזנחה במשפחותיהם, כדי לשכלל את המענים עבורם.

וההתייחסות התרבותית והרב-תרבותית למגזרים ושכבות שונים באוכלוסייה, מטילה עומס נוסף בהתמודדות עם תופעת ההזנחה".¹²⁷

אותה עמימות מאפיינת גם את החקיקה. החוק עצמו אינו מגדיר מהי התנהגות מזניחה ומסתפק רק בציון המושג, כשהוא מיוחס למעשה או מחדל של ההורים, ניסוח המאפיין גם חלק מהחקיקה האמריקאית בתחום.¹²⁸ משפטנים המחייבים אופן זה של הגדרה טוענים כי היא חיונית, נובעת מהשונות הקיימת בין התנהגויות מזניחות שונות, ומאפשרת לשופטים לבחון כל מקרה על נסיבותיו הפרטיקולריות.¹²⁹ לטענתם, רק הגדרה רחבה תאפשר לשירותי הרווחה לאתר סביבות מסכנות או בפוטנציאל לסיכון, ורק כך תוכל החקיקה להעניק הגנה לכלל הילדים המצויים בסיכון ובכך תעמוד במטרותיה.¹³⁰ שולליה סבורים כי יש לשאוף להגדיר את המושג במונחים ספציפיים, שיתמקדו בילד ובנזק שנגרם לו, אשר מצדיק את מעורבות המדינה.¹³¹ סוג כזה של הגדרה, הם טוענים, אף מתייחס לשונות תרבותית ולפרקטיקות שונות של גידול ילדים המאפיינות חברות רב-תרבותיות, ואשר אינן מוכרות בהכרח לבתי המשפט ושירותי הרווחה.¹³²

סמניהם של שתי גישות אלה בוויכוח האקדמי על הגדרת החוק, שפרץ כבר בשנות השבעים של המאה שעברה היו שני משפטנים ידועי שם, אשר שניהם דיברו בשם טובת הילד. Michael Wald, פרופ' למשפטים בסטנפורד, דגל בניסוח קונקרטי של הזנחה והתעללות. הוא הביע ספקות ביחס לאובייקטיוויות של השופטים ועובדי הרווחה, וסבר כי עמדותיהם נובעות פחות מקריאה נכונה של הסיטואציה ויותר מתפיסות ערכיות על הורות ראויה. המשפטן הביע חשש כי בהיעדר הגדרה חוקית ברורה להזנחה והתעללות, ההתערבות הכפויה באוטונומיה המשפחתית תזיק לילד יותר משתועיל לו.¹³³ לעומתו Stanford Katz, פרופ' למשפטים בבוסטון, צידד בניסוח עמום של החוק, וטען ששיקול הדעת הרחב שמעניק החוק לבית המשפט הוא חיוני ומוצדק, מאחר והשופט הוא זה שפוגש את המשפחה ובוחן את הראיות.¹³⁴

העמדות השונות שבמוקד המחלוקות מצאו את ביטוין בדפוסים שונים של חקיקה המתייחסת להגנת ילדים ומתירה את התערבות המדינה. החוק בישראל כאמור מותיר מסגרת רחבה לשיקול

¹²⁷ דבריו של פרופ' שמיד מופיעים באתר מכון חרוב <http://haruv.org.il/?CategoryID=165&ArticleID=302>

¹²⁸ Wald, ה"ש 11, 1000.

¹²⁹ שם, שם.

¹³⁰ Margaret H. Meriwether, *Child Abuse Reporting Laws: Time for a Change*, 20 FAM. L. Q. (1986) 141, 149.

¹³¹ Wald, ה"ש 11, 1001-1002.

¹³² Todd Taylor, *The Cultural Defense and its Irrelevancy in Child Protection Law*, 17 Boston College Third World L. J. (1997) 331, 336.

¹³³ ר' למשל Wald, ה"ש 11.

¹³⁴ Stanford Katz, *When Parents Fail* (1971) 59.

הדעת של השופטים ועובדי הרווחה. מדינות אחרות בחרו להגדיר דפוסים ברורים של הזנחה והתעללות. החוק במדינת קולורדו, למשל, קובע שורת תנאים שרק בהתקיימם ניתן לקבוע שקטין הוא נזקק, ובהם:

"Any case in which a child exhibits evidence of skin bruising, bleeding, malnutrition, failure to thrive, burns, fracture of any bone, subdural hematoma, soft tissue swelling, or death and either: Such condition or death is not justifiably explained; the history given concerning such condition is at variance with the degree or type of such condition or death; or the circumstances indicate that such condition may not be the product of an accidental occurrence; Any case in which a child is subjected to sexual assault or molestation, sexual exploitation, or prostitution; Any case in which a child is a child in need of services because the child's parents, legal guardian, or custodian fails to take the same actions to provide adequate food, clothing, shelter, medical care, or supervision that a prudent parent would take.¹³⁵

מדינות אחרות הרחיקו לכת עוד יותר בפירוט ההגדרות להזנחה והתעללות. החוק בקליפורניה, לדוגמה, פירק מושגים אלה לשמונה קטגוריות נפרדות ובהן התעללות מינית, הזנחה כללית והזנחה חמורה, התאכזרות מרצון וענישה בלתי מוצדקת (הכוללת סבל מנטלי), ענישה גופנית אכזרית ופגיעה, והתעללות בילד המתרחשת מחוץ לבית. כל קטגוריה כזו זוכה לפירוט.¹³⁶ Taylor, שהשווה בין חוקים המגדירים הזנחה והתעללות בארה"ב, הצביע על ממצא מעניין: בעוד שכל החוקים שסקר כוללים התייחסות לפגיעה מינית, פגיעה גופנית והזנחה, רק חלקם מתייחסים להתעללות רגשית, למרות פגיעתה הקשה בילדים.¹³⁷ ייתכן, הוא מציע, שהדבר נובע מטבעה

¹³⁵ Colorado Rev. Stat. 19-3-303(i)(a)(I-III) 1995. אף שהסיפא של הסעיף מעניק לכאורה שיקול דעת רחב בפרשנות המושג "השגחה ראויה", הסעיף כולו מתווה קווים מנחים לשיקול דעת כזה ומסגרת שבתוכה הוא אמור לפעול.

¹³⁶ Cal. Penal Code 11165.1-1116.5 (west 1995). הניתוח לקוח מ-Taylor, הי"ש 132, 339.

¹³⁷ Taylor, הי"ש 132, 339-340.

המופשט ומהקושי בהגדרתה, ששוב מתירים מקום נרחב לשיקול דעת, פרשנות והטיות חברתיות.¹³⁸ בחוק הישראלי תיכנס התעללות נפשית להגדרת הסל של ס' 2(6).

פן אחר של הוויכוח המתואר על הגדרת החקיקה, ונגזרת שלו, עוסק בשאלה האם במוקד החוק צריכים לעמוד הילדים והפגיעה בהם, או ההורים המסכנים והסביבה שבה מתרחשת ההזנחה¹³⁹ (כפי שעושה ס' 2(2) לחוק בישראל). Wald הציע להמיר את ההתמקדות בהורים לזק שנגרם לילד, ומזהיר מספקולציות באשר לזק עתידי, אותן מתיר גם החוק בישראל ("שלומו הנפשי או הגופני... עלול להיפגע"). הוא תומך בכך שכל ילד וילד ייבחן כאינדיבידואל, המגיב אחרת להתנהגות מזניחה ומתעללת נפשית, וכי האשם שמופנה כלפי ההורים במתכונת החקיקה הנוכחית יוחלף במדדים אובייקטיביים של נזק קונקרטי, אשר יוגדר בחוק, ורק בגינו תוכל המדינה להתערב. ביטוי לגישה זו מצוי בחוק הבריטי, Children Act 1989, אשר המיר את המונחים הזנחה והתעללות במושג "significant harm" שנגרם או עשוי להיגרם לילד, כקריטריון סף למעורבות המדינה באוטונומיה המשפחתית.¹⁴⁰ חוק זה, שאיחד את המשפט הפרטי והמשפט הציבורי בנושא ילדים ויצר מסגרת קוהרנטית לכלל ההיבטים השונים בדיני ילדים, אף קובע כי בית המשפט לא ינקוט כל פעולה בעניינו של ילד אלא אם ייווכח כי הוצאת צו תועיל לילד יותר מאשר אי הוצאתו. זאת לאחר שבחן ושקל, בין היתר, את רצונותיו, תחושותיו וצרכיו של הילד ואת השפעתם החזויה עליו של הצו ושינוי הנסיבות.¹⁴¹

תיאורטיקנים אחרים של המשפט טענו כי חקיקה שתאפשר התערבויות רק במצב שבו נצפה בילד נזק מוגדר מתעלמת מהמוטיבציות ומההתנהגויות המסכנות של ההורים, ומהדינמיקות של יחסים מסכנים, ושהתעלמות זו אינה מאפשרת התערבות מונעת, בטרם נצפה בילד נזק ספציפי.¹⁴²

1.2.6 המודל הסביבתי להזנחה

שתי הגישות שתוארו לעיל מתעלמות מההקשר החברתי שבמסגרתו מתרחשת התנהגות מזניחה ומתעללת, ומהסביבה הרחבה שבה גדל הילד. המודל הסביבתי להזנחה מציע מסגרת תיאורטית

¹³⁸ שם, 340.

¹³⁹ Meriwether, הי"ש, 130, 149.

¹⁴⁰ Dania Glaser, **Emotional Abuse and Neglect (psychological Maltreatment): a Conceptual Framework**, Child Abuse & Neglect, vol. 26, Issue 6-7 (2002) 697, 701.

¹⁴¹ Children Act 1989 ס' 5(1) ו-4(1). חוק זה, שכונה הרפורמה המקיפה ומרחיקת הלכת בתולדות חוקי הילדים באנגליה, יצר מסגרת קוהרנטית והרמונית המאחדת את ההיבטים השונים בדיני ילדים ומסדירה את היחסים ביניהם. הוראות החוק יורדות לפרטי פרטים של ההסדרים המשפטיים והמעשיים לטיפול בילדים. הרקע לחקיקתו היה בעיקר חולשת ההסדרים החקיקתיים להגנה על ילדים, היעדר מסגרת נורמטיבית לשיתוף ההורים בטיפול בילדים שהוצאו מביתם, הצורך בחיזוק דרכי המניעה של שירותי הרווחה והתחושה שהחקיקה שהיתה קיימת עד אליו לא הביאה לשיפור ברווחתם של ילדים בסיכון שהמדינה התערבה בעניינם, ולעתים אף הרעה את מצבם. מתוך **דו"ח הוועדה לבחינת עקרונות יסוד בתחום הילד ומשפחתו ויישומם בחקיקה**, חלק כללי, 327.

¹⁴² David G. Gil, **Violence Against Children** (1970) אצל Taylor, הי"ש, 132, 337.

מורכבת יותר מזו המשפטית. על פי מודל זה, השאלה האם קיימת הזנחה צריכה להיבחן על פי צרכים בסיסיים של הילד, שבמצבי הזנחה נותרים לא מסופקים. צרכים אלה כוללים מחסה, תזונה, טיפול רפואי, חינוך וטיפוח.¹⁴³

המודל מצביע על משתנים רבים וצולבים העומדים במוקד התופעה של הזנחה והתעללות בילדים. בנוסף למשתנים אינדיבידואליים ואישיותיים של הילד והוריו, מצביע המודל הסביבתי על כך שהאינטראקציה ביניהם מושפעת ומתווכת על ידי משתנים חברתיים ומשאבים/הון חברתי - הקהילה, המשפחה המורחבת, נגישות למעונות יום ולרשתות תמיכה. עוני הוא משתנה משמעותי ביותר, מאחר והוא קשור למגורים דלים, תזונה לא מספקת, אבטלה, התמכרויות, לחץ ומחלות נפש, גורמים שכל אחד מהם עשוי לסכן את התפתחותם התקינה של ילדים.

המודל הסביבתי קובע עוד כי לא ניתן לחשוב על פתרון לילדים בסיכון בלי להתייחס למכלול המצבים שבהם נפגמת היכולת למלא אחר צרכיהם,¹⁴⁴ וכי בחינת היבט אחד של התופעה, כמו ההתנהגות ההורית, אינו מספק. חסידיו יוצאים חוצץ נגד תיאוריות ותיאורטיקנים של הזנחה והתעללות, שעדיין בוחרים לעשות אינדיבידואליזציה של התופעה, להתמקד בפסיכופתולוגיה של ההורה ובתיאור, ולהעמיד במוקד הדיון "הורה רע", או "משפחה רעה". במקום זאת, הם קובעים, יש לאמץ הגדרה רבת משתנים של הזנחה המדגישה את חלקם של ההורים, הקהילה והחברה כולה באחריות לגידולם של ילדים.¹⁴⁵ עקרונות המודל הסביבתי הם אלה שמנחים תיאורטיקנים של המשפט המציעים מודל חקיקתי צר להתערבות כפויה של המדינה, אשר יתמקד בנוק קונקרטי שנגרם לילד.

1.2.7 גישה רב תרבותית להזנחה והתעללות

למורכבות ולמחלוקת שהוצגה לעיל יש לצרף מרכיב נוסף, סבוך לא פחות: שונות תרבותית בפרקטיקות של גידול ילדים, המאפיינות חברות רב-תרבותיות כמו ישראל. הדבר נחוץ במיוחד במדינות שבהן מתמקדת החקיקה בהתנהגות ההורית.

חוקרים העוסקים ברב-תרבותיות טוענים כי כדי להימנע ממצבים שבהם התרבות השלטת תכפה את ערכיה על הורות ראויה והדרכים הנכונות לגידול וטיפוח ילדים, יש לבחון את הטענות להתעללות ולהזנחה גם בהקשר התרבותי של הסביבה המתעללת, תוך שימת דגש על האמונות

¹⁴³ Howard Dubowitz, Maureen Black, Raymond H. Star, jr, Suzan Zuravin A **Conceptual Definition of Child Neglect**, Criminal Justice and Behavior, vol. 20 (1993).

¹⁴⁴ Helfer R.E. **The Neglect of Our Children**, Pediatric Clinics of North America 37, 923, in Dubowitz supra note 143, 10.

¹⁴⁵ Newberge E. H. **Child abuse and Violence, a public health approach**, M. Rosenberg (Ed.), New York: Oxford University Press (1990), in Dubowitz, supra note 143.

והתפיסות הרווחות בה על גידול ילדים.¹⁴⁶ אם ניקח דוגמא קרובה למחוזותינו – טקס ברית המילה עשוי להתפס כהתעללות שאין דומה לה, והוא מתפרש כאקט נסבל רק בשל ההקשר התרבותי-דתי שלו. ו-Kantor ו-Straus, למשל, מצביעות על כך שבחברות לא מערביות רבות השארתו של תינוק בהשגחתו של אחיו בן השמונה היא מקובלת,¹⁴⁷ כפי שהיא מקובלת גם בחברה החרדית בישראל.¹⁴⁸ החוקרות קובעות כי במערב הן התינוק והן אחיו עשויים למצוא עצמם במרכזם של הליכים משפטיים, מתויגים כילדים נזקקים.¹⁴⁹

הנסיון להגן על הורים שנחשדו בהזנחה והתעללות בטענה להגנה תרבותית (cultural defense) נכשל בפעמים הספורות שבהם עלתה טענת הגנה כזו בארה"ב.¹⁵⁰ עם זאת, ההכרה ברב-תרבותיות הביאה לכך שמדינות שונות דורשות בחקיקה שבמהלך החקירה יתייחסו העובדים הסוציאליים לרקע התרבותי של הפרטים, לפני הקביעה אם הייתה התנהגות מתעללת או מזניחה.¹⁵¹ בישראל, מדינה קולטת עלייה ממדינות ותרבויות שונות, שבה חיים גם מאות אלפי עובדים זרים ופליטים, ואשר אוכלוסייתה ניחנת בהטרוגניות מרשימה, אין בחוק הוראה כזאת.

1.2.8 גישות שונות להתערבות כפויה של המדינה באוטונומיה ההורית

המשכו הישיר של הוויכוח על אופן החקיקה המתייחסת לילדים בסיכון מתבטא גם בגישות להשמה חוץ ביתית, ולאופייה ולמימדיה של מעורבות המדינה באוטונומיה המשפחתית. בתת פרק זה, החותם את המבוא התיאורטי, אציג את הרציונאלים לכל אחת מהגישות ואת המחלוקות בין תומכיהן.

¹⁴⁶ Jill Korbin, *The cultural context of Child Abuse and Neglect*, Child Abuse & Neglect, vol. 4(1) (1980) 3.

¹⁴⁷ Murray A. Straus, Glenda Kaufman Kantor, *Definition and measurement of neglectful behavior: some principles and guidelines*, Child Abuse & Neglect 29 (2005) 19–29.

¹⁴⁸ גולדשטיין ולאור, ה"ש 49.

¹⁴⁹ Straus and Kaufman Kantor, *supra* note 147.

¹⁵⁰ Taylor, ה"ש 132, 364. דוקטרינת ההגנה התרבותית מוכרת במשפט הפלילי, וקובעת כי ייתכנו מקרים אשר בהם מתמלאים כל יסודות העבירה, והנאשם עבר על החוק, אך יש לזכותו או להפחית בעונשו מן הטעם שמעשהו בוצע על רקע תרבותי, ערכי ומנהגי של הקבוצה שאליה הוא משייך. בישראל דוקטרינה זו אינה מעוגנת בחוק, ומקורה בספרות ובפסיקת בית המשפט, אשר דחה אותה כטענת הגנה במקרים של אלימות במשפחה בקהילה האתיופית (ע"פ 6580/96 מיסגנאו צ'קולה נ' מדינת ישראל) ושל "נקמת דם" בחברה הערבית (ע"פ 10358/08 איסמעיל אזברגה נ' מדינת ישראל). באחרון קבע השופט גובראן, כי אלימות קשה היא מחוץ למגרש הרב-תרבותי.

¹⁵¹ שם, Taylor. 342. מצטט כדוגמא את החוקים בקולורדו ובקליפורניה, הדורשים מגורמי הרווחה המופקדים על חקירת חשדות לפגיעה הורית בילדים להתחשב בפרקטיקות גידול ילדים הרווחות בקבוצה התרבותית והדתית שבה גדל הילד:

"The Colorado statute requires child welfare investigators to "take into account accepted child rearing practices of the culture in which the child participates as they make their determinations". See COLO. Rev. STAT. § 19-3-303(1) (b) (1995). The California statute states: "Cultural and religious child-rearing practices and beliefs which differ from general community standards shall not in themselves create a need for child welfare services unless the practices present a specific danger to the physical or emotional safety of the child." CAL. WELF. & INST. CODE § 16509 (West 1996).

הגישה הצרה: התיאורטיקנים שהשפיעו אולי יותר מכל על עיצוב מדיניות רווחת הילד בעשורים האחרונים של המאה הקודמת היו גולדשטיין, פרויד וסולניט, אשר הצביעו בשנות השבעים של המאה שעברה על חיוניותו של קשר רציף ובלתי מופרע של הילד עם ההורה המטפל (ביולוגי או פסיכולוגי) להתפתחות תקינה של הילד.¹⁵² ספרם הראשון - Beyond the Best Interests of the Child - הניח את התשתית התיאורטית להכרה במשמעות הקשר המשפחתי והקביעות בחייהם של עוללים ופעוטות. הוא התבסס על מחקרים שגילו פיגור שפתי וקוגניטיבי אצל ילדים שחיו במוסדות או שחוו פרידות חוזרות ונשנות מהוריהם, כמו גם הפרעות אישיות קשות ונטייה לעבריינות, תופעות אשר קושרו לחסך בדמות מטפלת ומגוננת קבועה ויציבה בחייהם.

153

בספר המשך שכתבו, Before the Best Interest of the Child, הציגו המחברים - פרופ' למשפטים בייל, פסיכולוגית נודעת ורופא ילדים ופסיכיאטר - את גישתם להתערבות המדינה במשפחה: לתפיסתם, יש לנתק את הילד מהוריו רק במצבי קיצון המסכנים אותו בברור.¹⁵⁴ השלושה קבעו כי התערבות המדינה בסמכות ההורית המתאפשרת מכוחם של מושגים רחבים ולא מובחנים מעודדת התערבות לא מוצדקת, המזיקה לילדים ולמשפחות יותר מאשר מביאה תועלת.¹⁵⁵ בהתאם, הם קראו לצמצם למינימום את מעורבות המדינה באוטונומיה המשפחתית, ולהתיר השמה חוץ ביתית רק במקרים של נטישה ומות ההורה המטפל, או התעללות מינית מצד ההורים. הן תפיסתם התיאורטית והן המתודולוגיה של המחקרים שעליהם התבססו, עוררו ביקורת לא מעטה.¹⁵⁶ כך, למשל, נטען נגדם כי התמקדותם אך ורק ברציפות הקשר ההורי מתעלמת מאלמנטים נוספים חיוניים להתפתחות הילד כמו תזונה נאותה, גירויים קוגניטיביים והצבת גבולות.¹⁵⁷ באשר למתודולוגיה טענו המבקרים כי השלושה התעלמו מסדרת מחקרים אמפיריים שלא מצאו הבדל באחוזי הפשיעה, במחלות נפש ובהצלחה כלכלית בין ילדים שגדלו במשפחות אומנה לבין כלל האוכלוסייה, כמו גם מממצאים המעידים על שיפור במצבם הכללי של ילדים

¹⁵² Joseph Goldstein, Anna Freud and Albert J. Solnit, **Beyond the Best Interests of the Child** (1973).

¹⁵³ Marsha Garrison, **Child Welfare Decision making: in Search of the Least Drastic Alternative**, 75 Geo. L. J. (1986-1987) 1745, 1778.

¹⁵⁴ Joseph Goldstein, Anna Freud and Albert J. Sunlit, **Before the Best Interests of the Child**, New York: The Free Press 1979.

¹⁵⁵ לעבודתם היתה השפעה ניכרת גם בישראל. Solnit הוזמן ארצה באמצע שנות השבעים על ידי השירות למען הילד, הגוף שמופקד על אימוץ בישראל, כדי לייעץ בשאלות הכרוכות בטיפול בילדים הנמסרים לאימוץ ובילדים הנגלים בפנימיות ובמשפחות אומנה. מרים פבר, לשעבר פקידת הסעד הראשית, כותבת כי הדיון שהתעורר בעקבות עבודותיהם הוביל לשינויי מדיניות מרחיקי לכת: סגירתם של בתי תינוקות שבהם גדלו יחדיו עשרות ומאות תינוקות שהוצאו מביתם בחשד להתעללות והזנחה, ומעבר למסגרות קטנות. פבר, ה"ש 112.

¹⁵⁶ Michael S. Wald, Review: **Thinking about Public Policy toward Abuse and Neglect of Children: A Review of "Before the Best Interests of the Child"**, Michigan Law Review Vol. 78(5) (1980) 645.

¹⁵⁷ שם, 667.

שהוצאו מהבית וגדלו במשפחות אומנות¹⁵⁸ (סקירה של מחקרים עדכניים בתחום תוצג בתת הפרק הבא).

סוג אחר של ביקורת התייחס לכך שחסך בקשר עם הורה מטפל אינו ייחודי למוסדות, ועשוי לאפיין גם מצבי הזנחה בתוך הבית.¹⁵⁹ בוויכוח שניטש בשאלה איזה משני המצבים – הזנחה הורית או חיים במסגרות חוץ ביתיות – יוצר פגיעה קשה יותר בילד, טענו גולדשטיין, פרויד וסולניט בתוקף כי ניתוק הקשר עם ההורה המטפלת פוגעני יותר. אולם גם מחקרים מאוחרים יותר על ילדים שגדלו במשפחות אומנות לא תמכו חד משמעית בגישתם, וחלקם אף הציגו ממצאים הפוכים.¹⁶⁰

בשני העשורים האחרונים נוסף לוויכוח על דפוסי מעורבות המדינה פן חדש, התומך בגישה המצמצמת את מעורבות המדינה באוטונומיה המשפחתית: הגנה על זכויותיהם של מי שמשתייכים לקבוצות מיעוט, ואשר דפוסי ההורות שלהם אינם עונים, קרוב לוודאי, על הסטנדרטים להורות ראויה של היושבים בדין ובמערכות הרווחה. חשיבות ההכרה בזכויות הוריות של אוכלוסיות מיעוט חלשות והדבקות בה נתמכה על ידי משפטנים, שראו בהן איזור חיץ שיעצור התערבות כפויה של המדינה על בסיס לא מספק של גזע, מגדר, מעמד ועוני. פרמטרים אלה הופכים משפחות חלשות, נשים חד הוריות, וכאלה הנמנות על מיעוטים אתניים, לפגיעות יותר להתערבות המדינה בחייהן.¹⁶¹ תמיכה נוספת לגישה זו מגיעה מכתובה פמיניסטית, הן תיאורטית והן של משפטניות המייצגות אמהות שזכויותיהן ההוריות הופקעו בשל טענות להתעללות בילדיהם. במאמר הבוחן את שאלת המגדר, הצבע והמעמד של ההורה המתייצב(ת) מול הרשויות להגנת הילד בארה"ב קובעת Appell כי אמהות שחורות, חד הוריות, נטולות השכלה וממעמד סוציו-אקונומי נמוך, אינן מתאימות לפרדיגמה ההגמונית של משפחה והורות שיש לעובדים הסוציאליים והשופטים הדנים בעניינן, שבדרך כלל הם לבנים, בעלי השכלה גבוהה וממעמד בינוני.¹⁶²

משפטניות המייצגות אמהות שזכויותיהן ההוריות הופקעו בשל טענות להתעללות בילדיהם, מצביעות על חוסר הגינות אינהרנטי של המערכת, אשר בשם טובת הילד וההגנה עליו מאמצת וכופה סטנדרטים הוריים אוטופיים, המתבססים על חזון ההורות של נשים לבנות מהמעמד

¹⁵⁸ שם, 668. השיפור התבטא בבריאותם של ילדים שיצאו מהבית, בהתנהגותם, בתפקודם הלימודי וביכולתם לקשור קשרים חברתיים.

¹⁵⁹ Garrison, ה"ש 153, 1780.

¹⁶⁰ שם, 1778-1783.

¹⁶¹ Huntington, ה"ש 86, 645-647.

¹⁶² Annette R. Appell, **Protecting Children or Punishing Mothers: Gender, Race and Class in the Child Protecting System**, 48 South Carolina L. Rev. (1997) 577, 585.

הבינוני-גבוה, הרחוקים מרחק ניכר מהמציאות היומיומית של אמהות אלה.¹⁶³ הקר כותבת כי מיתוס האם הטובה, לפיו קיימת אימהות אינסטינקטיבית המכתיבה התמסרות טוטלית לילדים, חפה מכל אנוכיות, רווח בעוצמה רבה בתרבות המערבית גם היום.¹⁶⁴ גילת כותב כי אף שקשה לו לבסס זאת אמפירית, שופטים הבאים להכריע בסוגיות שבין הורים לילדיהם משתמשים יותר באידאה פיקס שלהם על הורות אידיאלית ופחות בכלים משפטיים.¹⁶⁵

הגישה המרחיבה: אל מול הגישות המבקשות לצמצם את התערבות המדינה במרחב המשפחתי, ועם התרחבות הידע המחקרי על ההשלכות הקשות שיש להזנחה והתעללות בילדים על התפתחותם וחייהם כבוגרים,¹⁶⁶ נשמעות קריאות להגביר את מעורבות המדינה באוטונומיה המשפחתית. Bartholet, שמשמשת כסמן הקיצוני לגישה זו, קוראת להחיש את ההליך של הפקעת הזכויות ההוריות אצל ילדים שהוצאו מבתיים, ולקצר את משך הזמן עד למסירתם לאימוץ.¹⁶⁷ המשפטנית טוענת כי שירותי הרווחה מייחסים בשיטתיות חשיבות גדולה מדי לקשר הדם (נטייה אותה כינתה "blood bias"), ומאדירים את חשיבותן של הזכויות ההוריות על חשבונם של קטינים הסובלים מהתעללות והזנחה. לגישתה, "הדפוס הקיצוני ביותר של מעורבות המדינה בתא המשפחתי משרת את הילדים בצורה הטובה ביותר. ילדים שהושמו במשפחות אומנה מצליחים יותר מאלה שנותרו בביתם, וילדים שהושמו אצל משפחות המתעדות לאמצם מצליחים עוד יותר. ילדים אלה יצאו נשכרים מכך שיאומצו מייד, במקום לחשפם לשהות מזיקה המאפיינת את המערכות להגנת הילד".¹⁶⁸

ביטוי משפטי לגישתה נמצא בחקיקה המתייחסת לילדים בסיכון שקידם נשיא ארה"ב לשעבר, ביל קלינטון, בשלהי המאה הקודמת. החוק, שזכה לתמיכה חזקה בקונגרס, נועד לתת מענה לשתיהן קבוצות ילדים: לאלה ששהו תקופות ארוכות במוסדות ולאלה שהתנדנדו הלוך ושוב בין מוסדות לבין בתים שהוגדרו כמסכנים. החוק שנכנס לתוקף ב-1997, Adoption and Safe Families Act,

¹⁶³ Marie Ashe, **Post Modernism Legal Ethics and Representation of Bad Mothers**, in *Mothers in Law: Feminist Theory and Legal Regulation of Motherhood* (Martha Alberston Feinman & Isabel Karpin eds.) (1995) 142, 146-7.

¹⁶⁴ דפנה הקר, **הורות במשפט מאחורי הקלעים של עיצוב הסדרי ראייה ומשמורת בגירושין**, הקיבוץ המאוחד (מגדרים) 38-39 (2008).

¹⁶⁵ ישראל צבי גילת, **על הכשל המובנה באבחון "טובת הילד" באמצעות מערך שירותי הרווחה**, מאזני משפט ה (2006) 422, 403.

¹⁶⁶ מחקרים עדכניים על חשיפה להתעללות מינית ופיזית בילדות מצאו, בין היתר, שאלה הגבירו את הסיכון לפסיכופתולוגיה בבגרות. מחקר שפורסם בישראל ב-2010 מצא שיעורים גבוהים של דיכאון בעקבות התעללות בילדות, וכן הגברת הסיכון להפרעות חרדה ועלייה במצוקה הרגשית. גלעד גל, יצחק לבב ורוז גרוס, **התעללות בילדים: שכחות והשלכות ארוכות טווח, ממצאים מסקר בריאות הנפש הלאומי**, חברה ורווחה ל, 3-4 (2010) 359.

¹⁶⁷ Elisabeth Bartholet, **Nobody's Children: Abuse and Neglect, Foster Drift and adoption Alternative**, Beacon Press (1999).

¹⁶⁸ Martin Guggenheim, **Somebody's Children: Sustaining the Family Place in Child Welfare Policy**, Harvard Law Review Vol. 113 no. 7 (2000) 1716.

החליף את החוק הקודם, Adoption Assistance and Child Welfare 1980.¹⁶⁹ בעוד שהחוק מ-1980 נועד, בין היתר, לצמצם את מספר ההשמות החוץ ביתיות (בעקבות טענות של קובעי מדיניות כי במקרים רבים מוצאים ילדים מהבית ללא הצדקה מספקת) וחיבב את המדיניות לעשות "מאמצים סבירים" למנוע את הניתוק הכפוי,¹⁷⁰ החוק החדש שינה את כללי המשחק. אם לפניו הונחו הרשויות המטפלות בילדים בסיכון להתמקד בעיקר במאמצים לשמור על שלמות המשפחה, המדיניות שהוא מתווה מורה להן להתמקד בעיקר בשלומם ובבטיחותם של הילד.¹⁷¹ החוק החדש, הקובע מסגרת זמן מוגבלת שבה יכול לשהות ילד במוסדות לפני התרתו לאימוץ, מבטא גישה המבקשת להרחיב את התערבות המדינה באוטונומיה המשפחתית.

חסידיהם של הגישה הרחבה להתערבות המדינה באוטונומיה המשפחתית מתבססים, בין היתר, על מחקרים שהשוו את איכות חייהם והישגיהם של ילדים שהוצאו מהבית ואוחדו חזרה עם משפחתם לאלה של ילדים ששהו במשפחות אומנה מבלי שהוחזרו הביתה. מחקרים מוקדמים מצאו שהאחרונים מגיעים להישגים גבוהים יותר במבחני אינטליגנציה,¹⁷² ושרוחת החיים הכללית שלהם גבוהה יותר.¹⁷³ מחקר אורך שהתפרסם ב-2001 שבדק שתי אוכלוסיות אלה בתקופות שונות, מצא כי שש שנים אחרי שהילדים חזרו הביתה נמצאו אצלם רמות גבוהות יותר של הרס עצמי, התנהגויות מסכנות, שימוש בחומרים ממכרים, תיקים פליליים ונשירה מבתי ספר בהשוואה לילדים שנותרו באומנה.¹⁷⁴ מחקר ישראלי שהתפרסם ב-2010 סקר שלושה מחקרים שעקבו אחר תוצאות התערבות עם ילדים שסבלו מהזנחה או התעללות ושהתקבלה החלטה להוציאם מהבית או להשאירם בו.¹⁷⁵ ממצאיו מלמדים שאיכות החיים של הילדים שעברו למסגרות השמה חוץ ביתית מוערכת כטובה יותר משל אלה שנותרו עם משפחתם. מחקרים אלה לא בדקו איזה התערבויות טיפוליות נעשו עם הילדים והוריהם בכל אחת מהחלופות.¹⁷⁶

¹⁶⁹ Bailie ה"ש 11, 2285.

¹⁷⁰ Emily Kernan and Jennifer E. Lansford, **Providing for the Best Interests of the child?: The Adoption and Safe Families Act of 1997**, Journal of Applied Developmental Psychology vol. 25 issue 5 (2004) 523.

¹⁷¹ Bailie, ה"ש 11, 2287.

¹⁷² D. Fanshel and E.B. Shinn, **Children in foster care: A longitudinal investigation**, Columbia University Press, New York (1978).

¹⁷³ J. Lahti, **A follow-up study of foster children in permanent placements**, *Social Service Review* 56 (1982), pp. 556–571.

¹⁷⁴ H.N. Taussig, R.B. Clyman and J. Landsverk, **Children who return home from foster care: A 6-year prospective study of behavioral health outcomes in adolescence**, *Pediatrics* 108 (2001).

¹⁷⁵ דודזון ערד, ה"ש 11, 397.

¹⁷⁶ שם, 414.

הוויכוח בין הגישות לא הוכרע, וימשיך להתקיים במשפט ומחץ לו. עם זאת, אחד ממאפייני הבולטים הוא שהן חסידי הגישה המרחיבה להתערבות כפויה של המדינה במשפחה והן תומכי הגישה המצמצמת לה, מבקרים זה את זה כי הצד השני אינו ער דיו לרווחת הילד ולטובתו. לסיום חלק זה, וכדי לערוך התאמה למצב בישראל, יש להדגיש כי לא ניתן להקיש מממצאי המחקרים המוזכרים לעיל על מצבם של ילדים בסיכון המוצאים בישראל מביתם. רוב המחקרים המצוטטים התבצעו על ילדים שגדלים או גדלו במשפחות אומנה. בארצות הברית, כמו גם במדינות מערביות רבות אחרות, רובם הגדול של ילדי ההשמה נקלטים במשפחות אומנה. בישראל התמונה הפוכה. זמינותן של משפחות אומנה נמוכה, ורוב הילדים המוצאים מביתם מופנים לפנימיות.¹⁷⁷ הדבר נובע ממספרן הגדול של הפנימיות בישראל ומזמינותן, שריד לגלי העלייה הגדולים של טרום ואחרי מלחמת העולם השנייה, שנועדו לתת מענה לילדי פליטים.¹⁷⁸ כורזים-קורושי, ליבוביץ' ושמיד כותבים, כי כיום מרבית אנשי המקצוע בארץ שותפים לתפיסה הקיימת במדינות המערב לגבי חשיבותו של התא המשפחתי להתפתחותו התקינה של הילד, ולגבי הצורך במסגרות טיפוליות שיש בהן דמיון רב יותר למסגרת המשפחתית.¹⁷⁹ החוסר במסגרות טיפוליות קטנות ומשפחתיות, שבהן יכול לחוות הילד קשר משמעותי עם בוגרים, הוא גורם נוסף התומך בצמצום השמות חוץ ביתיות ובפיתוח מענים טיפוליים בקהילה. אולם ועדת שמיד מצאה, כי ילדים רבים בישראל מוצאים מביתם בשל היעדרן של חלופות טיפול בקהילה.¹⁸⁰

1.2.9 מצבם של בגירים בוגרי מסגרות השמה

אף שעבודה זו עוסקת בקטינים שהמדינה מבקשת להוציאם ממשמורת הוריהם ברגע נתון בחייהם, כל החלטה על ניתוקם מביתם ומסביבתם הקרובה מחייבת התייחסות להשלכותיה על חייהם כבגירים. לסיום פרק זה אבקש להתייחס לידע העדכני על מצבם של בגירים שהתחנכו במסגרות השמה החוץ ביתיות, אשר נמצא כי הם מהווים את אחת האוכלוסיות הפגיעות ביותר בחברה.¹⁸¹ סקירת יסודית של הספרות המחקרית בתחום שערך בנבנישתי מעלה, כי ניתן לקבוע שלצעירים בוגרי מסגרות השמה יש סיכוי גבוה יותר להיות חסרי השכלה (חלקם הגדול אינו מסיים

¹⁷⁷ ר' ילדים בישראל 2010, ה"ש 2, ס' 59; ר' גם יוסי כורזים-קורושי, שלוח ליבוביץ' והלל שמיד, **הפרטה החלקית של שירותי אומנה – סוגיות ולקחים בתום ארבע שנות פעילות**, בטחון סוציאלי 70 (2005) 56. המחברים קובעים כי ב-1999 רק 15% אחוז מהילדים שהוצאו מביתם הופנו למשפחות אומנה, והיתר לפנימיות. בארה"ב, כמו גם במדינות מערביות אחרות, היחס הפוך: 80% מהילדים נקלטים במשפחות אומנה. שם, 62.

¹⁷⁸ שם, שם.

¹⁷⁹ שם, שם.

¹⁸⁰ דו"ח ועדת שמיד, ה"ש 48.

¹⁸¹ רמי בנבנישתי, **צעירים הבוגרים ממסגרות של השמה חוץ ביתית, אתגרים ושירותים**, סקירת ספרות. קבוצת המחקר: בריאות נפש ורווחה של ילדים ובני נוער, האוניברסיטה העברית בירושלים (2007) 4.

תיכון), חסרי תעסוקה, הורים בגיל צעיר, מעורבים בפלילים, חסרי בית, ולהישען על שירותי הרווחה והקופה הציבורית.¹⁸² נקודת הפתיחה הבעייתית של צעירים אלה ביציאתם לחייהם כבוגרים, הביאה לטענה שמדובר באוכלוסייה הסובלת מהדרה חברתית.¹⁸³

אחד המחקרים המוקדמים שעסקו בבוגרי מסגרות השמה עקב בתחילת שנות השמונים אחר 277 בגירים צעירים בוגרי פנימיות ומשפחות אומנה בניו יורק, חמש שנים לאחר עזיבתן. יותר משליש מהם לא סיימו תיכון במסגרות ההשמה (ממצא מעודד לעומת מחקרים שבאו בעקבותיו), אחוז נמוך מאוד נרשם ללימודים אקדמיים, 20% מהם נשענו על תמיכה ציבורית, כשליש מהצעירות שרואיינו היו אמהות צעירות, כחמישית מהצעירות הרו כבר שלוש פעמים.¹⁸⁴ כעשור לאחר מכן התבצעו בסן פרנסיסקו ראיונות עם 55 בוגרי מסגרות השמה לאחר שנה לפחות מסיומן. יותר ממחציתם דיווחו על בעיות כלכליות קשות, למעלה משליש לא סיימו תיכון (38%), קרוב לשליש היו מעורבים בפעילות עבריינית, וכ-30% העידו על מצוקות דיוור שונות.¹⁸⁵

ב-2005 פורסם מחקר בו רואיינו 479 בוגרי משפחות אומנה בצפון מערב ארה"ב, בגילאי 20-33.¹⁸⁶ כחמישית מתוכם דיווחו על חיים נורמטיביים וחיוביים במדדים של השכלה, הכנסה ותחומי חיים נוספים. רבים מתוכם דיווחו על קשיים לא מבוטלים בתחומי תפקוד שונים: יותר ממחצית מהמרוואיינים אמרו שבשנה שקדמה לראיון הם סבלו לפחות מבעיה נפשית אחת, לכחמישית מהם היו שלוש בעיות ויותר. כרבע מהמרוואיינים דיווחו על פוסט טראומה, שיעורים הגבוהים מאלה שנמצאו בקרב ותיקי מלחמות בארה"ב. שיעור התעסוקה בקרבם היה נמוך בהרבה מזה של האוכלוסייה הכללית, והדיווחים על עוני היו גבוהים פי שלושה מהממוצע באוכלוסייה הכללית. כרבע ממסיימי האומנה חוו תקופות שבהם היו חסרי דיוור.¹⁸⁷ גם מחקרים שעשו שימוש במאגרי מידע אדמיניסטרטיביים בארה"ב מעידים על רמות נמוכות של השכלה ותעסוקה אצל צעירים שיוצאים מטיפול חוץ ביתי.¹⁸⁸

מחקרים שהתבצעו באנגליה, סקוטלנד ואירלנד משרטטים תמונה דומה, וממצאיהם מעידים על כך שהוצאת ילדים מהבית אינה תורמת לצמצום הפערים בינם לבין ילדים שגדלו במסגרת ביתית יציבה. מחקרים אלה מוכיחים פערים בהשכלה ובתעסוקה ומצביעים על חוסר יציבות בדיוור.

¹⁸² שם, שם.

¹⁸³ שם, שם.

¹⁸⁴ Festinger, T. *No One Ever Asked Us; a Postscript to Foster Care*, New York: Columbia University Press (1983), אצל בנבנישתי, שם, 4.

¹⁸⁵ Barth, R. *On Their Own: the Experience of Youth after Foster Care, Child and Adolescent*, Social Work 7(5) (1990) 419.5, שם, אצל בנבנישתי, שם, 4.

¹⁸⁶ Pecora, P. J. et.al *Improving Family Foster Care: Findings From the Northwest Foster Care Alumni Study*, אצל בנבנישתי, שם, אצל בנבנישתי, שם, 6.

¹⁸⁷ שם, 8.

¹⁸⁸ שם, 6.

התמונה העולה ממחקרים באוסטרליה קשה אף יותר מזו המתקבלת מהממצאים בארה"ב ובאירופה: 50%-75% מבוגרי מסגרות ההשמה לא מסיימים את לימודיהם ופחות מחמישית מתוכם ממשיכים בלימודים גבוהים (בהשוואה ל-68% באוכלוסייה הכללית). הדיווחים על אבטלה נעו בין 50% ל-80%, ולכ-67% מהבוגרים עשויות להיות בעיות פסיכיאטריות בהשוואה ל-15% באוכלוסייה הכללית.¹⁸⁹

גם מחקרים שנעשו על בוגרי פנימיות בישראל מעידים על נחיתות בהשוואה לאוכלוסייה הכללית, אם כי פחותה מזו שנמצאה במחקרים בחו"ל. מחקר אורך של ווינר וקופרמינץ, שעקב במשך 22 שנה אחר 206 צעירים שהושמו בפנימייה בצפון הארץ בילדותם, מצא באחד משלביו כי בגילאי 22-30 כמחציתם היו מועסקים, אך בעבודות צווארון כחול. פחות ממחציתם סיימו תיכון ו-61% שירתו בצבא. המחקר מציין כי 10% מהבוגרים אינם מתפקדים ו-12.6% מתפקדים עם בעיות, בהן התנהגות פלילית, זנות ושהות בכלא.¹⁹⁰ בסיום המחקר מצאו החוקרים כי מרבית בוגרי מסגרות ההשמה מתפקדים היטב, ושאינן עדויות להעברה בין-דורית של הוצאה למסגרות חוץ ביתיות. עם זאת, החוקרים מדווחים על אחוז גבוה יותר של קשיים רגשיים ורמה נמוכה יותר של השכלה מזו של קבוצת הביקורת.¹⁹¹

מחקר ישראלי אחר בחן את התפקוד ההורי של 139 בוגרים שהוצאו בילדותם לפנימיות או משפחות אומנה, ו-52 בגירים שנותרו עם משפחתם למרות ההמלצה להוציאם מהבית לאחר שזו לא יצאה לפועל מסיבות שונות. כמחצית מבוגרי ההשמה דיווחו על תחושה טובה כלפי תקופת השהייה במסגרות אלה, פחות מחמישית דיווחו על תחושה קשה כלפיהן. רמת התפקוד ההורי של הורים שבילדותם לא הוצאו מבתיהם, למרות ההמלצה על כך, נמצאה טובה יותר מזו של הורים שבילדותם שהו בפנימיות או במשפחות אומנה.¹⁹²

מחקר שנעשה על 160 בוגרי פנימיית בית אפל מצא כי רק ל-10% מתוכם היתה תעודת בגרות, ורק 5% מתוכם סיימו לימודים אקדמיים. הכנסתם של הבוגרים היתה נמוכה בהרבה מהממוצע.

¹⁸⁹ Stein, M., **Young People Aging Out Of Care: The Poverty of Theory**, Children and Youth Services Review, 28, 422-434. 9. אצל בנבנישתי,

¹⁹⁰ Weiner, A. & Kupermintz, H. (2001) **Facing Adulthood: The Long Term Impact of Family Break-up and Infants Institutions, a Longitudinal Study**, British Journal of Social Work 31(20), 213-234. אצל בנבנישתי 11.

¹⁹¹ שם, 12.

¹⁹² בן שלמה, נ., **תפקוד הורי של הורים שהושמו כילדים בסיודור חוץ-ביתי**, עבודת דוקטורט, בר אילן (2000), אצל בנבנישתי 11.

שיעור הגיוס לצבא היה דומה לזה של האוכלוסייה הכללית, אך נמצאו עדויות לקשיי הסתגלות לצבא. 22.5% מהבוגרים דיווחו על לפחות הסתבכות אחת עם החוק מאז שעזבו את הפנימיה.¹⁹³ מחקרים רבים מעידים על קשר בין יציבות מסגרת ההשמה וביטחון הילדים בה, ועל רציפות הקשר עם ההורים הביולוגיים, כמנבאים להשתלבות מוצלחת יותר בחיים. השתלבות כזו אפיינה בוגרי משפחות אומנה יותר מבוגרי פנימיות, וכאלה ששמרו על קשר עם משפחות האומנה בפרט.¹⁹⁴ ממצא דומה עולה ממחקר ישראלי מצומצם היקף שבחן את השתלבותם בחברה של 36 בוגרי כפר הנוער נרדים.¹⁹⁵ אחוז הגיוס לצה"ל בקרבם דמה לזה שבאוכלוסייה הכללית, רוב הבוגרים נמצאו בזמן המחקר במסגרות עבודה ולימודים, כמחציתם השתכרו מעל שכר המינימום. החוקרים דיווחו כי נרדים נתפסו בעיני הבוגרים כמקום המעניק לשהים בו חום ואהבה, תחושת בית והשקפה חיובית על החיים.¹⁹⁶ לעומתם, צעירים עם היסטוריה של נדידה בין מסגרות השמה נמצאו כאוכלוסייה הפגיעה ביותר בקרב בוגרי מסגרות השמה.¹⁹⁷

בבנישתי מסיים את סקירת הספרות שלו במשפט הבא, ששאל מזוג חוקרים אמריקאים בתחום: "בקצרה, אם אחת המטרות של מערכת ההשמה החוץ-ביתית היא להכין את בוגריה להתחרות בעמיתיהם שחיו במסגרות ביתיות, בחברה המורכבת שבפניה עומדים היום צעירים בארה"ב, מטרה זו רחוקה ממימושה". דברים אלה, הוא מוסיף, משקפים גם את המצב בישראל.

198

סיכום: תיאורטיקנים של המשפט חלוקים בדבר האופן שבו יש להגדיר את העילות החוקיות המצדיקות את התערבות המדינה בתא המשפחתי ואת ניתוק הילד מביתו ומהוריו, ובדבר מידת המעורבות הרצויה. הוויכוח מתמחה, למעשה, בהיקף שיקול הדעת שיש להתיר לרשויות הרווחה ולבית המשפט המכריע בנושא, ובשאלה האם במוקד ההתערבות אמורים לעמוד התנהגות ההורים או הנוק לילדים. ויכוח זה מתבטא בדפוסי חקיקה שונים. בישראל מתייחס החוק הן להורים והן לילדים, באמצעות עילות סל המותרות לבית המשפט כר נרחב לפרשנות ולשיקול דעת. ממצאי מחקרים על בוגרי מסגרות השמה בארץ ובעולם, מעידים על כך שילדים שהוצאו מביתם סובלים

¹⁹³ שיף, מ. ובבנישתי, ר., **מצבם של מתבגרים באומנה ותפיסתם מוכנותם לחיים עצמאיים בתום השהות בה**. דו"ח מחקר, האוניברסיטה העברית (2004), אצל בבנישתי, 13.

¹⁹⁴ בבנישתי, שם, 4-20.

¹⁹⁵ גולן, מ., שרעבי, ד., וונדר-שוורץ, מ., **מחקר בוגרים כפר הילדים אס.א.אס "נרדים" ערד** (דו"ח מחקר). אוניברסיטת תל אביב (2002), אצל בבנישתי, שם, 11-12.

¹⁹⁶ שם, 12.

¹⁹⁷ Reilly, T. **Transition from Care: Statues and Outcomes of Youth Who Age Out of Foster Care**, Child Welfare 82, 313-326. 6. אצל בבנישתי, שם, 6.

¹⁹⁸ שם, 14.

מעמדת נחיתות בצאתם לחיים כבגירים, ועל כך שרבים מתוכם מתאפיינים בבגרותם בבעיות תפקוד קשות בתחום התעסוקה, ההשכלה, דיוור, בריאות הנפש ומעורבות בפלילים. יציבות מסגרת ההשמה ומאפייניה, נמצאו כמנבאים רבי עוצמה להשתלבות מוצלחת בחיים. ממצא זה מחייב התייחסות שיפוטית למסגרת ההשמה המיועדת ולתכנית הטיפול בילד לפני מתן צו השמה, פרמטרים שנבחנו במחקר זה.

הפרק הבא יעסוק בחוק, בסדרי הדין ובהליך המשפטי המאפשרים את הוצאת הילד ממשמורת הוריו בישראל, המשקפים את הוויכוח והדילמות שעלו בפריסת הרקע התיאורטי להשמה חוץ ביתית, ובסקירת הספרות על התחום.

1.3 בית המשפט לנוער: ההליך, סדרי הדין, הצדדים

השמתם של רוב הילדים במסגרות חוץ משפחתיות נעשית בצל החוק, בהסכמת הוריהם.¹⁹⁹ בהיעדר הסכמה ושיתוף פעולה עם ההורים או הקטין, או כשגורמי הרווחה חוששים שההורים יחזרו בהם מהסכמות שנתנו, מגיע המקרה לבית המשפט. בהמשך אדון במהותן של הסכמות אלה. ההליך השיפוטי של קביעת הנזקקות ודרכי הטיפול בה הוא הליך אזרחי, הנפתח דרך כלל בבקשה שמגיש פקיד הסעד לבית המשפט לנוער להכרזה בדבר קטין נזקק.²⁰⁰ הבקשה מפרטת את שמות הילד או הילדים נשואי הבקשה וכן את שמות האחראים עליו, בדרך כלל הוריו, המשיבים בבקשה,²⁰¹ את סעיפי החוק המקימים לכאורה עילת נזקקות ובתצהיר נלווה מפורטות בתמצית העובדות המקימות לכאורה עילת נזקקות. הקטין עצמו אינו משיב פורמלי בבקשה, וההחלטה אם להזמין לדיון תלויה בשיקול הדעת של פקיד הסעד ובית המשפט.²⁰² אף שלשון החוק קובעת כי הפנייה לבית המשפט היא לצורך "נקיטת אחת או אחדות מדרכי הטיפול" המנויות בחוק,²⁰³ בדרך כלל דרכי הטיפול המתבקשות אינן מפורטות בבקשה.²⁰⁴ שלא כמו בהליך אזרחי רגיל ההורים אינם חייבים בהגשת כתב הגנה, ואכן בתיקים שסקרתי לא נמצא כתב הגנה אחד.

¹⁹⁹ בשנת 2008 סודרו על ידי משרד הרווחה 6,557 ילדים בפנימיות בסיכון, 2,126 מתוכם הושמו בצו בית המשפט על פי חוק הנוער טיפול והשגחה. מתוך ילדים בישראל 2010, הי"ש 2, סי' 60, 63.

²⁰⁰ תקנה 3 לתקנות הנוער (טיפול והשגחה) (סדרי דין), תשל"א-1970.

²⁰¹ תקנה 4 לתקנות הנוער (טיפול והשגחה) (סדרי דין), תשל"א-1970.

²⁰² תקנה 4.4 לתקנות הנוער (טיפול והשגחה) (סדרי דין), התשל"א-1970, קובעת כי "הקטין לא יהיה משיב בבקשה אלא אם לדעת פקיד הסעד הוא מסוגל לכאורה להבין את העניין וטובתו מחייבת זאת". תקנה 4.4 מתירה לבית המשפט לזמן את הקטין כמשיב אם הוא סבור שהדבר נחוץ לצורך הכרעה בעניין.

²⁰³ סי' 3 לחוק הנוער.

²⁰⁴ הדבר עורר ביקורת מאחר וההורים, שלא אחת מתנגדים לקביעת נזקקות לקטין, אינם יכולים לעמוד על תכלית הבקשה ולהיערך לה. שרון, הי"ש 17, 121.

1.3.1 הוצאה בצו חירום

חריג להליך המתואר הוא הוצאת קטין מביתו בצו חירום, מכוח ס' 11 לחוק, המסמיך את פקיד הסעד לנקוט בכל האמצעים הדרושים לדעתו אם הא סבור כי "קטין הוא נזקק ונשקפת לו סכנה תכופה". פקיד סעד שנקט בצעד כזה צריך לדווח על כך מיד לפקידת הסעד הראשית,²⁰⁵ ולהגיש בקשה לאישור בית המשפט לכך בתוך שבוע מיום ההוצאה.²⁰⁶ בית המשפט רשאי לאשר את ההוצאה עד לתקופה של 30 יום אף לפני ששמע את הקטין והוריו, ולפני שהוגש לו התסקיר אודותם.²⁰⁷ אחריה יש להגיש לבית המשפט בקשה נוספת להארכת מועד.²⁰⁸ הוצאה בצו חירום הנה בקשת ביניים לפני פתיחת ההליך העיקרי.

1.3.2 עילות הנזקקות

כאמור, החוק מונה שבע עילות שבגינן ניתן להכריז כי קטין הוא נזקק, אשר ניתן לחלקן לשלוש קבוצות: עילות המתייחסות למצב הקטין, עילות המתייחסות לתפקודו של האחראי עליו, ועילות המתייחסות לסביבת המחיה שלו. עילות הנזקקות הנקובות בסעיף 2 לחוק הנוער הן:

"קטין הוא נזקק כשנתקיים בו אחר מאלה:

1. לא נמצא האחראי עליו;
2. האחראי על הקטין אינו מסוגל לטפל בו או להשגיח עליו או שהוא מזניח את הטיפול או ההשגחה;
3. הוא עשה מעשה שהוא עבירה פלילית ולא הובא בפלילים;
4. הוא נמצא משוטט, פושט יד או רוכל בניגוד לחוק עבודת הנוער התשי"ג-1953;
5. הוא נתון להשפעה רעה או שהוא חי במקום המשמש דרך קבע מקום עבירה;
6. שלומו הגופני או נפשי נפגע או עלול להיפגע מכל סיבה אחרת;
7. הוא נולד כשהוא סובל מתסמונת חסר בסם (סינדרום גמילה).

עבודה זו עוסקת, כאמור, בילדים שהוצאו מביתם מכוח ס' 2(2) ו-2(6) לחוק, סעיפי סל המותרים כר נרחב לשיקול דעת בית המשפט בקביעה אם הקטין נזקק.

²⁰⁵ תקנה 11 לתקנות הנוער (טיפול והשגחה), התשכ"ב-1962.

²⁰⁶ ס' 11 לחוק הנוער (טיפול והשגחה), התש"ד-1960.

²⁰⁷ ס' 12 לחוק הנוער.

²⁰⁸ ס' 14 לחוק הנוער.

1.3.3 דרכי הטיפול

אלה מנויות בס' 3 לחוק, המתיר לבית המשפט לתת לקטין ולאחראי עליו כל הוראה הדרושה לטיפול ולהשגחה עליו, ובנוסף מפרט דרכי טיפול ספציפיות. בית המשפט מוסמך לצוות על בדיקת פסיכולוג ופסיכיאטר לקטין,²⁰⁹ על טיפול נפשי בו,²¹⁰ ואף על אשפוזו לצורך קבלת טיפול זה.²¹¹ מחקר זה בחן את דרכי הטיפול הבאות:

1.3.3.1 צו השגחה לקטין בקהילה

ס' 3(3) לחוק: משמעותו של צו השגחה מנויה בתקנות הנוער, הקובעות שעל פקיד הסעד מוטלת הדאגה לשלולמו הגופני והנפשי של הקטין, לשיקומו החברתי ולחינוכו.²¹² החוק אינו מפרט כיצד על פקיד הסעד לעשות זאת, ופקיד הסעד עצמו הוא שקובע את אופן מעורבותו ומידתה.²¹³ לצו ההשגחה מתווספת דרך קבע הוראת בית המשפט לקטין ולהוריו לשתף פעולה עם פקיד הסעד ולהישמע להוראותיו.²¹⁴

1.3.3.2 הוצאת הקטין ממשמורת הוריו והעברתו למשמורת שירותי הרווחה

ס' 4(3) לחוק: משמעותה של החלטה על דרך טיפול זו היא שהילד יוצא מחזקת הוריו ומהבית, ובמקרים שהוא כבר מתחנך בפנימיה חזרתו הביתה מותנית בהחלטת בית המשפט או בפקיעת הצו. הסמכות לקבוע את מקום המשמורת החלופי נתונה לרשויות הרווחה, וכוללת מרכז חירום העוסק בין היתר באבחון הילד וצרכיו, פנימיה, משפחה אומנת ומסגרות השמה נוספות, אשר אחת מהן יכולה להיות אף העברת הקטין לבית קרובי משפחה.²¹⁵ העברתו של הילד למעון נעול, מסגרת המגבילה מאוד את החופש של השוהים בה ומתאפיינת בפקוח סמכותי צמוד ו"במימד ענישתי",²¹⁶ דורשת הוראה מפורשת של בית המשפט. סעיף זה קובע עוד שהוצאת הילד ממשמורת הוריו תיעשה רק לאחר שבית המשפט נוכח לדעת שאין דרך אחרת להבטיח את ההשגחה עליו ואת הטיפול בו.²¹⁷

²⁰⁹ ס' 3(ג) לחוק הנוער.

²¹⁰ ס' 3(ד) לחוק הנוער.

²¹¹ ס' 3(ה) לחוק הנוער.

²¹² ס' 8 לתקנות הנוער (טיפול והשגחה) התשכ"ב-1962.

²¹³ שרון, הי"ש 17, 251.

²¹⁴ שם, שם.

²¹⁵ ס' 9 לחוק הנוער וס' 9 לתקנות הנוער (טיפול והשגחה) תשכ"ב-1961.

²¹⁶ שרון, הי"ש 17, 250.

²¹⁷ ס' 4(3) לחוק.

1.3.4 ההליך

ההליך המשפטי נחלק לשני חלקים, אשר בדרך כלל מתקיימים בזה אחר זה במסגרת דיון אחד. תחילה דן בית המשפט בבקשת הנזקקות עצמה ומחליט בה, ולאחר מכן, אם נקבע שהקטין הוא קטין נזקק, מתקיים הדיון בדרכי הטיפול.²¹⁸ בהתאמה, לבית המשפט מוגשים שני תסקירים: תסקיר כללי, המקבע לכאורה את היותו של הקטין קטין נזקק, ותסקיר דרכי הטיפול ובו המלצות רשויות הרווחה על הטיפול הדרוש במי שהוכר והוכרז כקטין נזקק. בשל משקלו המכריע של התסקיר הכללי בהחלטות על נזקקות הקטין והוצאתו מביתו, אעמוד בהמשך פרק זה על מאפייניו.

1.3.4.1 תחולה והקפדה על הוראות בדבר סדרי הדין

ככלל, אף שתקנות הנוער (טיפול והשגחה) (סדרי דין) התשל"א-1970 מחילות תקנות רבות של סדר הדין האזרחי על הליכי נזקקות, פטר המחוקק הליכים אלה מפורמליסטיקה נוקשה וקבע כי אי קיומן של תקנות אינו פוסל הליכים מכוח חוק הנוער.²¹⁹ כתוצאה מכך, אין הקפדה על סדרי הדין ואופן הצגת ראיות, ועדויות שמיעה הן עניין קביל.²²⁰ את הרציונאל לכך ניתן למצוא באמירתו של בית המשפט העליון, כי "אין לנהוג בכללים נוקשים בדיונים רגישים וקובעי נפש מעין אלה"²²¹... אולם היעדר הפורמליסטיקה בהליכים אלה, שהשלכותיהם על המשפחות דרמטיות, זוכה אף לביקורת נוקבת המלווה בקריאה להחיל על ההורים והילדים הגנות מתחום המשפט הפלילי.²²² בפרק הממצאים אביא לכך דוגמאות מהתיקים שנסקרו בעבודה זו ואדון בהם.

1.3.4.2 ייצוג

בהליכים מכוח הנוער לא קיימת חובת ייצוג להורים או לילד, ומינוי אפוטרופוס לדין, המנוי בס' 88 לו, הוא רשות ותלוי בשיקול דעתו של בית המשפט.²²³ המדינה, באמצעות האגף לסיוע משפטי, מעניקה ייצוג לילדים ולהוריהם בהליכי נזקקות אם הם עומדים בפרמטרים הכלכליים שנמנו לכך, אולם אין לכך אזכור בטפסים המזמנים אותם לדין. דיון נרחב בהשלכות שיש להתייצבות בהליכים אלה ללא סיוע ותיווך של עורך דין, הן להורים והן לילדים, יפורט בהרחבה בפרק הממצאים והדיון.

²¹⁸ סי' 3 לחוק הנוער (טיפול והשגחה).

²¹⁹ תקנה 14 לתקנות הנוער (טיפול והשגחה) סדרי דין תשל"א-1970.

²²⁰ Amy Sinden, "Why Mom Won't Cooperate": a Critique of Informality in Child Welfare Proceeding, 11 Yale Journal of Law and Feminism (1999) 339.

²²¹ ע"א 488/77 פלוני ופלונית נגד היועץ משפטי לממשלה, פ"די לב(3) 421, 436.

²²² Sinden, ה"ש 217, 220.

²²³ סי' 88. קובע: מינוי אפוטרופוס לדין (תיקון: תש"ס) בית המשפט הדן בעניינו של קטין, רשאי, בכל עת, למנות לקטין אפוטרופוס לדין, או לעניינים הנובעים מן ההליך שבפניו, אם מצא כי הדבר דרוש לטובת הקטין ולשם שמירה על ענייניו.

1.3.4.3 ערעור

הערעור על פסיקת בית משפט לנוער הוא ערעור בזכות, המופנה לבית המשפט המחוזי.

1.3.4.4 סמכויות מקבילות והליך אימוץ

לבית המשפט למשפחה נתונה סמכות מקבילה לדון בהגנה על קטין מכוח חוק הנוער,²²⁴ ובעשותו כן נתונות לו הסמכויות הנתונות לבית המשפט לנוער בקביעת דרכי הטיפול והשגחה עליו.²²⁵ הסמכות לדון בהליכי אימוץ נתונה לבית המשפט למשפחה, אולם לעתים מסלול האימוץ מתחיל בבית המשפט לנוער, בהוצאתו של קטין מביתו בצו חירום. בדרך כלל, לא ידון בית המשפט לנוער בנוקקותם של קטינים שטיפולם עובר לשירות למען הילד, הגוף המופקד על אימוץ בישראל, אלא יסתפק באישור צו החירום ובהארכתו, עד שיפתח תיק האימוץ וההליך יעבור לערכאה המוסמכת.

1.3.5 הצדדים להליך

1.3.5.1 השופטים

בתי המשפט לנוער הם חלק ממערכת בתי משפט השלום ושופטי נוער הם שופטי שלום, המתמנים לכהן בבית המשפט לנוער. רבים מהם מכהנים בתפקיד שנים ארוכות. בתקופת המחקר פעלו 14 שופטי נוער בכ-20 בתי משפט לנוער ברחבי הארץ. חלקם שופטים נודדים, היושבים ביותר מבית משפט אחד. החשיפה היומיומית למקרי הזנחה והתעללות בילדים, למצוקותיהם של קטינים, למשפחות הרוסות ולמורכבות הרגשית העזה שמאפיינת תיקי נוער קשה, שוחקת ודורשת מיומנויות שאינן נרכשות דווקא בפקולטות למשפטים. עם זאת, ולמרות ההכרה כי העיסוק המשפטי בילדים ונוער שונה במהותו מהעיסוק המשפטי במבוגרים, החוק אינו מחייב כי לשופטי נוער תהיה הכשרה מיוחדת למעט זו המשפטית, שתכשירם לתפקידם. במהלך כהונתם הם עוברים השתלמויות שונות וצוברים נסיון, שלדברי סגן נשיא בתי המשפט לנוער לשעבר, אלי שרון, מקנים להם מומחיות ויכולת לשקול את השיקולים הספציפיים הדרושים בבואם לדון בעניינו של נוער עובר חוק וקטינים נזקקים.²²⁶

²²⁴ חוק בית המשפט לענייני משפחה, תשנ"א-1995, ס' 3(4).

²²⁵ שם, ס' 4(א) לחוק הנוער.

²²⁶ שרון, הי"ש 17, 106.

1.3.5.2 פקידות הסעד

ככלל, הטיפול בילדים ובמשפחות במצוקה מופקד בידי שירותי הרווחה. האחריות להענקת הטיפול מוטלת על עובדים סוציאליים של הלשכות החברתיות ברשויות המקומיות,²²⁷ מנגנון הנתון לפיקוח מקצועי של משרד הרווחה. פקידי סעד הם עובדים סוציאליים שהמחוקק העניק להם סמכויות התערבות באוטונומיה אישית והמשפחתית לשם בחינת המקרה,²²⁸ כפיית טיפול, הצגת התיק בבית המשפט תוך אספקת מידע ומתן חוות דעת על מצב הקטין ובני משפחתו, והמלצות על הטיפול הנכון בו. פקידי סעד לחוק הנוער מתמנים על ידי שר הרווחה, וכפופים לפקידת הסעד הראשית לחוק זה.²²⁹

החוק מקנה לפקיד הסעד סמכויות נרחבות ומגוונות, המתפרשות לכל רוחב קשת ההתערבות הטיפולית-סמכותית:²³⁰ הם אלה שמנהלים את החקירות אודות הקטין ומשפחתו, מחליטים האם לנקוט באמצעי חירום לגביו ומופקדים על הוצאת ההחלטה לפועל, מגישים את הבקשות לבית המשפט לנוער, בונים את תכנית הטיפול וממליצים עליה, מנהלים את ההליך בשם המדינה, מוסמכים לחקור עדים ואחראים ליישום ההחלטה השיפוטית. במקרים רבים מופקדים פקידי הסעד גם על הסדרי הראייה בין המשפחות לילדים, לאחר שהוצאו מביתם. ועדת סלונים-נבו, שבחנה את עבודתן של פקידות הסעד לסדרי דין והגישה את המלצותיה לשר הרווחה במאי 2008, עמדה על הקונפליקט האינהרנטי שיוצר כובען הכפול של פקידות הסעד – כמטפלות במשפחות מצד אחד, וכחוקרות, מדווחות ומייצגות את המדינה בבית המשפט מצד שני.²³¹ בהמשך אראה כיצד מגיע קונפליקט זה לשיאו בדיוני הנוקקות.

²²⁷ ס' 2(א) לחוק שירותי הסעד, תשי"ח-1958.

²²⁸ ישנם שלושה סוגים של פקידי סעד המופקדים על ילדים בסיכון: **פקיד סעד לפי חוק הנוער** – בידיו מגוון סמכויות התערבות להגנה על קטינים במצבי סיכון ובמצבי חירום; **פקיד סעד לפי חוק סדרי הדין** – מטפל בעיקר בבעיות של זוגות גרושים ושל ילדיהם ובסוגיות משמורת על ילדים, ומאז שנת 1991 – אחראי להפעלת החוק למניעת אלימות במשפחה, התשנ"א-1991, **ופקיד סעד לפי חוק האימוץ** – המטפל רק בסוגיות אימוץ ילדים. ר' מרכז המידע והמחקר של הכנסת, מסמך רקע בנושא **הוצאת ילדי עולים מן הבית בידי שירותי הרווחה** (נובמבר 2005).

²²⁹ ס' 30 לחוק הנוער.

²³⁰ סמכותם של פקידי הסעד מעוגנת בחוקים שונים: סמכות כללית לעיסוק ספציפי בעבודה סוציאלית מכוח חוק העובדים הסוציאליים התשנ"ו-1966 וחוק הסעד (סדרי דין בענייני קטינים, חולי נפש ונעדרים), תשט"ו-1955, וסמכות קונקרטית המפרטת את תפקידם במסגרת עיסוקם בנוער מכוח חוק הנוער ותקנות הנוער (טיפול והשגחה) תשכ"א-1961. האחרונות מפרטות את תפקידיו של פקיד הסעד לפני הגשת בקשה לבית המשפט - בירור נסיבות המקרה ובחינת האפשרות להעניק טיפול, ובירור הסכמת הילד וההורים לטיפול הנחוץ לדעתו; את סמכויות החקירה הנרחבות המוקנות לו לעניין עריכת תסקיר, הכוללות היתר להיכנס לכל מקום בו נמצא הקטין ולחקור כל אדם; וכן פירוט הרכיבים הדרושים בירור לצורך הכנת התסקיר ובהם תיאור התנאים השוררים בבית הקטין, תיאורם של הקטין והאחראי עליו, הנסיבות שביניהן הוא סבור שהקטין נזקק ודרכי טיפול מומלצות וטיפול הדרוש לקטין.

²³¹ צוות בדיקה בנושא **עבודתן של פקידות הסעד לסדרי דין** (בראשות פרופ' ורד סלונים-נבו) (2008), 6 (להלן: דו"ח סלונים-נבו). הדו"ח המלא מופיע באתר משרד הרווחה ונצפה לאחרונה במרץ 2011.

1.3.5.3 ועדות תכנון וטיפול (ועדות החלטה)

אף שפקיד הסעד הוא שעומד בחזית ההחלטה על ניתוק הילד מהוריו ומציגה בבית המשפט, לא הוא זה שמוסמך לקבלה. לאחר שאיתר והצביע על ילד בסיכון, חקר ואסף מידע אודותיו ואודות בני משפחתו, מעביר פקיד הסעד את ממצאיו לוועדת תכנון וטיפול (ועדת החלטה) הפועלת במחלקה לשירותים חברתיים של הרשות המקומית. ועדה זו פועלת כגוף רב מקצועי. חברים בה עובדים סוציאליים, פסיכולוגים ונציגי שירותי החינוך המקומיים, ובה מתגבשת ההחלטה על תכנית הטיפול - במסגרת הקהילה או בהפניה לטיפול מחוץ לבית.

אף שייכתנו חילוקי דעות בין המומחים השונים החברים בוועדות החלטה באשר למידת הסיכון שבו נתון הילד, לקשר שבין מצבו לבין התנהגות הוריו, וויכוחים והתלבטויות על דרכי הטיפול ההולמות, הפרוטוקולים של ועדות ההחלטה אינם מצורפים לתסקיר שכותב פקיד הסעד, המוגש לבית המשפט כעמדה מונוליתית. כתוצאה מכך השופטים אינם יכולים להתרשם ממגוון העמדות, לעתים סותרות, לגבי הילד, משפחתו ודרכי הטיפול בהם, ולהתחשב בהן כחלק ממערך השיקולים שמנחה אותם בהחלטות אם להוציאו מביתו.²³²

לא ניתן לחתום סקירה קצרה זו על גורמי הרווחה המעורבים בחיי המשפחות בלי להתייחס למצבה הקשה של מערכת הרווחה בישראל 2011. מאות תקנים לעובדים סוציאליים חסרים במחלקות לשירותים חברתיים ברשויות המקומיות. העובדים הקיימים מתמודדים עם עומס בלתי אנושי של פונים (כל עובד סוציאלי מטפל ב-250 תיקים בממוצע). שכרם נמוך, רבים מהם נזקקים להשלמת הכנסה. כשהעוני בישראל הולך ומחריף וכל ילד שלישי במדינה חי מתחת לקו העוני, העומס על מחלקות אלה הולך וגדל, והזמן המוקדש לפונים ואיכות הטיפול בהם נפגעת.²³³ בין מטופלים אלה נמצאים גם ילדים ובני נוער בסיכון, ובני משפחותיהם.

1.3.5.4 התסקיר

החוק אינו מפרט מה אמור להיות תוכנו של התסקיר שמגיש פקיד הסעד לבית המשפט, אך המידע המופיע בו אמור לסכם את הידע שצבר פקיד הסעד על הקטין ומשפחתו, ולהציג מידע "אמיתי, אובייקטיבי, מהימן ושלם על הקטין, האחראי עליו וסביבתו". על התסקיר להתייחס

²³² על הכשלים המובנים בפעולתן של ועדות ההחלטה מפרספקטיבה משפטית ר' גילת, על הכשל, ה"ש 165, 438 ואילך. גילת טוען, כי ועדות ההחלטה מכותיבות את שיקול הדעת של פקיד הסעד, המשמש רק "כעושה דברה" של ועדת ההחלטה בבית המשפט, שם 435.

²³³ ניתוח הצעת תקציב משרד הרווחה והשירותים החברתיים לשנת הכספים 2011-2012, מרכז המחקר והמידע של הכנסת, נובמבר 2010. ר' גם רווחת עובדי הרווחה, מאמר המערכת של עיתון "הארץ", 7.3.2011.

<http://www.haaretz.co.il/opinions/1.1165456>

למצוקותיה ובעיותיה המיוחדות של המשפחה - הכלכליות, הבריאותיות, הנפשיות וההתנהגותיות, ולמצבו של הקטין ולתפקודו.²³⁴ למידע זה נוספות הערכות ומסקנות על מצב הילד ומשפחתו והמלצות שגובשו בוועדת ההחלטה על הטיפול הראוי בו.²³⁵

אין מניעה שיופיעו בתסקיר גם פרטים מפי השמועה,²³⁶ והחוק אינו קובע מועד להגשתו לבית המשפט. הוא אינו מוגדר כחוות דעת מומחה על פי פקודת הראיות, וקיים ויכוח האם יש לראות בו חוות דעת כזאת. השוללים מתבססים על כך שהוא אינו ערוך מבחינה פורמלית-משפטית כחוות דעת ואינו ניתן במסגרת עדות הכפופה לזכותו של בעל הדין לחקרו.²³⁷ המחייבים מצביעים על היסודות שבבסיסו הזהים לחוות דעת: הוא ערוך על ידי בעלי מקצוע, מספק מידע שלכאורה מצוי בתחום מומחיותם, ובכל שלב של הדיון רשאי בית המשפט להורות על חקירתו של פקיד הסעד על תוכן התסקיר ושיקול הדעת שעומד בבסיס ההמלצות על דרכי הטיפול בקטין.²³⁸

למעשה מהווה התסקיר מסמך שאמור לייצג ולהכיל את הטענות בדבר היותו של הקטין בסיכון ולצקת תוכן להגדרות הסל שבחוק, וקריאתו מהווה את המפגש הראשון בין השופט למשפחה וילד. בהיעדרה של תגובה בכתב מצד ההורים, הסיפור שמספר פקיד הסעד בתסקיר הוא זה שניטע ראשון בבית המשפט, מבנה את המסגרת בתוכה יתקיים הדיון ויוצר את הרושם הראשוני והמכריע. כפי שאראה בהמשך, בתי המשפט נוטים לקבל באופן מלא את הקביעות וההמלצות שנכללות בתסקירים.²³⁹ ממצאים דומים עלו ממחקרים שבדקו הלימה בין תסקירים העוסקים במשמורת קטינים בהליכי הגירושין של הוריהם, לבין הסדרי המשמורת שנקבעו בפסקי דין בבית המשפט למשפחה.²⁴⁰

²³⁴ שרון, הי"ש 17, 75.

²³⁵ גילת טוען, כאמור, שוועדות ההחלטה מאיינות את שיקול הדעת החופשי של פקיד הסעד, ר' הי"ש 232.

²³⁶ שרון, הי"ש 17, 74. שרון כותב כי ניתן לציין בתסקיר פרטים מפי שמועה "ובלבד שנבדקה מהימנותם וסבירותם".

²³⁷ דן שניט, החוק, הפרט ושירותי הרווחה, האוני' העברית ירושלים (תשמ"ח) 117.

²³⁸ ס' 8 לחוק וס' 5(א) לחוק הסעד (סדרי דין בענייני קטינים, חולי נפש ונעדרים).

²³⁹ ר' ממצאי המחקר בעמ' 56 ואילך לעבודה זו.

²⁴⁰ הקר, שחקרה הסדרי משמורת בבית המשפט למשפחה, קובעת כי ברוב המקרים הופכת המלצת פקידת הסעד או הפסיכולוג להחלטה הסופית הניתנת בפסק הדין, הקר, הורות במשפט, הי"ש 164, 196-195; ממצאיה הולמים ממצאי מחקר ישראלי אחר שמצא הלימה של 94.3% בין המלצות פקידת לבין הסדרי המשמורת שנקבעו בפסק דין או בהסכם, ר' גופנא-פינטו, ט. (1996). "משמורת וסדרי ראייה של ילדים לאחר הגירושין - המלצות בתסקיר פקיד הסעד, ההחלטות המשפטיות, הביצוע ע"י המשפחה והקשר הורה לא משמורן - ילד", חיבור לקבלת תואר מוסמך אוני' תל אביב, אצל הקר, הי"ש 164.

1.3.5.5 המשפחות

אף שמתבקש לפתוח חלק זה בציטוט מאנה קארנינה לפיו משפחות אומללות – אומללות כל אחת על פי דרכה,²⁴¹ קיים מכנה משותף ברור למשפחות המגיעות לביהמ"ש לנוער בהליכי השמה חוץ ביתית: רבות מהן הן חד הוריות, ורובן חיות במצוקה כלכלית קשה.

הקשר בין מצב סוציו-אקונומי לפגיעה בזכויות הוריות מוכר בספרות העוסקת בתחום. מחקרים ישראלים שעסקו במשפחות לילדים בסיכון משרטטים תמונה לפיה רבות ממשפחות אלה הן חד הוריות וסובלות ממצב כלכלי קשה.²⁴² משנתון המועצה לשלום הילד לשנת 2010 עולה כי 62.5% מהילדים שהושמו בשנים 2007-2008 בפנימיות לילדים בסיכון הם ילדים למשפחות חד הוריות, וכי לשני שלישים מהילדים ששהו בפנימיות לילדים בסיכון בשנים אלה היה הורה מובטל אחד לפחות.²⁴³ רוב הילדים המוצאים מביתם גדלים במשפחות המוכרות לשירותי הרווחה, בשל מצוקות כלכליות ואחרות.²⁴⁴ 19% מהילדים שנקלטו במרכזי חירום ב-2008, מסגרות הקולטות ילדים שהוצאו מהבית בצו חירום, היו ילדי עולים, מאתיופיה ומארצות בריה"מ לשעבר, כמעט פי שניים מחלקם באוכלוסיה הכללית.²⁴⁵

1.3.6 פערי הכוחות בין הצדדים להליך הנזקקות

הנתונים שהוצגו על אוכלוסיית ההורים המגיעה להליכים אלה, הנתמכים בממצאי מחקר זה ובמצאי מחקרים בחו"ל, מעידים על כך שרוב הילדים המוצאים מהבית מגיעים מאוכלוסיות חלשות. לעומת המשפחות, שעבור רבות מהן זהו המפגש הראשון עם בית המשפט, פקידות הסעד הן "שחקנים חוזרים", השולטים בשיח ובכללים של בית המשפט לנוער. היכרות זו תורמת להתמקצעות הופעתן של פקידות הסעד בפני בית המשפט וליעילות ההליך, אך מעצימה את הפער בין לבין המשפחות. Sinden מצביעה על מיקרו מערכת חברתית-משפטית הנוצרת בסיטואציה שבה, לכאורה, כולם מכירים את כולם - השופטים, גורמי הרווחה, הקלדניות, פקידי בית המשפט והאפוטרופסים לדין.²⁴⁶ מצב זה, היא קובעת, יוצר יחסים ודפוסים קולגיאליים הנובעים מההיתקלות היומיומית, ומחייב את קיומם של כללים בלתי כתובים ומערכת ציפיות השולטים

²⁴¹ ל"נ טולסטוי, אנה קארנינה, הוצאת שוקן (תרגום יצחק שנהר) תשט"ז-תשי"ז.

²⁴² דודון-ערד, ה"ש 11, 415. רבות אף נכתב על הקשר שבין משפחות חד הוריות לעוני, בפרט במשפחות חד הוריות שבראשן עומדת אשה. ר' למשל מידע על שוויון: **אמהות חד הוריות בישראל**, שלמה סבירסקי, ורד קראוס, אתי קונור-אטיאס, ענת הרבסט, שוויון, גליון מס' 12, מרכז אדווה (2002).

²⁴³ ילדים בישראל 2010, ה"ש 2, סי' 61, 64.

²⁴⁴ ר' גם הנתונים שמציגה דודון-ערד מתוך המחקרים שסקרה, העוסקים בקבלת החלטות לגבי ילדים בסיכון. דודון-ערד, ה"ש 11.

²⁴⁵ ילדים בישראל 2009, שנתון המועצה לשלום הילד.

²⁴⁶ Sinden, ה"ש 220, 339, 352.

בהתנהגותם של השחקנים בזירה, כללים הזרים דווקא לאלה העומדים במוקד הדיון ויישאו בהשלכות ההכרעה בו.

זיו ואלבשן מציגים שורת מחסומים, ישירים ועקיפים, העומדת בין אוכלוסיות חלשות לשימוש אפקטיבי במשפט ובהם מחסום הידע, השפה והיעדר אמון במערכת.²⁴⁷ הורים אלה, כפי שיוצג בהרחבה בהמשך, חסרים את המיומנויות והמשאבים הנחוצים לוודא כי זכויותיהם אינן נפגעות.²⁴⁸ להיעדר הידע יש להוסיף את הכאוס הרגשי שבו הם מצוים כשהם מתייצבים למשפט: לא פעם הם נסערים, זועמים ומבועתים מהאפשרות לאבד את ילדיהם ומכך שהורותם מוטלת בספק. חלקם מגיעים לדיון הנזקקות לאחר שילדם כבר הוצא מהבית בצו חירום. לעתים נלקח הילד למסגרת קלט חסויה, והם אינם יודעים היכן הוא. פערי הכוחות בינם לבין פקידות הסעד, נשות מקצוע המגישות את בקשת הנזקקות ומנהלות את ההליך, מעצימים עוד יותר כשמדובר בעולות חדשות, אשר אינן שולטות היטב בעברית.²⁴⁹ הפערים בין הצדדים להליך בולטים במיוחד נוכח השיטה האדברסרית הנקוטה במשפט הישראלי, שבו כל צד לדיון אחראי להצגת גרסתו ולהבאת הראיות התומכות בה.

סיכום: חלק זה של העבודה עסק בבסיס התיאורטי להתערבות המשפט באוטונומיה המשפטית והוצאת הילד ממשמורת הוריו בטענות להתעללות והזנחה וסקר, בין היתר, את הרציונאל להתערבות זו, את השונות בין דפוסי חקיקה שמכוחה היא מתבצעת ואת הוויכוח הניטש בשאלת עיתוי המעורבות והגורמים לה. החוק בישראל אינו מספק מסגרת מושגית להזנחה והתעללות ואינו נוקב במצבים מוגדרים שבהם ניתן להוציא את הילד מביתו. סעיפי הסל שבו מתווים מסגרת רחבה, המותירה מרחב ניכר לשיקול דעתם של בתי המשפט ורשויות הרווחה בקביעה האם קטין הוא נזקק ומהן דרכי הטיפול בו שיש לנקוט בהן. שיקול דעת זה אך מתעצם בשל אופיו של הליך הנזקקות, המתאפיין בחוסר פורמליות ובאי הקפדה על סדרי דין וכללי הצגת ראיות. מאפיינים אלה אף תורמים להעצמת פערי הכוח הגדולים בין המדינה למשפחות בהליכי נזקקות, אשר אין בהם חובת ייצוג לילד או להוריו גם כשהמדינה מבקשת את הוצאת הילד מביתו. ועדת רוטלוי עמדה על ייצוג לקטינים ככלי המסייע בהבטחת הליך הוגן בדיונים שהכרעות בהם כה דרמטיות, וכחלק ממנגנוני בקרה ואיזון על שיקול הדעת של מערכת הרווחה לשם בחינה מעמיקה

²⁴⁷ יובל אלבשן, נגישות האוכלוסיות המוחלשות בישראל למשפט, עלי משפט ג (תשס"ד) 497, 518-515; זיו, הי"ש 10,

17.

²⁴⁸ דברים דומים נכתבו על הורים ביולוגיים שילדיהם נמסרו לאימוץ, מילי מאסס, על התערבות המדינה בקשר שבין ילדים להוריהם, המקרה של אימוץ כפוי בשל היעדר "מסוגלות הורית", מאזני משפט ד (2005) 589, 600.

²⁴⁹ ברע"א 369/08, פלונית נגד פקידת הסעד בלשכת הרווחה נתניה, תק-על (2)2008, 421, קובע בית המשפט כי יש חשיבות מרובה לייצוג נוכח השנים המועטות ששוהה המשפחה בארץ, שם, 425.

של החלטותיה מנקודת מבטו של הילד.²⁵⁰ מנגנוני בקרה כאלה נחוצים גם לבחינת שיקול הדעת המתייחס להורים וליחידה המשפחתית כולה.

הצטברות הידע המחקרי על בוגרי השמה חוץ ביתית והממצאים הקשים לגביהם שנסקרו כאן, והחשיבות העצומה שיש לטיבן של מסגרות ההשמה כמנבא להשתלבותם המוצלחת בחברה כבוגרים, מחייבים בחינה קפדנית של תוכניות הטיפול לילד בטרם מתן החלטה להוצאתו ממשמורת הוריו. ממצאים אלה אף מחייבים מעקב אחר ילד המוצא מביתו והערכה תקופתית של הצלחת תוכנית הטיפול בו.

עבודה זו מבקשת, בין היתר, לבדוק האם וכיצד מהווה בית המשפט - הפוסק האחרון בשאלה האם טובת הילד היא לצאת מביתו - מנגנון בקרה על שיקול הדעת של מערכת הרווחה בהליכים אלה, אשר השלכותיהן על הילדים ובני משפחתם עצומות; וכיצד תופס בית המשפט את תפקידו כמגנם של הילדים שהובאו לפתחו. עבודה זו אף בוחנת האם בהיעדרו של ייצוג משפטי זוכים הילדים והוריהם ליומם בבית המשפט, ונשמרת ההקפדה על עקרון היסוד של זכות המתדיינים להליך הוגן.

²⁵⁰ הוועדה לבחינת עקרונות יסוד בתחום הילד והמשפט ויישומם בחקיקה, דו"ח ועדת המשנה בנושא ייצוג נפרד לילדים בהליכים אזרחיים (2003).

2.1 הסקרנות שהניעה את המחקר וההצדקה לו

לנושא המחקר הגעתי בשל התעניינות בממשק בין משפט ועוני, ובעקבות קריאת מאמר של זיו, שבו היא עושה מיפוי ראשוני של הזירות בהן נעשה בישראל חיבור של שני התחומים.²⁵¹ המאמר עוסק בעיקר בהוצאה לפועל ובדיוור הציבורי, אבל בפסקה אחת מתייחסת המחברת לקשר בין עוני לזכויות הוריות, וכותבת שנשים רבות פונות היום לארגונים חברתיים לקבל סיוע בגלל הוצאת ילדים מהבית. קראתי והתקוממתי. חשבתי על הטראומה הנוראית לאם ולילדים, על פערי הכוחות בסיטואציה זאת, וכיצד הייתי נוהגת אם מישהו היה מנסה לקחת ממני את בנותיי. הייתי נאיווית, מושגי על עוני היו פרימיטיביים למדי: חשבתי שהמדינה מתערבת בזכויות הוריות בגלל מקרר ריק. מהר מאוד התגלה שהתמונה מורכבת הרבה יותר. המצוקה הקשה והרבגונית שמאפיינת משפחות אלה אינה רעב. עם זאת, החומרים שליקטתי באמצעות שיחות עם משפטים, אנשי אקדמיה ופעילים חברתיים, ומאמרים שקראתי, העלו סימני שאלה רבים הן על ההליך שבו מוצאים ילדים מהבית והן על יחסי הכוחות בין המדינה ושלוחותיה לבין האמהות, בהליכים שמציבים אותן בעמדת נחיתות אפריורית. תהיות אלה הן שעמדו בבסיס ההחלטה לחקור את הנושא.

החלטה זו התעצמה כשגיליתי כי אין כתיבה ומחקר משפטיים בישראל על הליכי הנזקקות בבית משפט לנוער.²⁵² חיפוש במאגרים המשפטיים העלה שהחסיון החל על פרסום פרטים מזהים של קטינים שהובאו בפני בית המשפט, חוו התעללות או שטופלו בידי עובד סוציאלי על פי חוק הנוער²⁵³ פורש באופן גורף: פסקי הדין אינם מתפרסמים כלל, גם ללא פרטים מזהים. חיסיון זה מפורש אחרת בערכאות גבוהות יותר. הערעורים הספורים שהגיעו לבית המשפט העליון פורסמו ללא פרטים מזהים של הילדים ומשפחותיהם.

האינטואיציות הראשוניות שהובילו אותי לחקור את הנושא התחזקו במהלך המחקר, כשהתחלתי לעבוד בארגון זכויות אדם כמנהלת מחלקת פניות הציבור. מדי חודש קיבלתי כחמש-שש פניות מנשים שילדיהן הוצאו מחזקתן, או שהן חששו ששירותי הרווחה יבקשו לנקוט במהלך כזה. הן נשמעו נסערות, מבולבלות מאוד, זועמות וחסרות אונים כאחת. לרובן לא היה מושג כיצד מתנהל ההליך, איך מתמודדים עם הטענות לאמהות לא ראויה המופנות כלפיהן ומהן זכויותיהן

²⁵¹ זיו, הי"ש 10, 17.

²⁵² במהלך המחקר התפרסם מאמר על ייצוג קטינות בהליכי נזקקות בישראל: שרון ציונוב, שירן רייכנברג ורעות רוזנר, **מישהו שומע אותי? על ייצוג רגיש-מגדר לנערות בהליכי נזקקות בבית המשפט לנוער**, מעשי משפט כרך כ"ג (2010) 103.

²⁵³ ס' 24 לחוק הנוער טיפול והשגחה-1960.

בהליכים אלה. רובן העידו על כך שאינן יכולות להרשות לעצמן לפנות לייצוג פרטי, חלקן הביעו חוסר אמון בייצוג שמספקת המדינה. שמיעת סיפורן אך חיזקה בי את תחושת חוסר הנוחות לגבי תקינות ההליך, הן מצד שירותי הרווחה לפני שהמקרה מגיע לבית המשפט והן בדיונים המשפטיים. מטרת המחקר, אם כן, היא לגלות כיצד פועל המשפט בדיונים ובהכרעות על ניתוק הזמני של הילד מהוריו: לבחון כיצד באים לידי ביטוי בהליכים אלה פערי הכוחות בין הצדדים, האם נשמרים האינטרסים של הילדים העומדים במוקד ההליך, וכיצד מיושמת בפועל הוראת החוק הקובעת שהוצאת ילד מרשות הוריו תיעשה רק אם אין דרך אחרת להבטיח את הטיפול בו וההשגחה עליו.²⁵⁴ נושאים אלה יילמדו מתוך ניתוח כמותי של התיקים, מסקירת הפרוטוקולים של דיוני נזקקות, והן באמצעות שמיעת אלה שהמשפט פועל עליהן – אמהות שילדיהן הוצאו מחזקתן.

2.2 שאלות המחקר

1. כיצד מיושמים חוק הנוער ותקנותיו בהליכי נזקקות וקביעת דרכי הטיפול בקטין נזקק וכיצד מתקבלות החלטות על ניתוק הילד מהוריו והשמתו במסגרת חוץ ביתית.
2. האם בהליכים מכוח חוק הנוער, שבהם אין הקפדה על כללים פרוצדורליים, אין חובת ייצוג, ומסמכים שמגישה המדינה לבית המשפט יכולים להתבסס אף על עדות שמיעה, זוכים ההורים והילדים להליך הוגן בבית המשפט.
3. כיצד חוות נשים שילדיהן הוצאו מהבית בטענות להזנחה וחשש לשלום הילד את התערבות המדינה והמפגש עם שלוחותיה: בתי המשפט, עובדי הרווחה ועורכי הדין המייצגים אותן; האם הן מבינות את ההליכים המשפטיים שבמרכזם הן עומדות והאם קיימת זיקה בין נסיבות חייהן והורותן של נשים אלה לאופן שבו מתייגת אותן המדינה, כאמהות מזניחות או מתעללות.

2.3 מערך המחקר, כללי

המחקר נערך במתודולוגיה משולבת: כמותית ואיכותנית. לצורך בחינת תפקידו של בית המשפט לנוער בהליכי נזקקות והחלטה על דרכי הטיפול בקטין נזקק בחנתי תיקי נזקקות שנפתחו ונוהלו בבית המשפט לנוער בתל אביב, אשר בתקופת המחקר דנו בו ארבע שופטות קבועות. שתיים מהן

²⁵⁴ חוק הנוער (טיפול והשגחה), תש"ך-1960, ס' 3 (4).

שפטו אף בבתי משפט לנוער בפריפריה. עם זאת, נבחנו גם החלטות של שופטים אחרים: כך קורה כשתיק עובר מבית משפט אחד לאחר בעקבות מעבר דירה של המשפחה, כששופטים יושבים בתל אביב בתורנות בזמן הפגרה או כששופטים נקראים לשפוט בתל אביב בשל יציאת אחד השופטים הקבועים לחופשה. חלק מההחלטות היו של שופטים שפרשו לגמלאות. על כן, לא ניתן להסיק מהנתונים מסקנות קונקרטיות לגבי שופטים ספציפיים המכהנים היום בדין בבית המשפט לנוער בתל אביב, והממצאים העולים מהתיקים משקפים תמונה רחבה יותר מזו של בית המשפט הספציפי שבו הם נבחנו. עוד חשוב לציין, כי קיימת שונות גדולה בין השופטים. שונות זו אינה מתבטאת בנתונים סטטיסטיים יבשים, אך אעמוד עליה בדוגמאות שאציג מתוך התיקים שבחנתי.

במקביל לבחינת התיקים ערכתי ראיונות עומק עם אמהות שילדיהן הוצאו מהבית בצו בית משפט ועם עורכי דין המייצגים הורים וילדים בבית משפט לנוער. בקשתי לראיין שופטי נוער נדחתה על ידי הנהלת בתי המשפט, ובקשתי לראיין את פקידת הסעד הראשית לחוק הנוער ופקידת סעד נוספת, שהוגשה לראשונה לממונה על המחקר במשרד הרווחה במאי 2010 לא נענתה עד היום. בהמשך פרק זה אציג כל אחת ממתודולוגיות המחקר בנפרד.

כוונתי המקורית הייתה לערוך ניתוח טקסטואלי ונרטיבי של פסיקת בית המשפט לנוער במטרה ללמוד כיצד מפרש ומעצב בית משפט זה את עיקרון טובת הילד, מהו האיזון שעורכים השופטים בין זכויות ילדים להורים וכיצד מגדיר בית המשפט הזנחה והתעללות הורית וממלא בתוכן את סעיפי הסל שבחוק. אולם מהר מאוד התברר כי ההחלטות לא מאפשרות ניתוח כזה. רבות מהן קצרות ולקוניות, נטולות דיון מעמיק, מפנות למידע המצוי בתסקירים ולא מפרטות את השיקולים שהינחו את ההחלטה על קביעת נזקקות ובחירת דרכי הטיפול. לכן מתמקד ניתוח ההחלטות בפרמטרים מדידים, הניתנים לניתוח כמותי, ואשר משקפים כיצד פועלים השופטים בהגנה על ילדים שנטען שהם חוו הזנחה או התעללות, ובהחלטות על הוצאתם ממשמורת הוריהם והשמתם במסגרות מחוץ לביתם. לעתים תכופות החלטות אלה, שהשפעתן על ההורים והילדים עזה, הן החלטות ארוכות

טווח.²⁵⁵

²⁵⁵ בספטמבר 2004 החל משרד הרווחה להפעיל את התכנית "עם הפנים לקהילה", שנועדה להקטין את מספר הילדים בסיכון המטופלים במסגרות חוץ-ביתיות ולאפשר להם להישאר עם משפחתם ולקבל טיפול בסביבתם הטבעית. בשנתיים הראשונות להפעלת התכנית שבו לביתם 1,051 ילדים ובני נוער ממסגרות השמה. 45% מהם שהו במסגרות השמה מעל ארבע שנים. מתוך דו"ח שהוגש לוועדה לזכויות הילד של הכנסת במאי 2006, "עם הפנים לקהילה – הרפורמה לטיפול בילדים ונוער בסיכון במסגרת הקהילה", מרכז המחקר והמידע של הכנסת (2006). <http://www.knesset.gov.il/mmm/data/docs/m01482.doc>

2.4 נגישות לשדה המחקר

ככלל, השדה אינו נגיש. פסיקת בתי המשפט לנוער חסויה, ונדרשו חודשים ארוכים של פניות חוזרות ונשנות להנהלת בתי המשפט על מנת לקבל אישור לעיין בתיקי בית המשפט. גם לאחר שהאישור העקרוני התקבל חלפו חודשים רבים עד שהוא ניתן לי בפועל. אלמלא התערבותה היעילה והנמרצת של נשיאת בתי המשפט לנוער, השופטת גלית מור-ויגוצקי, אישור זה לא היה מגיע לעולם. גם אוכלוסיית המחקר - אמהות שילדיהן הוצאו מחזקתן - אינה נגישה. ממצא זה הולם ממצאי מחקרים שנעשו על ילדים בסיכון, הקובעים שקשה במיוחד להשיג שיתוף פעולה של המשפחות במחקר.²⁵⁶ נשים שפניתי אליהן הביעו חשדנות גדולה וסירבו להתראיין, בפרט לאחר שהבינו כי אין ביכולתי להציע להן כל עזרה מעשית. ח"כ מרינה סולודקין, אשר שבה וטוענת שהמדינה מתנכלת לעולות ממדינות חבר העמים בשל הבדלי התרבות (ומשווה את מצבן לחטיפת ילדי תימן),²⁵⁷ הפנתה אותי לכמה משפחות הדוברות רק רוסית. אל אחת מהנשים ואחד מעורכי הדין הגעתי לבסוף דרך אקדמאית אשר כותבת בביקורתיות רבה על שירותי הרווחה בתחום הגנת הילד, ומנסה לסייע לאמהות שילדיהן הוצאו ממשמורתן.²⁵⁸ עורך דין זה סלל לפני את הדרך אל מרואיינת נוספת. אל השלישית הופניתי דרך פעילה חברתית שמנסה לסייע לנשים משכבות חלשות. את הרביעית פגשתי בערב בנושא השמה חוץ ביתית שארגנה פעילה פוליטית לפני הבחירות המקומיות, ואם נוספת איתרתי לאחר שקראתי אודותיה כתבה קצרה שהתפרסמה במקומו. שתי נשים נוספות נענו למודעה שפרסמתי בדבר המחקר באתר שהקימו הורים החשים שנפגעו מהחלטות שירותי הרווחה, והצעתי תשלום סמלי עבור הראיון.²⁵⁹ בשל מגבלות השפה, מתמקד המחקר האיכותני בנשים דוברות עברית.

ממצאי המחקר יוצגו ללא נקיבה במספרו של תיק בית המשפט שבו ידובר, בשל החסיון החוקי החל על משפטים אלה וההתחייבות לסודיות שנתתי להנהלת בתי המשפט. בשל אלה, אף טושטשו פרטיהן המזהים של המשפחות שאסקור את תיקיהן. גם המרואיינים יופיעו בשמות בדויים, תוך שינוי פרטים מזהים אודותיהם. הצגת המחקר בפניהם כללה התחייבות לשמור על פרטיותם. הוסוּתה גם זהותם של מרואיינים, בפרט עורכי דין, שהסכימו להתראיין בשם המלא מאחר

Campbell, A. (2008). **For their Own Good: Recruiting Children for Research**. *Childhood: a Global*

Journal of Child Research, 15, 30.

²⁵⁷ מירב בטיטו, **יתומי הרווחה**, ידיעות אחרונות 22.8.2008.

²⁵⁸ הרצוג, הי"ש 15.

²⁵⁹ סכום הכסף לא פורט במודעה, ושתי הנשים שהתקשרו אלי בעקבותיה לא שאלו בכמה כסף מדובר או שהתנו בכך את הראיון. בפועל שילמתי להן 100 שקלים.

שאמרו דברים שעשויים לפגוע בהם, או שחשיפת שמם עשויה להוביל לזיהוי המשפחות שאותן הם מייצגים.

לאחר הצגת ממצאי הניתוח הכמותי אערך אינטגרציה בינם לבין ממצאי הראיונות וממצאים שעלו מסקירת התיקים, תוך עריכת דיון בכלל הממצאים.

2.5 הניתוח הכמותי

ניתוח כמותי התבצע על נתונים שנלקחו מ-100 תיקים שנפתחו בבית המשפט לנוער בתל אביב בין השנים 2003-2007, שהם כ-10% מכלל התיקים שנפתחו בו בשנים אלה (סך הכל נפתחו בבית המשפט לנוער בתל אביב בשנים 2003-2007 1038 תיקי נזקקות). העיון בתיקים התבצע בשנים 2009-2010, לאחר שהתקבל לכך אישור מהנהלת בית המשפט.

לצורך הניתוח התמקדתי בשני דיונים: דיון באישור צו החירום במקרים שבהם הוצא הילד מביתו בצו חירום,²⁶⁰ ודיון הנזקקות עצמו, שבמהלכו נקבעות בדרך כלל גם דרכי הטיפול בקטין שהוכרז כנזקק.²⁶¹ חמישה מהתיקים שבחנתי לא הגיעו לדיון הנזקקות (אחד מהם נסגר לפני הדיון הראשון, באחרים התקיימו דיונים בהוצאת הילד בצו חירום והמשך הטיפול התבצע בבית המשפט למשפחה, במסלול אימוץ); ב-22 מהתיקים דרך הטיפול שהתבקשה הייתה צו להשגחה בקהילה וב-73 תיקים התבקשה העברת הקטין למשמורת שירותי הרווחה והשמתו מחוץ לביתו, או שבקשת ההוצאה ממשמורת ההורים הומרה במהלך הדיון בבקשה לצו להשגחה.²⁶² דגימת התיקים היתה אקראית והתבצעה על-ידי שליפה מהמדף של כל תיק עשירי החל מהתיק הראשון שנפתח בשנה. כשהסעיפים בגינם התבקשה נזקקות לא היו 2) או 6) לחוק הנוער, עברתי לתיק הבא אחריהם. להערכתי, אלה הסעיפים העיקריים עליהם משתיתים שירותי הרווחה את בקשותיהם.

הניתוח הסטטיסטי התבצע בשלושה שלבים: לצורך אפיון האוכלוסייה המגיעה להליכים האזרחיים בבית המשפט לנוער ניתחתי את כלל התיקים ($n=100$). בשלב השני ניתחתי רק את התיקים אשר המדינה ביקשה בהם להעביר את הילד למשמורתה (כלומר להוציאו מהבית) ($n=73$). בשלב השלישי, במטרה לבחון את השפעת הייצוג על הליכים אלה, השוויתי בין שתי קבוצות שבהן

²⁶⁰ סי' 11 לחוק הנוער קובע כי במקרה שפקיד הסעד סבור שלקטין נשקפת סכנה תכופה הוא רשאי להוציאו מרשות האחראים עליו לתקופת זמן שלא תעלה על שבוע; לאחר פרק זמן זה, נדרש אישור בית המשפט להוצאה. סי' 12 לחוק מסמיך את בית המשפט בהחלטת ביניים, עוד לפני קבלת תסקיר ושמיעת הקטין משפחתו, לאשר את צו החירום לתקופת שלא תעלה על 30 יום הניתנת להארכה כאמור בסי' 14 לחוק.

²⁶¹ בהתאם, מוגשים לבית המשפט שני תסקירים: תסקיר כללי על הילד ובני משפחתו, ותסקיר נפרד לעניין דרכי הטיפול המתבקשות.

²⁶² לא ניתן להסיק מנתונים אלה דבר על היחס שבין דרכי הטיפול בבקשות הנזקקות בכלל האוכלוסייה. מאחר שעבודה זו עוסקת בהליך הוצאת ילדים מביתם, הגדרתי מראש את היחס בין שני סוגי דרכי הטיפול שאבחן.

התבקשה השמת הילד: בראשונה היו ההורים מיוצגים ($n=16$) ובקבוצה השנייה התנהלו הדיונים ללא ייצוג ($n=57$). ניתוח התיקים התבצע באמצעות סטטיסטיקה תיאורית.²⁶³ גודלן של הקבוצות השונות במדגם לא איפשר ניתוח סטטיסטי מורכב יותר.

2.6 הראיונות

ראיונות עומק מלאים התבצעו עם שבע אמהות שילדיהן הוצאו ממשמורתן אשר שש מתוכן התנגדו להוצאה, והשביעית הסכימה לה אך הסכמתה עוגנה בצו בית משפט. בנוסף התקיימו ראיונות כאלה עם שלושה עורכות ועורכי דין המייצגים הורים וקטינים בבית המשפט לנוער. לכל עורכי הדין יש ניסיון של שבע שנים ויותר בהליכי נזקקות, שניים מתוכם עובדים עם האגף לסיוע משפטי במשרד המשפטים. ראיון נוסף התקיים עם ראש האגף לסיוע משפטי במשרד המשפטים, הגוף היחיד המעניק היום סיוע להורים משכבות מוחלשות בהליכי נזקקות, אשר משורתיו מתמנים אף האפוטרופסים לדין. בנוסף קיימתי עשרות שיחות לא פורמליות עם עורכי דין שפגשתי בבית המשפט לנוער, עם צוות בית המשפט לנוער, עם נשים נוספות שחוו פירוד כפוי מילדיהן או שחששו שהן עומדות לקראתן, עם משפטנים ועם פעילות חברתיות המנסות לסייע לנשים שנותקו מילדיהן. הראיונות, שנערכו בשנים 2008-2010, היו ראיונות עומק מובנים בחלקם ונמשכו בין שתיים לארבע וחצי שעות. למעט ראיון אחד, הם התבצעו בביתן של האמהות, ביישובים שונים בארץ. הם הוקלטו בהסכמתן, תומללו, ועובדו באמצעות המתודולוגיה של התיאוריה המעוגנת בשדה: איתור יחידות משמעות, קיבוץ לקטגוריות גרעין ובניית הייררכיה ביניהן.²⁶⁴

ההחלטה לראיין רק נשים, אמהות, אינה מקרית. מחקרים שנעשו בארה"ב קובעים כי התערבות המדינה באוטונומיה ההורית והשמה חוץ ביתית רווחת יותר בקרב משפחות חד הוריות.²⁶⁵ כך עלה אף מממצאי מחקר זה וממצאי מחקרים נוספים בישראל.²⁶⁶ רק אחת מתוך הנשים שראיינתי הייתה נשואה, אף שסטטוס משפחתי לא היווה קריטריון בבחירת המראיינות. בנוסף, אף שאינני נוטעת עבודה זו בזרם המחקר הפמיניסטי, בחרתי להתמקד באמהות בשל המשמעות שמייחסת

²⁶³ דוד נחמיאס וחנה נחמיאס, שיטות מחקר במדעי החברה (1998); רות בייט מרום, שיטות מחקר במדעי החברה (2000).

²⁶⁴ דן גיבתון, תיאוריה המעוגנת בשדה, בתוך עיונים במסורות ובזרמים במחקר האיכותי 195, 197 ואילך; אשר שקדי, מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני – תיאוריה ויישום (2003).

²⁶⁵ ר' הייש 11 לעבודה זו.
²⁶⁶ דודזון-ערד, הייש 11, 415.

החברה לתפקיד זה והציפיות מהן להיות "אמהות טובות",²⁶⁷ המודעות לקשיים העצומים שנושא בחובו התפקיד ולנפח שהוא ממלא הן בזהות העצמית והן בחיי היום יום, וההכרה כי קלושים הסיכויים להיתפס כאם ראויה כשלמורכבות האינהרנטית נוספת התמודדות עם מצוקה כלכלית ואבות סרבני מזונות, לעתים אלימים. לבחירה זו תרמה גם קתרין מקינון, שכתבה כי נשים חשות לעתים קרובות שהמשפט אינו עליהן, שאין לו כל מושג מי הן, עם מה הן מתמודדות, איך הן חושבות או מה הן מרגישות, וכי אין לו דבר שהוא יכול לומר להן או לעשות עבורן.²⁶⁸

השילוב בין שני כלי המחקר מאפשר להציג תמונה מורכבת של המשפט החולש על הליכי נזקקות והשמה חוץ ביתית. סקירת התיקים נועדה לבחון את המשפט בפעולה (the law in action) - האופן שבו מפרשים ומיישמים השופטים וגורמי הרווחה את הנורמות המשפטיות המעוגנות בחוק הנוער ותקנותיו (the law in books). האזנה לסיפורן של אמהות אשר נקבע לגביהן שהן אינן כשירות לגדל את ילדיהן מספק את סיפור המסגרת להחלטה על הניתוק - נסיבות חייהן והורותן והקשיים שעמם הן מתמודדות, שהובילו לניתוק הכפוי. בנוסף, ואולי אף משמעותי יותר לצורך עבודה זו - דבריהן ממחישים כיצד הן חוות את המפגש עם המשפט ושלוחותיו - השופטות, עובדי שירותי הרווחה, עורכי דיין ואנשי המקצועות הטיפוליים אליהם הן נשלחות לצורך חוות דעת על מסוגלותן ההורית. הראיון איתם המחיש באופן חי מאוד את פערי הכוחות בין הצדדים לזירה משפטית זו, והפנה אותי לכיווני מחקר נוספים שלא הייתי מודעת להם ובהם הקשיים הגדולים הטמונים בשיתוף הפעולה הנדרש מהן עם עובדי הרווחה, ומשמעותו של אי שיתוף הפעולה עמם בהכרעה השיפוטית. למעשה, סיפורן מספק סיפור אלטרנטיבי על המשפט הנאכף עליהן.

שילוב בין מחקר שטח וניתוח טקסטים משפטיים נטוע היטב במסורת המחקר הסוציו-משפטי. בין היתר עוסק מחקר כזה בחשיפת האופן שבו מושאי המשפט חווים אותו, מגיבים אליו, מפרשים ומבינים אותו ואת חלקם בו. כפי שכבר ציינתי, חלק מהסקרנות המחקרית שהובילה אותי לבחירה בנושא זה נבעה מהתעניינות במפגש של משפט ועוני, שמאפיין רבות מהמשפחות המגיעות לבית

²⁶⁷ הקר מנתחת את מיתוס "האם הטובה" זה וקובעת כי "מיתוס זה מניח שיש אמהות אינסטינקטיביות, טבעיות, אוניברסליות ונצחיות, הגורמת לכל אשה ההופכת לאם להתמסר לאמהות באופן טוטלי... כל אם אמורה לענות למודל האם הטובה, אחרת היא אינה אם אמיתית או אשה אמיתית אלא אם דכאונית או אם מזניחה". בעקבות מחקרה קובעת הקר כי מיתוס זה בגרסתו המפוקחת, המודעת לשינוי שחל בתפקיד האמהות ולקשיים שבו, עדיין מושרש עמוק בשדה המשפטי החולש על גירושים. לדבריה, קיים פער בין השיח המשפטי אודות אמהות, שלכאורה הפך לשיח נייטרלי על הורות ללא סממני מגדר, לבין הפרקטיקה והציפיות החברתיות מאמהות. הקר, ה"ש 164, 75.

²⁶⁸ Catherine A. MacKinnon, *Reflections on Law in the everyday Life*, in *Law in Every Day Life*, Austin Sarat and Thomas R. Kerans (eds) 1993, 109.

המשפט לנוער בהליכים אזרחיים. הכתיבה על משפט ועוני בישראל אמנם הולכת ומתרחבת,²⁶⁹ אך

רק עבודות ספורות בחנו מפגש זה דרך עיניה של אוכלוסייה זו.²⁷⁰

בנוסף, החשיפה לקיום יומיומי רווי מצוקות, כלכליות ונפשיות, המהווה מצע תוסס להתפתחותה של הזנחה, וההקשבה לסיפור הייחודי שיש לאמהות אלה לספר על חייהן, הורותן, המשפט והטיפול בצל החוק, עשויות לתפוס נתח מהותי בשיח משפטי-חברתי אשר בוחן ומבקר את הליך תיוגן של נשים אלה כאמהות לא ראויות ואת ניתוקן מילדיהן. מאחר שלעתים הן ממשיכות לגדל ילדים נוספים, וגם ילדים שהוצאו מהבית מכוח חוק הנוער שבים אליו לבסוף, הקשבה כזו חיונית אף לפיתוח דרכי טיפול אפקטיביות להורים ומשפחות אלה.²⁷¹

²⁶⁹ ר' בין היתר, זיו, ה"ש 10, 20; אייל גרוס, החוקה הישראלית – כלי לצדק חלוקתי או כלי נגדי, צדק חלוקתי בישראל, עורך: מנחם מאוטנר (2000), 79; גיא מונדלק, זכויות חברתיות כלכליות בשיח החוקתי החדש, שנתון משפט העבודה ז' (תשנ"ט); אלבשן, ה"ש 247; עינת אלבין, דיני הבטחת הכנסה והשלכתם על זכותן של נשים עניות לשוויון בשוק העבודה, עבודה חברה ומשפט י"א (תשס"ו) 155.

²⁷⁰ ר' למשל מחקרה של שירי רגב, שראיינה אמהות חד הוריות מקבלות הבטחת הכנסה שקצבתן בסכנה מאחר והן מקיימות קשר כלשהו עם גבר, Regev-Messaleam, Shiri, **The Real Meaning of a Legal Definition: "Can I Have Relationships with Men?" Some Untold Stories of Single Mother's Living of Welfare** Stanford University (2006) Thesis.

²⁷¹ פרץ, ה"ש 14, 3.

3.1 ניתוח תיקי בית המשפט לנוער בהלכי נזקקות

הניתוח שלהלן התבצע על סך כל התיקים שבחנתי, שבהם התבקש בית המשפט לקבוע את נזקקותו של הקטין ואת דרכי הטיפול בו. בהמשך, ייערך ניתוח על פי סוג הטיפול המתבקש – הוצאה ממשמורת ההורים או טיפול בקהילה.

3.1.1 פרופיל המשפחות

1. **סטטוס משפחתי**: למעלה ממחצית המשפחות (60%) שהגיעו להליכי נזקקות בבית המשפט לנוער היו משפחות של נשים חד הוריות או משפחות שבהן האם היתה משמורנית (24% מהמשפחות הן של אמהות חד הוריות; 36% משפחות בהן האם היתה משמורנית, רק ב-10% ממקרים אלה נשמרו קשרים עם האב). ב-10% מהתיקים היה האב משמורן. ב-30% מהמשפחות ההורים חיו יחד.

2. **מצב כלכלי**: ב-61% מהמקרים הוזכר מצב כלכלי קשה מאוד של המשפחות או שניתן היה להסיק אודותיו מכך שמשפחות התגררו בדיוור ציבורי, התקיימו מקצבאות הביטוח הלאומי או יוצגו על ידי עורכי דין מהאגף לסיוע משפטי של משרד המשפטים.²⁷²

3. **היכרות מוקדמת עם רשויות הרווחה**: התקיימה ב-77% מהתיקים.²⁷³

4. **נשים מוכות, התעללות בילד והתמכרויות**: ב-21% מהתיקים שבהם לילד היו שני הורים מוזכרת אלימות האב כלפי האם. ב-5% מהתיקים קיים אזכור להגשת כתבי אישום כלפי אחד ההורים בגין התעללות בילדים. ב-13% מהתיקים הוזכרה בעיית סמים או אלכוהול אצל אחד ההורים או שניהם. לא נמצאה חפיפה בין אלימות כלפי נשים להתמכרויות.

5. **משפחות עולים**: 21% מהמשפחות ניתנות להגדרה כמשפחות עולים. 7% מכלל המשפחות נמצאות בארץ פחות מחמש שנים, 8% מהמשפחות נמצאות בארץ בין חמש לעשר שנים, 6% מהמשפחות הן משפחות עולים ותיקות, שהגיעו לארץ לפני עשר עד 15 שנים.

סיכום: רוב המשפחות המגיעות להליכי נזקקות מוכרות לשירותי הרווחה וסובלות ממצב כלכלי קשה מאוד. רובן גם משפחות שנשים עומדות בראשן. בכחמישית מהמשפחות האם היא אשה מוכה, ובלמעלה מ-10% מהתיקים מוזכרת התמכרות של אחד ההורים או שניהם לסמים או לאלכוהול.

²⁷² האגף לסיוע משפטי מתנה את הסיוע שהוא מעניק בבחינה כלכלית. במועד המחקר היו זכאיות לסיוע משפחות עם עד שלושה ילדים שהכנסתן החודשית לא עלתה על 5,440 ש"ח, ושהכנסותיהן מרכוש הניתן למימוש (לא כולל דירת מגורים) אינו עולה על 24,359 ש"ח. כל ילד נוסף מעלה את גובה ההכנסה החודשית המהווה תקרה לקבלת סיוע משפטי מהמדינה.

²⁷³ נתון זה נבדק רק בחלק מהתיקים.

חמישית מהמשפחות הן משפחות עולים, חדשים וותיקים. רק 5% מהתיקים לוו בהגשת כתב אישום נגד ההורים בגין פגיעה בילדים.

3.1.2 הבקשות וההליך הקודמים לבקשת הנזקקות

לעתים קודמת לבקשה הנזקקות, הפותחת את ההליך בבית המשפט לנוער, הוצאת הילד ממשמורת הוריו בצו חירום. הוצאה כזו צריכה לקבל את אישור בית המשפט בתוך שבעה ימים מרגע שבוצעה. במקרה כזה, מגיש פקיד הסעד לבית המשפט בקשת ביניים לאישור צו החירום. הממצאים שלהלן מתייחסים להליך זה:

1. **צו חירום**: התבקש ב-43% מכלל התיקים. ב-90% מהמקרים הוא אושר.
2. **פרק הזמן שחלף מדיון בהוצאת הילד בצו חירום ועד לדיון נזקקות**: עד חודש - 8%; חודש עד שלושה חודשים - 62%. מעל שלושה חודשים - 30%.
3. **השבת הילד לביתו בהחלטה על דרכי הטיפול לאחר הוצאתו מהבית בצו חירום**: התבצעה ב-3% מהתיקים, לאחר שבעקבות האבחון החליטו שירותי הרווחה להסתפק בבקשה לצו השגחה בקהילה.
4. **ייצוג בצו חירום**: 83% מההורים הגיעו לא מיוצגים לדיון בצו חירום. ל-4% מהקטינים מונה אפוטרופוס לדין.
5. **העברה למסלול אימוץ**: ב-4% מהתיקים הדיון הראשון בבית המשפט לנוער היווה את תחילתו של מסלול העברת הילד לאימוץ. בחלק ממקרים אלה נידונה רק הוצאת הילד בצו חירום והתיק עבר לשירות למען הילד, האחראי על אימוץ בישראל, ולבית המשפט למשפחה, שהוא המכריע בדיוני אימוצים. במקרים אחרים, שבהם התמהמהה פתיחתו של תיק האימוץ, הוכרזה גם נזקקות והמשך הוצאת הילד ממשמורת הוריו.

3.1.3 החלטות בדיוני נזקקות

95% מסך הבקשות שהגישה המדינה לקביעת נזקקות הקטין ולמתן צווי השגחה ו-92% מבקשות המדינה להוציא את הילד ממשמורת הוריו, התקבלו בבית המשפט.

סיכום: קיים שימוש נרחב בצווי חירום, אף שרוב המשפחות מוכרות לשירותי הרווחה לפני תחילת ההליך המשפטי בעניינן. בכ-90% מהתיקים מאושרת הוצאת צו החירום, רק לארבעה אחוז מהקטינים מונה בהליך זה אפוטרופוס לדין. רוב דיוני הנזקקות מתקיימים בתקופה של חודש עד שלושה חודשים לאחר ההוצאה מהבית, אולם כשליש מהילדים נותרים במרכזי החירום למעלה

משלושה חודשים אחרי הוצאתם מהבית ולפני שנערך הדיון שבו נקבעות נזקקותם ודרכי הטיפול בהם. החוק מתיר להוציא ילד מביתו בצו חירום, כאמצעי טיפול זמני עוד לפני הגשת התסקיר וחוות הדעת בעניינו של הקטין, לתקופה של עד שלושים יום.²⁷⁴ הממצא עשוי ללמד על אחד משתיים: או שהמחוקק קבע מלכתחילה פרק זמן לא ריאלי לאבחון הילד ומשפחתו לאחר הוצאתו הדחופה בחשש ששקפת לו סכנה תכופה, או שמרגע שעבר הילד לידי רשויות הרווחה דה-פקטו, והוסר החשש לסיכונו, הן מתנהלות בקצב אטי מזה שכיוון אליו המחוקק. הרוב המוחלט של הבקשות לצווי השגחה כדרך טיפול בקטין נזקק ושל הבקשות להוצאת הילד ממשמורת הוריו, מתקבל.

3.1.4 ילדים במשפט

1. **גילם של הילדים שעמדו במוקד הדיון:** 20% מהילדים שהתבקשו עבורם נזקקות ודרכי טיפול היו מתחת לגיל שש (עד 3 חודשים – 8%, שלושה חודשים עד שנה – 3%, שנה עד שלוש – 3%, שלוש עד שש – 6%). 41% מהילדים היו בגילאי שש עד שתיים עשרה (16% מכלל המדגם בני שש עד תשע, 25% תשע עד 12). 19% היו בגילאים 12-15, 20% בגילאי 15 עד בגירות.

2. **נוכחות קטינים בדיון:** 49% מהקטינים מעל גיל 9 נכחו בדיון. 18% מתוכם נשמעו בנפרד, בלשכת השופטת או באולם לאחר הוצאת הצדדים. בשבעה אחוז מהתיקים ניתן היה ללמוד מהפרוטוקול שהשופט פנה לקטין והגיע עימו להסכם, בין אם באולם ובין אם מחוץ לאולם, בשיחה שהתקיימה עמו בלשכה. במקרים כאלה, אין תיעוד של דברי הקטין.

אף שחסידי זכויות ילדים סבורים שיש לשמוע ילדים צעירים מתשע, ופעמים ספורות נשמעה עמדה זו אף בפסיקה,²⁷⁵ בחרתי בגיל זה כחנתך לגבול התחתון מעליו יש לשמוע ילדים בשל הוראות חוק האימוץ, הקובעות כי לא יינתן צו אימוץ לבן תשע אלא אם נוכח כי הוא רוצה במאמץ.²⁷⁶ חוק הנוער עצמו קובע כי לא תינתן החלטה מכוחו אלא לאחר שבית המשפט נתן לקטין הזדמנות לטעון טענותיו,²⁷⁷ אך לא קובע את גילו של קטין שחובה לשמוע. בנוסף, לא בכדי בחרתי בכותרת "נוכחות ילדים באולם". סקירת הפרוטוקולים מלמדת כי נוכחותם אינה שקולה לשמיעתם. אף שלא ניתחתי זאת סטטיסטית, ילדים רבים השמיעו משפט בודד, אחרים לא דיברו כלל, ודיאלוג מהותי התקיים

²⁷⁴ ס' 8 לחוק הנוער.

²⁷⁵ ר' למשל פרשת עדן, שבה נקבע כי אין גיל מינימום שמתחתיו יחשב הילד כלא בוגר מספיק על מנת שהשקפותיו יובאו בחשבון. השאלה האם הילד הגיע לגיל ולרמת בגרות מספיקים נתונה לשיקול דעתו של בית המשפט על פי התרשמותו מן הילד. ע"א 6056/93 עדן נ' עדן, פ"ד נא(4), 197.

²⁷⁶ חוק אימוץ ילדים, התשמ"א-1981, ס' 9. סעיף זה ממשיך וקובע כי יש לקבל גם את הסכמתם של ילדים צעירים מגיל זה אם הם מסוגלים "להבין בדבר".
²⁷⁷ ס' 8 לחוק הנוער.

רק במיעוט התיקים. אני מניחה כי שמיעת הילד בנפרד, שהתבצעה כאמור בחמישית מהדיונים שבהם נכחו הקטינים ואינה מהווה חלק מהפרוטוקול, מאפשרת שמיעה והתרשמות אמיתית.

3. **ייצוג ילדים**: ככלל, לא היה ייצוג לילדים בדיון בצו החירום או בדיון הנוקקות באף אחד מהתיקים שבחנתי. עם זאת, מאחר וקראתי תיקים שלמים, ובהם בקשות נוספות להארכות הצווים, גיליתי בשניים מהם ייצוג לקטינים. בתיק אחד מינה בית המשפט ייצוג לקטינה כשנתיים לאחר ההשמה, בעקבות בריחות חוזרות שלה ממסגרת ההשמה. בשני פנה נער בן 17 ששהה שנים במוסדות באופן עצמאי לקבלת ייצוג. בשני המקרים, בדיון שנקבע לבקשת עורכי הדין,²⁷⁸ בוטלו צווי ההשמה לקטינים.

4. **אפוטרופוס לדין**: מונה ב-4% מהתיקים.

5. **התייחסות לזכויות ילדים**: קיימת ב-17% מהתיקים. פרמטר זה נבחן הן על ידי קיום דיאלוג בין בית המשפט לילד באולם או שמיעתו של הילד בנפרד, הן על ידי התייחסות לרצונותיו במתן ההחלטה ושקילתם כחלק ממנה, או דרך אזכור לזכויותיהם בהחלטה. האמנה לזכויות הילד עצמה הוזכרה רק ב-3% מהתיקים.

סיכום: כמחצית מהילדים מעל גיל 9 נכחו בדיון. כחמישית מתוכם נשמעו בנפרד, בשיחה בינם לבין השופטת. באף אחד מהתיקים לא היה לקטין ייצוג נפרד, ל-4% מונה אפוטרופוס לדין. האמנה בדבר זכויות הילד הוזכרה במיעוט זניח של התיקים אך מכחמישית מהפרוטוקולים ניתן ללמוד על התייחסות בית המשפט לזכויות ילדים.

3.2 ניתוח התיקים שבהם התבקשה השמה חוץ ביתית

לאחר שניתחתי את התיקים של כלל האוכלוסייה המגיעה להליכי נזקקות ($n=100$) ובחנתי את הפרופיל שלה, ביקשתי ללמוד האם יש שוני בפרופיל המשפחות ובהליך בין כלל המשפחות המגיעות להליכים בבית המשפט לבין המשפחות שהמדינה מבקשת להוציא את ילדיהן מחזקתן. לצורך כך ניתחתי בנפרד את התיקים שבהם התבקשה השמה חוץ ביתית ($n=73$). הניתוח לא העלה הבדלים משמעותיים בפרופיל המשפחות (סטטוס משפחתי, עולים חדשים, מצב כלכלי, אלימות בין ההורים, התמכרויות והגשת כתבי אישום בגין התעללות בילדים). אחוז המשפחות שבהן התבקשה השמת הילד המוכרות לשירותי הרווחה היה גבוה מעט יותר, ועמד על 81% לעומת 77% בכלל המשפחות. הניתוח הכמותי שלהלן מתאר את ההליך המשפטי ותוצאותיו בתיקים שבהם ביקשה המדינה את הוצאתו של הילד ממשמורת הוריו.

²⁷⁸ סי' 14 לחוק הנוער קובע כי בית המשפט רשאי בכל עת לשנות את ההחלטה לבקשת הצדדים והקטין.

3.2.1 הדיון וההחלטה

1. **ייצוג**: ההורים היו מיוצגים ב-22% מהמקרים, כמחציתם על ידי הסיוע המשפטי וכמחציתם באופן פרטי.
2. **משך הצו**: ב-72% מהמקרים ניתן צו שמשכו עד שנה.
3. **מועד מתן החלטה**: ב-91% מהמקרים החלטת בית המשפט ניתנת במהלך הדיון, ב-9% מהתיקים שנבדקו ניתנה ההחלטה בכתב אחרי הדיון.
4. **אורך הפרוטוקול בדיון הנזקקות (כולל החלטה)**: ב-28% מהמקרים מספר עמודי הפרוטוקול הוא עד שלושה עמודים; ב-49% מהתיקים משתרע הפרוטוקול על פני שלושה עד שישה עמודים, וב-5% מהמקרים יש למעלה מ-10 עמודי פרוטוקול.
5. **דיון הוכחות**: התקיים ב-4% מהמקרים. בשאר התיקים התקבלה הכרעה על סמך דברי פקידות הסעד, ההורים, הילדים ועורכי הדין, ללא חקירות של פקידות הסעד או מומחים אחרים. מהתיקים עלה עוד כי בחלק מהמקרים שבהם היה ייצוג לצדדים אמר בית המשפט במפורש כי הוא מצפה שעורכת הדין ופקידת הסעד יסכימו על המסכת העובדתית, דבר המייתר את הצורך בדיוני הוכחות.
6. **הוראה בדבר חובת דיווח ומעקב אחר הילד לבית המשפט**: ב-60% מההחלטות שבהן הוצא הילד ממשמורת הוריו ונמסר למשמורת רשות הסעד לא כולל הצו הוראה בדבר חובת דיווח אחר מצב הילד לאחר הוצאתו ממשמורת הוריו. ב-40% מהתיקים שבהם מתבקש מעקב כזה מתפלגת חובת הדיווח כך: ב-15% מהמקרים מתבקש מעקב בכתב אחר ביצוע ההחלטה עצמה (ההשמה), ב-10% קובע בית המשפט דיון מעקב בנוכחות כל הצדדים, ובשאר מתבקש דיווח בכתב כל 3 עד 6 חודשים.
7. **חוסר שיתוף פעולה כגורם המשפיע על ההחלטה להשמה חוץ ביתית**: ברובם הגדול של התיקים (75%) הוזכר חוסר שיתוף הפעולה של ההורים או הילדים עם שירותי הרווחה.
8. **ניתוח הנזק מול התועלת שתיגרם לילד מהוצאתו ממשמורת הוריו**: רק ב-5% מההחלטות היתה התייחסות ברורה לכך.
9. **תוצאות המשפט בתיקים שבהם התבקשה ההשמה**: ב-92% מהתיקים שבהם התבקשה השמה חוץ ביתית לאחר קביעת נזקקותו של הילד הבקשה התקבלה. ב-80% מהתיקים קיימת הלימה מלאה בין בקשת שירותי הרווחה לבין החלטת בית המשפט, ב-12% ההלימה חלקית (התקבלה בקשת ההשמה, אולם משך הצו או תנאים נלווים אחרים היו שונים מאלה שביקשו שירותי הרווחה). ב-8% מתיקי ההשמה הבקשה להוצאת הילד ממשמורת הוריו שהגישו שירותי

הרווחה נדחתה על ידי בית המשפט. ברובם המכריע של מקרים אלה היו ההורים מיוצגים, ועורכי הדין הגיעו במהלך הדיון להסכמות עם פקידת הסעד על טיפול בקהילה. לא נמצא קשר בין דחיית הבקשה לניהול דיון הוכחות.

10. **הסכמת הורים לדרכי הטיפול**: בלמעלה ממחצית המקרים (62%) קיימת הסכמה מלאה או חלקית (הסכמה בתנאים) של אחד ההורים או שניהם לצו ההשמה.

11. **נקיבה ביעד השמה**: בכשליש מהמקרים (36%) לא נוקב בית המשפט ביעד השמה מסוים – לא במסגרת ההשמה הנדרשת (משפחת אומנה, משפחתון וסוג הפנימייה) ולא במקום ספציפי.²⁷⁹ אמנם החוק קובע כי בית המשפט יעביר את משמורת הילד לידי רשות הסעד והיא שתקבע את מקום חסותו (למעט במקרים שבהם מתבקשת השמה במעון נעול), אולם משמעות הדבר בפועל היא שהשופט המכריע על ניתוק הילד מהוריו ומביתו אינו יודע מהי החלופה שתיבחר לבית ההורים.

12. **קביעת הסדרי ראייה בין ההורים לילדים לאחר ההחלטה על השמה**: ב-32% מההחלטות אין התייחסות להסדרי הראייה בין ההורים לילד לאחר הוצאתו ממשמורתם. בתיקים הנותרים התפלגו הסדרים אלה כך: הסדרים ספציפיים – 5%; קביעה כי הביקורים ייערכו "כמקובל במסגרת ההשמה" – 14%. ב-81% מהתיקים נקבע כי הסדרי הראייה יהיו באחריות פקידת הסעד או בתיאום עמה.

13. **מבחני מסוגלות הורית או הערכה כלשהי של ההורים על ידי מומחי בריאות הנפש וחוות דעת נגדיות**: בנוסף לתסקיר שעורכות פקידות הסעד, המתבסס על שיחות עם המשפחה, מוסדות החינוך ועל ממצאי החקירות שערכו, נשלחים לעתים ההורים לאבחון פסיכולוגי או למבחני מסוגלות הורית. ב-14% מהתיקים נמצאו חוות דעת מלאות או הערכות פסיכולוגיות חלקיות, את כולן מימנו שירותי הרווחה. בתיקים שבחנתי לא הוצגה אף חוות דעת נגדית, שהזמינו ומימנו ההורים.

3.2.2 ילדים שהתבקשה הוצאתם ממשמורת הוריהם

1. **גיל הקטינים לגביהם התבקשה השמה**: ב-16% מהתיקים גיל הקטין היה מלידה ועד שלוש שנים, שני שלישי מילדים אלה (11%) היו בני שלושה חודשים ומטה; 5% מהתיקים עסקו בגילאי שלוש עד שש שנים; 15% בגילאי שש עד תשע שנים; 28% בגילאי תשע עד 12 שנים; 21% בגילאי שתים עשרה עד חמש עשרה, ו-15% מגיל 15 ועד בגירות.

²⁷⁹ סי' 43(4) לחוק הנוער קובע כי בית המשפט רשאי להוציא את הילד ממשמורת הוריה ולמסור אותו "למשמורתה של רשות הסעד אשר תקבע את מקום חסותו".

ממצאים אלה מלמדים כי למרות התפלגות הגילאים האחידה באוכלוסייה, בגילאי שלוש עד שש יש ירידה דרמטית במספר הבקשות להוצאת הילד מרשות הוריו. נתון זה יכול להצביע על כך שהבקשות להוצאה מהבית בגיל הרך נובעות או מהיכרות קודמת של רשויות הרווחה עם המשפחה, היכרות המתהדקת סביב הלידה, או מדיווח של בית החולים וטיפת חלב לרשויות הרווחה. בהיעדרו של פיקוח כזה, המערכת מתבוננת שוב בילד בהגיעו לגיל חינוך חובה.

2. **נוכחות ילדים בבית המשפט**: כאמור, בהתבסס על הוראות חוק האימוץ, הקובעות כי ככלל לא יינתן צו אימוץ לקטין בגיל 9 ומעלה אלא אם הביע רצון באימוצו על ידי המועמד לאימוץ,²⁸⁰ בחנתי את נוכחות הילדים בדיוני בהם התבקשה הוצאת מבייתם החל מגיל זה. בדומה לממצאים שהתקבלו מניתוח כלל האוכלוסייה המגיעה לדיוני נזקקות, גם בדיונים שהתבקשה השמת הילדים כמחצית (52%) מהילדים בני תשע ומעלה אינם נוכחים בדיון. 31% מתוכם לא הוזמנו לבקשת פקידות הסעד, ב-62% מתיקים אלה ללא כל נימוק. לגבי 2% מהקטינים צוין כי זומנו אך בחרו שלא להתייצב.

3. **שמיעת ילדים בנפרד**: בכרבע מהדיונים (26%) שבהם נוכחו הילדים בדיון, הם נשמעו בנפרד על ידי השופטת, בלשכתה או באולם לאחר הוצאת הצדדים (זאת לעומת 18% בכלל התיקים).

4. **ייצוג קטינים ומינוי אפוטרופוס לדין**: לא היה ייצוג נפרד לילדים באף אחד מהתיקים שבהם בעקבות הכרזת הנזקקות התבקשה הוצאתם מהבית. אפוטרופוס לדין מונה ב-6% מהתיקים (לעומת 4% מכלל התיקים שנבחנו).

5. **עמדת ילדים כלפי השמה**: נתון זה נלמד מדברים שאמר הילד עצמו בדיון, מדברים שאמרו הוריו לגביו או מדברי פקידת הסעד. עמדתם של 40% מהילדים בני תשע ומעלה לא הוצגה כלל בדיון, בין אם ישירות מפיהם או בין אם באופן עקיף. 15% מהילדים מעל גיל תשע הביעו הסכמה מלאה או חלקית להשמה, 6% מהילדים הסכימו להשמה לטענת פקידי הסעד, 39% התנגדו להשמה על ידי אמירה מפורשת בדיון או שהיא נלמדת מעמדתם שהוצגה מפי הוריהם או פקידי הסעד.

6. **התייחסות לזכויות ילדים**: ב-17% מהפרוטוקולים ניכרה התייחסות לזכויות ילדים. פרמטר זה נבחן הן על ידי קיום דיאלוג בין בית המשפט לילד באולם או שמיעתו של הילד בנפרד, הן על ידי התייחסות לרצונותיו במתן ההחלטה ושקילתם כחלק ממנה, או דרך אזכור לזכויותיהם בהחלטה. האמנה לזכויות הילד עצמה הוזכרה רק ב-3% מהתיקים.

²⁸⁰ חוק אימוץ ילדים, התשמ"א-1981 סי' 7.

3.3.1 הלימה בין בקשה להחלטה כשההורים מיוצגים ולא מיוצגים

1. הלימה מלאה: בקשת שירותי הרווחה להוצאת הילד ממשמורת התקבלה במלואה (הוצאה ממשמורת והתנאים הנלווים שהתבקשו על ידי המדינה) ב-93% מהמקרים בהיעדר ייצוג להורים, ורק ב-63% מהמקרים כשההורים היו מיוצגים. משמעות נתונים אלה היא שייצוג מעלה פי 5 את הסיכוי להשפיע על החלטת בית המשפט.²⁸²

2. דחיית הבקשה להוצאת הילד ממשמורת הוריו: ההחלטה על הוצאה ממשמורת נדחתה ב-2% מהתיקים כאשר ההורים לא היו מיוצגים.²⁸³ בנוכחות ייצוג משפטי עלה הנתון ל-25% מהמקרים.²⁸⁴ ממצא זה דורש הסבר: ברובם המכריע של התיקים שבהם לא יצא הילד ממשמורת הוריו על אף בקשת המדינה להוציאו, הגיעו במהלך הדיון עורכי הדין ופקידות הסעד להסכמה על מניעת ההשמה ועל נסיון לטיפול בקהילה, או שבית המשפט הציע לצדדים פשרה כזו והם קיבלו אותה.

3.3.2 תקופת הצו מיוצגים ולא מיוצגים

פירוט תקופת הצו, הנתונים המתייחסים למיוצגים מופיעים בסוגריים:

1. עד חצי שנה 18% (31%)

2. חצי שנה עד שנה: 11% (25%)

3. שנה 44% (38%)

4. שנה עד שנתיים – 12% (0%)

5. שנתיים: 16% (6%)

סיכום: בתיקים של ההורים הלא מיוצגים תקופת צו של עד שנה ניתנה ב-29% מהתיקים. כאשר ההורים מיוצגים תקופת צו של עד שנה, הצו הארוך ביותר שניתן בנוכחות ייצוג, ניתנת ב-56% מהתיקים. המשמעות היא כי בנוכחות ייצוג צווי ההוצאה ממשמורת ניתנים לתקופה קצרה יותר, ובפועל אם שירותי הרווחה מבקשים להמשיכם עליהם להידרש שוב למצבו של הילד, לבקש עליו חוות דעת ממסגרות ההשמה, ולהגיש לבית המשפט בקשה נוספת. אם ההורים נותנים הסכמתם

²⁸¹ הנתונים ההשוואתיים מרוכזים בטבלה בעמ' 66.

²⁸² הבקשה לא התקבלה במלואה ב-7% מהמקרים ללא ייצוג ובנוכחות ייצוג עלה מסי' זה ל-37%.

²⁸³ מקרה בודד מסך 57 תיקי ההשמה הלא מיוצגים.

²⁸⁴ 4 מקרים מסך 16 תיקי ההשמה שבהם היה להורים ייצוג.

בכתב להמשך הצו, יכול בית המשפט להאריך את הצו ללא קיומו של דיון. הסיכוי שצו ההוצאה ממשמורת יעמוד על שנתיים עולה פי 2.5 כשהורים לא מיוצגים.

3.3.3 דיון הוכחות

התקיים ב-4% מהתיקים, בכולם היה ייצוג.

3.3.4 אורך הפרוטוקול בדיוני נזקקות שבהם התבקשה הוצאה מהבית

<u>בהיעדר ייצוג:</u>	<u>עם ייצוג</u>
עד 3 עמודי פרוטוקול – 37% מהתיקים	עד 3 עמודים – 7%
עד 6 עמודים – 58% מהתיקים	עד 6 עמודים – 27%
מעל 6 עמודים – 5%	מעל 6 עמודים – 66%

אף שלפני דיון הנזקקות מקבל בית המשפט תסקיר נרחב על הילד ומשפחתו התסקיר משקף רק צד אחד של התמונה: זה שמצביעים עליו שירותי הרווחה. למרות המשקל המיוחד שמעניקים השופטים לתסקיר, הנתפס כחוות דעת מקצועית,²⁸⁵ בפסיקה נקבע כי התסקיר עצמו הוא רק כלי עזר, ובית המשפט אינו אמור להסתפק בו, אלא אם הוא מלווה בחקירה יסודית במהלך הדיון, במטרה שיוצג לשופטים חומר מספיק כדי לגבש את עמדתם בדבר הטיפול ההולם את טובת הקטין.²⁸⁶

מאחר והמשפחות אינן מגישות תגובה בכתב לבקשה ולתסקיר, הדיון אמור לספק גם להן הזדמנות להציג את עמדתן ופרשנותן לאירועים בגינם מבקשת המדינה לפגוע באוטונומיה המשפחתית שלהן. בהתאם, אורכו של הפרוטוקול משקף את כמות המידע הכולל אליו נחשף בית המשפט. פרוטוקולים ארוכים יותר של הדיון משמעם שהצדדים דיברו יותר ושניתנה לבית המשפט הזדמנות לשמוע את גרסתם ולהתרשם מהם.

החלטה ארוכה עשויה לשקף התלבטות ודיון בטרם הכרעה. בהיעדר ייצוג, בלמעלה משליש מהתיקים נפרש הפרוטוקול, שמכיל את דברי הצדדים, את הדיון וההכרעה בעניין הנזקקות ואת הדיון וההכרעה בבקשה להוציא את הילד ממשמורת הוריו לכל היותר על פני שלושה עמודים, בדרך כלל לא צפופים. רק בחמישה אחוז מהתיקים שבהם ההורים לא היו מיוצגים ארך הפרוטוקול

²⁸⁵ שרון, הייש 17, 80.

²⁸⁶ בג"צ 148/51 מתתיהו נ' קצב, פ"די ה(2) 1669, אצל שרון, הייש 17, 78.

למעלה משה עמודים. נתון זה משתנה דרמטית כשעורכי דין נכנסים לתמונה: בשני שליש מהמקרים, הפרוטוקול מתפרש על מעל ששה עמודים. ההחלטות ארוכות ומנומקות יותר, משובצות בהוראות החוק ולעתים מפנות לספרות (בעיקר לספרו של שרון) ולפסיקה.

3.3.5 מועד מתן ההחלטה בדיון הנזקקות ודרכי הטיפול

1. **ללא ייצוג:** 5% מההחלטות ניתנות בכתב ולא ישירות בתום הדיון.
2. **עם ייצוג:** 25% מההחלטות ניתנות בכתב ולא בתום הדיון.
כמו מסי' עמודי הפרוטוקול, גם פרמטר זה נבחר מתוך הנחה שהחלטה שלא ניתנת על המקום, בתום הדיון, משקפת התלבטות והעמקה בחומרים שהוצגו לבית המשפט במהלכו. הסיכוי שהליך כזה מתחולל עולה פי חמישה אם המשפחות מיוצגות.

3.3.6 חובת דיווח לבית המשפט על הילד לאחר הוצאתו מהבית כסעיף בהחלטה

ללא ייצוג מתבקש דיווח כזה ב-39% מהמקרים. בנוכחות ייצוג מתבקש הדיווח במחצית המקרים.

סיכום: הבקשה להוצאת הילד מביתו נדחתה ב-2% ללא ייצוג, וב-25% מהמקרים המיוצגים. ייצוג מעלה פי חמישה את הסיכוי להשפיע על התנאים הנלווים לבקשת ההשמה. ייצוג משפיע על תקופת הצו, שמתקצרת באופן משמעותי בנוכחות עורכי הדין, ומחייבת את בית המשפט להידרש לבחינה מחודשת של הילד ובני משפחתו אם המדינה מבקשת להמשיך בהשמה. ייצוג ההורים אף גורם לכך שבפני בית המשפט מוצגת תמונה מקיפה יותר של הילד ומשפחתו ושל הנסיבות שהובילו למעורבות המדינה, דבר הנלמד מאורכו של הפרוטוקול ומקיומם של דיוני הוכחות שמתבצעים רק אם קיים ייצוג להורים. העובדה כי נוכחותו של ייצוג מעלה תמונה מורכבת יותר מזו שניצבת בפני בית המשפט מבהיעדרו, נלמדת אף ממועד מתן ההחלטה: ברבע מהמקרים שבהם היה להורים סיוע משפטי, ניתנה ההחלטה בכתב ולא בדיון עצמו, זאת לעומת 5% מהמקרים בהיעדרו. עורכי דין אף תורמים להגברת התעניינות השופטים בילד לאחר ההחלטה על הוצאתו מהבית. בחלק הבא של העבודה, שבו אערוך אינטגרציה בין ממצאים אלה לממצאים שעלו מהראיונות והתיקים ואדון בהם, אביא לכך דוגמאות מהתיקים.

השוואת ההליך ותוצאותיו בהיעדר ייצוג להורים ובנוכחותו

3.3.7

הקטגוריות שנבחנו	אחוז מהמקרים ללא ייצוג	אחוז מהמקרים כשהורים מיוצגים
הלימה מלאה בין בקשה להחלטה	93%	63%
דחיית הבקשה להוצאת הילד ממשמורת הוריו	2%	25%
תקופת הצו		
עד חצי שנה	18%	31%
חצי שנה עד שנה	11%	25%
שנה	44%	38%
שנה עד שנתיים	12%	0%
שנתיים	16%	6%
דיון הוכחות	0%	4%
אורך הפרוטוקול		
עד 3 עמודי פרוטוקול	37%	7%
עד 6 עמודים	58%	27%
מעל 6 עמודים	5%	66%
מתן החלטה בכתב ולא ישירות בתום הדיון	5%	25%
חובת דיווח לבית המשפט על מצב הילד לאחר הוצאתו ממשמורת כסעיף בהחלטה	39%	50%

3.4 הניתוח האיכותני: דמותן של האמהות שהתראיינו והתמות שעלו מהראיונות

1. קורין, בת 32, אם לשלושה ילדים בני עשר וחצי, שבע וחצי וחמש. גרושה. ילידת עיר דרומית, בת שלישית למשפחה בת שבעה ילדים. הוריה עלו ארצה ממרוקו. מגיל שלוש חייתה בפנימיות לאחר שחווה התעללות מינית מקרוב משפחה. אין לה קשר עם משפחתה. סיימה עשר וחצי שנות לימוד. עובדת במשרה חלקית כזבנית, מקבלת הבטחת הכנסה וקצבת נכות. הראיון עמה התקיים בביתה, דירת שני חדרים דלה ונקייה בשיכון של הדיור הציבורי. היא אשה רזה מאוד, שחורת שיער, מעשנת בשרשרת. 10 שנים הייתה נשואה לגבר שהתעלל בה, בעיקר נפשית. שני בניה הגדולים הוצאו מחזקתה שלוש שנים לפני קיום הראיון, תחילה למרכז חירום ולאחר מכן עברו למשפחות אומנה שונות. היא נפגשת עמם אחת לשבועיים, למשך אחר הצהריים, בביתה. הילדה הקטנה, הלוקה בנכות וזקוקה להשגחה רפואית, נותרה בחזקתה. לאחר שמצאה עורך דין שיסייע לה בהתנדבות, היא נאבקה להשבתם של שני בניה לחזקתה.

2. מרים, בת 38, אם לארבעה, בני 10, שמונה, שש ושלוש. נשואה. דור ראשון בישראל להורים שנישאו בשידוך. אביה נהג להכות אותה. בגיל 14, על רקע של אלימות במשפחה, נשלחה לפנימייה. לא סיימה בגרות. שומרת על קשר עם אמה ואחיה. היא מתגוררת ביישוב דרומי ובעלה מצטייר מדבריה כאדם פאסיבי מאוד. מאז לידת בתה הבכורה אינה עובדת ברציפות. ילדיה לומדים בחינוך הממלכתי-דתי, אחת מבנותיה אובחנה כ-PDD ולומדת במוסד טיפולי. בתה הבכורה הוצאה מהבית כשנה וחצי לפני קיום הראיון. בתקופה זו עברה, לדברי האם, בין שני מרכזי חירום ושתי פנימיות. את החופשות הילדה מבלה בבית דודתה. האם ובתה מרבית לשוחח בטלפון. ראינות אותה לאחר ששה שבועות שבהם הן לא נפגשו.

3. אריאלה, בת 40, אם לבת ולבן, בני ארבע ושש וחצי. גרושה. הוריה ילידי טוניס. סיימה תיכון עם בגרות חלקית. עבדה שנים ארוכות כמזכירה במשרד רואי חשבון בצפון הארץ. כשנפגשו לראשונה היא סיפרה שבאותו שבוע העתיקה את מקום מגוריה כדי להעביר את התיק שלה לרשות רווחה אחרת. היא חשדה שפקידות הסעד תומכות במהלכיו של בעלה לשעבר, שביקש להעביר את משמורת הילדים אליו, והייתה מאוד אופטימית באשר לסיכויי הצלחתה. בפעם הבאה שדיברנו, לאחר כמה חודשים, ילדיה כבר הוצאו מחזקתה והועברו למרכז חירום. נפגשנו בביתה, דירת שני חדרים שכורה ומטופחת שאותה ריהטה באמצעות חפצים שמצאה ברחוב ושיפצה לבד. היא הקדישה תשומת לב מיוחדת לחדר הילדים, שהיה מלא בספרים. היא אשה רזה המקפידה על

לבושה, ועובדת בשלוש עבודות במקביל כדי לשלם לעורך דינה. עשר שנים הייתה נשואה לגבר שהתעלל בה נפשית ופיזית, ואשר לפני נישואיהם ריצה מאסר בגין תקיפה וסחיטה באיומים.²⁸⁷ היא נהגה להתקשר אלי מפעם לפעם לאחר הראיון, לעדכן אותי במתרחש. ילדיה שהו במסגרת חוץ ביתית שמונה חודשים ועברו לחזקת אביהם, אשר מנע ממנה לראותם. נשמע היה שמצבה מידרדר משיחה לשיחה.

4. **דורית, בת 39, אם לבן 14.** אם חד הורית. גרה באחת מערי הלוויין של תל אביב ועובדת במשרה מלאה כסדרנית מזון בסופרמרקט. הוריה ילידי פולין, אביה נפטר בילדותה. יחסיה הקצרים עם אבי הילד הסתיימו עם כניסתה להריון - הוא גר בחו"ל והם אינם בקשר. מעולם לא ניסתה לתבוע מזונות. בנה הוצא מהבית כשהיה בן תשע, בעקבות דיווח על כך שהיא מכה אותו. היא עמדה למשפט, אשר הסתיים בעסקת טיעון שעליה היא מצרה, לדבריה, עד היום, והיא הייתה בפיקוח קצין מבחן במשך חצי שנה. בנה, ששהה במסגרת חוץ ביתית שנה ושלושה חודשים, שב לחזקתה זמן רב לפני שהמשפט הסתיים. בתקופה שחלפה מאז שב הביתה היא הפכה למעין דוברת רשמית של נושא ההשמה החוץ ביתית מזווית הראייה של האמהות. היא התראיינה מספר פעמים לעיתונות והופיעה בשתי ועדות כנסת. למרות הזמן שחלף היא מדווחת על הדיה של הטראומה שבניתוקה מבנה. עד היום היא מתקשה להשאיר אותו לבד בבית, נתקפת חרדות כשהוא מאחר לשוב מבילוי לילי, ושבה ואומרת שגם אם תגיע לפת לחם לא תפנה שוב לסיועם של גורמי הרווחה.

5. **אילנה, בת 26, אם לבן שש וחצי ולבת שנה.** רווקה, ילידת הארץ, בת לאם חד הורית החיה בדירה של הדיור הציבורי. שני הילדים מגברים שונים. אביו של הבן נרקומן בגמילה וכמעט ואין להם קשר איתו. אביה של הילדה הוא גבר אלים, ופעמיים היא נמלטה ממנו למקלט לנשים מוכות. בשל חששה ממנו, היא אינה תובעת מזונות. עבדה בגן ילדים כמה שנים עד שנכנסה להריון השני. נפגשנו לאחר שנה וחצי שבהן לא עבדה. היא מתקיימת מקצבת הבטחת הכנסה וסיוע בשכר דירה, וממתינה שהביטוח הלאומי יתחיל לשלם לה את המזונות המגיעים לה מאביו של בנה. היא גרה עם הפעוטה בדירת חדר קטנה, חשוכה וצפופה, עמוסה בצידוד, משחקים ובגדים בעיר במרכז הארץ, ומסתייעת חלקית באמה. פגשתי אותה ארבעה וחצי חודשים אחרי שבנה הוצא מהבית למרכז חירום. למרות שהיא נתנה את הסכמתה לכך, עוגנה הסכמתה בצו בית משפט.

6. **דינה, בת 31, אם לבת 13, לבן תשע ולבת 3.** רווקה, ילידת הארץ, הוריה עלו מתימן. שלושת ילדיה משני גברים שונים, שניהם אינם יהודים. אביהם של הגדולים, שהיה נרקומן, מת. אביה של הפעוטה בכלא. שני ילדיה הגדולים שהו שנים במסגרות חוץ ביתיות, בכמה סבבים של הוצאתם

²⁸⁷ גזר הדין שלו הוצג בפני.

מהבית. הם שבו לחזקתה אחרי שנכנסה עורכת דין פרטית לתמונה, כשהילדה כבר היתה במסלול להכרזתה כברת אימוץ. היא לא עובדת, מתקיימת מקצבאות הביטוח הלאומי, גרה בדירה של הדיור הציבורי בשיכון מוזנח בדרום הארץ. בקשות שהפנתה לעמידר להחליף את דירתה בדירה במרכז, סמוך לאמה ולדודותיה, נתקלו בשלילה. הדירה נקיה ומרוהטת בדלות אולם יש בה טלוויזיה, חיבור לכבלים ומחשב. כשנפגשו, היא היתה עסוקה בנסיונות לברר כיצד משלימים את תעודת הבררות כדי שתוכל ללכת ללמוד. שאיפתה הגדולה היא להיות עובדת סוציאלית. במהלך השיחה עמה היא סיפרה לי על הקשיים שהיא חווה ביחסיה עם בתה הבכורה, שאותם היא מייחסת בעיקר לפרידה הכפויה ממנה ולפינוק היתר, לדבריה, שפינקה אותה בניסיון לפצותה על הזמן האבוד לאחר ששבה הביתה. בכאב גדול היא סיפרה לי שהיא מתלבטת אם להוציאה למסגרת פנימייתית.

7. **איילת, בת 34, אם לבן 4.5.** רווקה. חיה מקצבת נכות בסך 3,000 ש"ח וסיוע בשכר דירה בסך 1,000 ש"ח. פעמיים בשבוע עובדת בניקיון חדרי מדרגות. סיימה 9 שנות ללימוד. ילידת הארץ להורים ילידי הארץ, אשר הוריהם הגיעו מטריפולי. אמה, שנכחה בחלק מהראיון, היא גרושה שגידלה לבדה ארבעה ילדים. בנה של איילת אובחן כ-PDD ולמד במסגרות של החינוך המיוחד. היא מתגוררת בדירת חדר וחצי חדשה בשרון, אליה נכנסה יום לפני שבנה הוצא בצו חירום ארבעה חודשים קודם לראיון. מתקשה בתשלום שכר הדירה, שעלותו גבוהה ממחצית מהכנסותיה. במהלך הראיון אמרה שכל מטרתה היתה להראות לפקידות הסעד שיש לה בית ראוי לגדל בו את בנה, אך שלא תוכל להתמיד בתשלום שכר הדירה ושעתה, כשהם לא יחד, גם אין בכך טעם.

התמות המרכזיות שעלו מניתוח הראיונות: מצוקה כלכלית ורגשית קשה של האמהות, חלקן נשים מוכות, שאפשרה את כניסת גורמי הרווחה לחייהן מלכתחילה, ולתחושתן עומדת בבסיסה של ההחלטה על תיוגן כאמהות לא ראויות; פגיעה קשה בתחושת הערך העצמי שלהן בעקבות זאת; הסרת כל מעטה של פרטיות מעל חייהן, והשפלה ואימה מכך שהפכו למושאן של חקירות ומעקבים; סרבנות לשיתוף פעולה עם רשויות הרווחה המבצעות חקירות אלה בפועל ונתפסות כגורם המרכזי המאיים על הורותן; ותפיסת בית המשפט והטיפול בצל החוק כגזעני ופטרנליסטי, ומעניש במקום מסייע; חוסר ידע על החוק והמשפט וחוסר אונים בהתמודדות עמו, ומשמעותו של ייצוג ראוי. בחלק הבא של העבודה אציג ממצאים מסקירת התיקים ואת ממצאי הראיונות, אערוך אינטגרציה בינם לבין הממצאים הכמותיים, ואדון בהם.

4.1 **בית משפט ללא ייצוג**

רק כחמישית מהמשפחות שהגיעו לדיוני נזקקות שבהן התבקשה השמה חוץ ביתית של ילדיהן היו מיוצגות (22%). המספרים קטנים כשמדובר בדיון באישור הוצאה בצו חירום, עוד לפני דיון הנזקקות. חמש מתוך הנשים שראיינתי לא היו בבית משפט מימיהן לפני שהחלו ההליכים על הוצאת ילדיהן ממשמורתן. הן מעידות שהן לא הבינו את המעמד, לא הכירו את השפה המשפטית, את החוק, ולא ידעו מהן זכויותיהן. חמש מתוכן הגיעו לדיון לאחר שילדיהן הוצאו בצו חירום, ארבע מהן סיפרו שהילדים נלקחו ללא ידיעתן ממוסדות החינוך שבהם למדו. מצבן הנפשי בדיון הראשון היה קשה.

קורין התייצבה לבדה בבית המשפט. הדיון התקיים יום אחרי ועדת ההחלטה שבה הודיעו לה כי בניה יוצאים להשמה חוץ ביתית. היא הגיעה אליו מבולבלת ונסערת. "את לבד, מול הפקידת סעד, ואין לי אף אחד. היא אומרת את הדברים שלה, אומרת כל מיני שקרים, ילדים מוזנחים, ילדים ככה וילדים ככה... היא הציגה את הדברים ביני ובין הגרוש שלי הרבה יותר חריפים וקשים על מנת להוציא את הילדים... וכשאני באתי ואמרתי לא נכון, זה שקר, אני רוצה את הילדים, אני מסוגלת להחזיק את הילדים שלי והכל, כאילו ממש יעני לא הסתכלו עלי, כאילו אני קיר. גם השופט לא שמע. אף אחד לא הסתכל עלי". קורין מספרת שבתום הדיון, כששמעה את ההחלטה להעביר את בניה למשמורת שירותי הרווחה, היא פתחה בריצת אמוק לעבר הכביש הראשי, בכוונה לזרוק את עצמה מתחת לגלגלי משאית חולפת. המשאית לא פגעה בה, והיא המשיכה בריצה לעבר מגדל וניסתה לטפס עליו. עוברי אורח עצרו אותה. לדבריה, בדיונים הבאים בהארכת צו ההשמה, הצטרף נסיון ההתאבדות לטענות בדבר היעדר כשירותה לגדל את ילדיה.

ילדיה של דינה נעו בשנותיהם הראשונות בין הבית לבין משפחות אומנה, לאחר שנתנה את הסכמתה לכך. הבית היה כאוטי: אב מובטל, נרקומן, אליס, ולצדו אשה צעירה ומאוד מאוד מפוחדת. בשלבים מסוימים קיבלה דינה משירותי הרווחה סומכת, שעזרה בטיפול בהם בבית. בית המשפט נכנס לתמונה רק כשבנה היה בן כמה חודשים, לאחר שאושפז בשל קשיי נשימה והתגלה כי הוא סובל ממחלה נשימתית הדורשת השגחה צמודה. היא שהתה לצדו שבוע בבית החולים, שבמהלכו התקיימה ועדת החלטה שהחליטה שיש להוציא את הילדים ממשמורתה. ההחלטה, היא מספרת, התקבלה דווקא כשהאב נעצר בחשד לפשעים חמורים, ודינה נשמה לרווחה. "אמרתי תודה

לאל יש לי שקט, יכולה לגדל אותם בשקט. דווקא אז הם החליטו לקחת אותם... הגעתי לדיון לא מיוצגת, אין עורך דין, לא מבינה בזה כלום... באה לבית משפט, השופטת עשתה לי כבוד שמעה אותי, אבל לא ידעתי כלום אז, עוד לא הבנתי כלום. לא יודעת מי נגד מי, מה קורה, רק אמרתי אני רוצה את הילדים שלי, אני לא נרקומנית, לא מזיקה..."

לא רק המעמד והשפה המשפטיים זרים להורים המתייצבים לבדם בבית המשפט. הטענות המושמעות על הורותם ועל מצב ילדיהם משופעים במונחים מקצועיים מתחום הפסיכולוגיה, הפסיכיאטריה והעבודה הסוציאלית, שפה טיפולית שאינה מובנת להם לחלוטין. מונחים כמו "אישיות גבולית", "כוחות אגו חלשים", "אישיות לא בשלה", "קשיים קוגניטיביים", "בוחר מציאות פגום", ו"הפרעת אישיות עם קווים נרקיסיסטיים" עולים תדיר בתסקירים ובהערכות הפסיכולוגיות הנלוות להם המהווים את הבסיס לדיון המשפטי. ממצאי הראיונות וסקירת התיקים מעלים כי הדברים הבאים שכתבו סלונים-נבו ולנדר על מעמד ועדות ההחלטה יפים גם לדיון המשפטי: "לעתים קרובות ההורים אינם מבינים מדוע יש צורך בדיון, במה מאשימים אותם ומדוע רוצים להפסיק את ההורות שלהם. הם אינם מבינים את השפה המקצועית ואת המונחים המקצועיים וחשים צורך להתגונן ולהסביר מדוע הם הורים טובים מספיק. לעתים קרובות עליהם לעשות זאת ללא עזרה משפטית וללא הכרת המערכת, כלליה ושפתה. רבים ההורים שיכולתם להסביר את עצמם מוגבלת".²⁸⁸

הממצאים הבולטים ביותר במחקר הכמותי התייחסו להבדלים בהתנהלות ההליכים ובתוצאותיהם בין משפחות מיוצגות ולא מיוצגות שהגיעו להליכי נזקקות ונתבקשה השמה חוץ ביתית לילדיהן. גם עורכי הדין שראיינתי מצביעים על חיוניותו של ייצוג בהליכים אלה. בהיעדרו, הם קובעים, נמוכים ביותר סיכוייה הלא גבוהים מלכתחילה של המשפחה לגרום לבית המשפט לסטות בהחלטותיו מהבקשות שהגישו שירותי הרווחה לגבי הילד. עו"ד בכר נשאל מהם סיכוייה של אם שהגיעה לדיון לא מיוצגת להציג את עמדתה ולהשפיע על ההחלטה, והשיב: "אפס. שום סיכוי. אין לה מושג. הרווחה מגיעים עם תסקירים שצריך לתקוף, ואין לה מושג". בחלק הבא אתייחס לממצאי המחקר הכמותי העוסקים בייצוג והיעדרו, תוך התייחסות לממצאי הראיונות והבאת

²⁸⁸ סלונים-נבו ולנדר, ה"ש 7. עורכי הדין שראיינתי חלוקים בעמדותיהם באשר לחיוניות הייצוג בוועדות החלטה. בעוד שעו"ד אלמוג אמרה כי ייצוג בוועדות אלה הוא "קריטי. בוועדה עוד אפשר לעצור את התהליך. הרבה יותר קל לעצור את הוצאת הילד מאשר להחזיר אותו הביתה אחרי שהוא כבר בחוץ", חושבת עו"ד כהן שהייצוג בהן הוא "בזבוז זמן מוחלט. עובדים סוציאליים כל דבר הם מנתחים. הם מדברים על הבעיה, רוצים לטפל בה, עכשיו הם יתחו אותה מ-300 צדדים ובסוף יגיעו לאותה מסקנה שאני הגעתי אליה בחמש דקות אבל זה ייקח להם ארבע שעות... נורא קשה לשכנע את האנשים האלה שבאים ממקצועות טיפוליים ובטוחים שהם יודעים יותר טוב מכולם. היתרון היחיד זה שאת יכולה לשמוע מה אומרים כל חברי הוועדה. בסוף מה שמגיע לבית משפט זה דעת הרוב, אז אם אני בוועדה יש לי יתרון שאני יודעת מה אמרו כולם. אבל אפשר להתעקש לקבל את הפרוטוקולים ולקרוא בפרוטוקול".

דוגמאות מהתיקים הממחישות את משמעותו של הייצוג בהליכים אלה. בהמשך אדון בנפרד במשמעות הייצוג עבור קטינים.

4.2 ייצוג והיעדרו, מתוך התיקים

ממצאי המחקר הכמותי העלו שייצוג מביא לכך שבפני בית המשפט מוצגת תמונה מקיפה ומורכבת יותר של הילד ומשפחתו, ושל הנסיבות שהובילו למעורבות המדינה ולתביעותיה מהמשפחה, מזו המוצגת לה בהיעדרו. הדבר מתבטא במספר עמודי הפרוטוקול שעולים בנוכחות ייצוג, במועד מתן ההחלטה, ובדיוני הוכחות שהתקיימו רק בנוכחותו של ייצוג (אף שבמיעוט מהתיקים). עו"ד כהן היטיבה להגדיר את משמעותו של הייצוג כשקבעה: "אם פקידת הסעד תעשה את העבודה שלה כמו שצריך ואני אעשה את העבודה שלי כמו שצריך, ואני עושה את זה, השופט יחליט את ההחלטה הנכונה". ניתוח התיקים מעלה כמה תחומים החוזרים על עצמם, שבהם היעדר ייצוג בולט במיוחד:

א. היעדר ייצוג להורים מכורים ולהורים עם רקע של מחלות נפש, או שסובלים מפיגור קל:
לפחות בששה אחוז מהתיקים שסקרתי סבל ההורה המטפל ממחלות נפש, מפיגור קל, או מהתמכרויות לחומרים שונים. באחד המקרים דובר באם שיצאה ללדת מתוך מחלקה פסיכיאטרית לאחר שאושפזה עם התקף פסיכוטי. צו החירום לתינוק אושר מבלי שהיתה מיוצגת, אך נקבע שימונה לה אפוטרופוס. בדיונים הבאים היא יוצגה על ידי עורך דין פרטי ששכרה המשפחה. בתיק אחר קבע אבחון שנעשה לאם כי היא "מתפקדת ברמה שכלית ורגשית נמוכה מאוד ובעצמה מתפקדת כמבוגר שזקוק לסיוע". אם זו אמנם הביעה את הסכמתה לניתוק מבנה הפעוט, אולם האבחון המצוטט מעורר תהיות על מהותה של הסכמה זו. לבתה של אם נוספת, שהייתה מוכרת לשירותי הרווחה שנים, הוצא צו חירום סמוך לאחר לידה, והתינוקת הושמה בבית סבתה. התסקיר קובע כי האם "סובלת מפיגור קל". אף שהאם הסכימה להוצאת הילדה ממשמורתה בצו החירום, במהלך החודש וחצי שחלפו עד לדיון הנזקקות היא הסתכסכה עם אמה וביקשה לגדל את בתה. הסבתא עצמה תוארה בתסקיר כאם נטולת חום, אשר בנותיה שהו תקופות ארוכות בפנימיות. שתי האמהות האחרונות לא היו מיוצגות.

בשניים מהתיקים היו ההורים נרקומנים בגמילה. באחד מהם ביקש האב את דחיית הדיון לצורך הסתייעות בייצוג. הדיון לא הופסק. בתיק השני סיפרה האם, ששהתה עם בתה במוסד גמילה והתנגדה לצו המשמורת בגלל הסטיגמה והכפייה, שהיא ביקשה ייצוג אך לא קיבלה. מוסד הגמילה

דיווח כי התינוק במצב טוב, האם מתפקדת כהלכה והיחסים ביניהם חמים, אך גם כאן לא נדחה הדיון.

ב. הקצנת ממצאי אבחונים ושימוש סלקטיבי בהם בבקשות ובתסקירים המוגשים לבית המשפט: בהיעדר ייצוג, יכולתן של המשפחות להתמודד עם קביעות לכאורה המופיעות בתסקיר, כמו גם עם סתירות או שימוש מגמתי בממצאי אבחונים פסיכולוגיים, תלויה בכישוריה ויכולותיה של כל משפחה ומשפחה, כפי שיודגם להלן.

באחד התיקים דובר בבת 10 למשפחת עולים שגדלה אצל סבתה עד היותה בת שש. כשהוריה התגרשו, עברה למשמורת אמה. ביקוריה בבית הספר לא היו סדירים, היא עברה שש מסגרות לימוד, אך דבקה בחוג ספורט ובמועדונית. אבחון פסיכולוגי שנערך לה שנה וחצי לפני בקשת ההשמה מצא ילדה במצב קשה: "חווה עצמה כחלשה ומעוותת", "חסך חריף בקשר עם דמויות משמעותיות" ו"בסיכון להידרדרות נפשית". אמה, שדיווחה על כך שהילדה בדיכאון ועל קשיי התמודדות עמה, שלחה אותה גם לאבחון פסיכיאטרי פרטי. באבחון זה התגלתה הפרעת קשב קשה שלא טופלה, שעשויה להסביר את קשייה הלימודיים. המאבחנים התרשמו שיש לשקול את הוצאתה מביתה אך לבחון קודם את כוחות האם. למרות זאת, קובע התסקיר כי "האבחון המליץ של השמה". הפרעת הקשב כלל לא מוזכרת בתסקיר ואף לא עלתה בדיון. הקטינה עצמה התנגדה מאוד להוצאתה מהבית.

בתיק אחר התבקש צו השגחה לתינוק בן שנה וחצי לאם חד הורית בת 18. הבקשה קובעת בין היתר כי האם סובלת מדיכאון, כי בעברה ניסיונות אובדניים, כי היא מתקשה מאוד לטפל בקטין ומסכנת אותו, ושהיא אינה שועה להמלצות הגורמים הטיפוליים. האבחון הפסיכולוגי שנמצא בתיק אמנם מצא ירידה במצב רוח "עם גוון דכאוני" אך שלל מחשבות אובדניות, וקבע שהאם ממשיכה לטפל בילד. הנסיונות האובדניים שצוינו בבקשה התמצו בנסיון התאבדות אחד לאחר פרידה מחבר. הילד מתואר חייכני ומפותח לגילו.

בתיק נוסף עמדה במוקד הדיון נערה בת 15.5, אחות לשבעה, שגדלה בבית של הדיור הציבורי במשפחה שחוותה מצוקה כלכלית עזה. האם אחרי פציעה קשה. הילדה, שתוארה אמביוולנטית מאוד לגבי הוצאתה מהבית, סודרה בפנימייה אך ברחה ממנה פעמיים. התסקיר מתייחס לבית מוזנח ולא מסודר, מצטט הערכה פסיכולוגית המייחסת לנערה "מסוכנות בשל חוסר יכולת לריסון דחפים ואימפולסיביות רבה", וקובע כי היא "פועלת בלי לחשוב, מגיעה למצבים מסוכנים של שהייה ברחוב והתרועעות עם אנשים שליליים". נקבע שהנערה בתהליך הידרדרות.

בדיון מתנגדות הנערה ואמה לקביעות שונות בתסקיר, ופקידת הסעד נסוגה: "... התכוונתי שהבית מוזנח רק כשהיא (האם) חולה. קיימות בעיות כלכליות ומצוקת דיור.... ציינתי בתסקיר שיש הידרדרות משמעותית במצבה אך אני מציינת שבחודשיים האחרונים חל שיפור ניכר שנובע בחלקו מהכוונה לעגן הנושא בצו". עיון בתיק מגלה את האבחון המצוטט בתסקיר, אליו נשלחה ככל הנראה בעקבות אחת מהבריחות. עמוד וחצי בכתב יד, המתבסס ככל הנראה על שיחה אחת עם פסיכולוג או פסיכיאטר, אשר לא ברור כמה זמן נמשכה. המומחה קובע כי הנערה "נקייה, מסודרת, שיתפה פעולה, מתמצאת בכל המובנים, מביעה רגשות וטון דיבור רגיל, אפקט: מלא ותואם לתוכן. אין מחשבות שווא ומחשבות אובדניות". בהמשך הוא מתרשם מ"חוסר יכולת לרסן דחפים. למשל, שסיפרה שבהתחלה לא חשבה לברוח (מהפנימיה), נסעה ל... פתאום הרגישה דחף לנסוע לשפת הים ובלי לחשוב איפה תהיה ומה ההשלכות נסעה עם חברה, ישנו על שפת הים... התרשמתי משיפוט חברתי פגום... יכולת הכללה והפשטה תקינים... לא מבינה מסוכנות הנסיעה בטרמפים...". חוסר הבנה למסוכנות הנסיעה בטרמפים הפכה בתסקיר, כפי שצוטט לעיל, למסוכנות כללית בשל חוסר יכולת לריסון דחפים ואימפולסיביות רבה. לא מצאתי בתיק התייחסות לכך שהתנהגות אימפולסיבית ולא שקולה, כמו גם חדוות הרפתקאות, מאפיינת מתבגרים רבים.

ג. קביעות בתסקיר ובבקשות שאינן נתמכות בראיות עובדתיות: כפי שפורט בחלקה הראשון של העבודה, ניתן להציג בתסקיר המוגש לשופטים גם פרטים מפי השמועה. בכמה מהתיקים שסקרתי הוצגו קביעות לכאורה אשר המקור להן לא נמצא ופורט בשום מסמך שנלווה לתיק. לא בודדתי מקרים אלה, אך מתרשמות שערכתי במהלך סריקת התיקים עולה שתופעה זו מאפיינת בעיקר קביעות המייחסות לנערות התרועעות עם חברה הנתפסת כשלילית והתנהגות מינית הנתפסת כלא ראויה.

כך היה, למשל, בתיקה של הנערה האימפולסיבית מהסעיף הקודם, אשר נקבע לגביה בתסקיר ומפי פקידת הסעד כי היא "מתרועעת עם אנשים שליליים". בשום מקום בתיק אין פירוט מיהם "אנשים שליליים אלה", מהי ה"שליליות" המיוחסת להם ומה גילם, כמו גם המקור לקביעה. למרות זאת קובעת השופטת בהחלטה להשיבה למסגרת ההשמה, בין היתר, כי היא "ברחה כמה פעמים והתרועעה עם חברה לא מתאימה".

בתיק אחר מבקשים גורמי הרווחה צו הוצאה ממשמורת לנערה בת 15 לאם גרושה. המשפחה מוכרת לרווחה על רקע אלימות האב כלפי האם. בקשת הנזקקות קובעת כי הנערה נשרה מהלימודים, וכי היא מגלה "התנהגות מינית לא מובחנת". קריאת התסקיר מגלה נוסח שונה במעט – "שמועות להתנהגות לא מובחנת". בתיק אין כל תיאור של התנהגות זו. לא מופיע בו גם האבחון

המצוטט בתסקיר. זה לא היה התיק היחיד שבו האבחון המצוטט בתסקיר לא נלווה למסמכים שבתיק.

ממצאים אלה תומכים בממצאי ועדת סלונים-נבו, שמצאה, בין היתר, שורת כשלים באופן שבו נכתבים התסקירים. בדו"ח הוועדה נקבע כי אין אחידות בכתיבת התסקירים, אין פירוט מלא אלו חקירות בוצעו ואלו לא ומדוע, שלא תמיד קיימת אבחנה בין עובדות לדעות ולא תמיד ברור מה המקור לקביעות עובדתיות חשובות, ובמקרה הצורך - אלו בדיקות נעשו כדי לאושש או להפריך אותן.²⁸⁹ בהיעדר ייצוג, בית המשפט הוא זה שאמור להיות מופקד על תקינות הראיות המוגשות לו. ממצאי המחקר מלמדים שלא תמיד הוא ממלא את תפקידו.

ד. מועד הגשת התסקיר להורים: סקירת התיקים מגלה תופעה נוספת הקשורה לתסקירים - לא פעם מקבלים אותם ההורים רק ביום הדיון עצמו, או סמוך מאוד אליו. באחד התיקים דחתה השופטת דיון נזקקות לאחר שהאב אמר כי קיבל את התסקיר רק ביום הדיון, ונזפה בפקידות הסעד. בתיק אחר עצרה שופטת אחרת את הדיון וקבעה הפסקה, שבמהלכה הקריאו פקידות הסעד לאם את התסקיר.

נושא זה עלה גם בראיונות. לאילנה, אשר הסכימה שבנה ייצא מהבית לאבחון במרכז חירום אך שירותי הרווחה בחרו לעגן הסכמה זו בצו, סייעה השופטת בהבנת הטענות המופנות נגדה. אילנה: "השופטת נחמדה, היתה לטובתי, העובדות הסוציאליות לא נתנו לי לקרוא את כל הדפים שלהם. ואני לא מבינה, בחיים לא הייתי במצבים כאלה, בחיים לא הייתי במשפטים, היא ראתה שאני בוכה, הייתי מאוד מאוד רזה, חצי משאני עכשיו וגם על זה הרווחה התלבשו עלי - את מאוד רזה, נושרות לך שערות - אמרתי אתם מתלבשים על בן אדם לא תעזבו אותו. אני לא אנורקסית. קשה, המצב קשה, אבל אני לא אנורקסית... אז השופטת הקריאה לי את הדו"ח עלי, אמרתי לה לא נתנו לי לקרוא והיא צעקה עליהם. כנראה ראתה ילדונת, בוכה, לא מבינה אפילו איפה צריך לשבת, אז השופטת נתנה לי את החומר, קלטה שאני לא בעניינים".

במקרה אחר קבלה אם על כך שקיבלה את התסקיר רק ביום הדיון, והיא אינה קוראת עברית. על כך השיבה פקידת הסעד כי "בדרך כלל אנו יושבים וקוראים להם לפני הדיון... רוח הדברים נאמרת להורים לפני הדיון". אולם הורים המתגוננים מפני טענות להורות לא ראוייה אמורים להתמודד עם טענות קונקרטיות, לא עם רוחות. הבנה כללית של התסקיר מפיה של פקידת הסעד

²⁸⁹ דו"ח סלונים-נבו, ה"ש 13, 231.

אינה מאפשרת זאת. כך גם נסיון לפענח את האמור בתסקיר בזמן הקצר העומד לרשות המשפחות גם במקרים שהם מקבלים אותו ימים ספורים לפני הדיון, ולא בדיון עצמו.²⁹⁰

ה. חתימה בשפה זרה על מסמכים בעברית: במספר תיקים הבחנתי בתופעה לפיה הורים שעברית אינה שפת אמם חתומים על מסמכים בעברית. בדרך כלל, מדובר בהסכמות לדרכי הטיפול בקטין. כך היה במקרה של זוג הורים שעלו מאחת ממדינות בריה"מ לשעבר כעשור לפני הדיון, אשר חוסר שליטתם בשפה נלמד מכך שפקידת הסעד אמרה בדיון כי היא נעזרה בעובדת סוציאלית דוברת רוסית להקראת התסקיר, יום לפני הדיון. בתיק קיימת הסכמת ההורים להוצאת בתם למרכז חירום. לצד משפטים בעברית, מופיעה חתימתם ברוסית. המסמך אינו מפרט מי כתב אותו, מי תרגמו להורים והאם הבינו על מה הם חותמים. כך היה גם במקרה של אם שחתמה בערבית על מכתב בעברית שבו היא נותנת את הסכמתה להוצאת בתה לפנימייה. חשוב לציין, כי בשני מקרים אלה לא טענו ההורים בדיון שלא הבינו על מה הם חותמים ואף לא חזרו בהם מהסכמתם.

המקרה הבא הופיע באחד התיקים הראשונים שקראתי, ואחד הקשים שבהם. במוקדו עומדים ילדה שבתחילת ההליך היתה כבת שנתיים, תינוק שנוסף במהלכו, ואם צעירה שכנראה הוברחה לישראל למטרות סחר בזנות. האם התגוררה עם גבר המבוגר ממנה בעשרות שנים. שירותי הרווחה נכנסו לתמונה בעקבות דיווח אנונימי, וביקור בית מצא "חדר אחד מוזנח ומלוכלך... חפצים שיצרו מחנק וצפיפות". התצהיר הנלווה לבקשת הנוקות מתאר כי "הבית נראה מוזנח ומאוד ומלוכלך...", אך הפעוטה "מטופלת, חייכנית ולא נראים אותות מצוקה". כן תוארה אהבת הזקן לילדה. אף שהאם טענה כי היא עובדת בניקיון, העובדות הסוציאליות התרשמו שהיא ממשיכה לעסוק בזנות.

שירותי הרווחה נחלצו לסיוע בקהילה והילדה סודרה במעון, אולם לא ביקרה בו באופן סדיר. בשלב מסוים האם נכנסה להריון שני, הסתכסכה עם הגבר המבוגר, ולמרות הצהרות קודמות שברצונה לגדל את ילדיה ושתעשה מאמצים לשם כך, היא מבקשת לשלוח את בתה למשפחת אומנה, ושוקלת למסור את התינוק שייוולד לאימוץ. האם עברה כמה ועדות החלטה, אשר באחת מהן, כך מצוטט בתסקיר, "הובהר חד משמעית לאם על ידי כל חברי הוועדה כי בהיותה שוהה בלתי חוקית ונמצאת במנוסה אין ביכולתה להמשיך ולגדל את ילדיה בארץ... הוועדה עודדה אותה לעזוב את הארץ ולשוב למולדתה... שמחה על ההצעה... עוד באותו יום חזרה בה...".

האם, כאמור, נותרה בישראל, והתיק מלווה אותה ואת ילדיה למעלה משנה, תקופה שבמהלכה מתקיימים דיונים שונים. הפעוטה הוצאה בצו חירום ועברה למרכז חירום, הממוקם במרחק של כ-

²⁹⁰ שם, 9.

150 ק"מ מהעיר שבה חיה אמה. התינוק נשלח למעון של השירות למען הילד, המופקד על הליכי אימוץ בישראל, אך הליכי האימוץ פסקו בשל אינדיקציות לכך שהוא נולד עם תסמונת גמילה מאלכוהול. באחד הדיונים האם מודיעה שיש לה פתרון דיור זמני והיא רוצה לקבל את הילדה חזרה לחזקתה, אולם פקידת הסעד מדברת באריכות על ביקורים לא סדירים של האם במרכז החירום, על היעדר שיתוף פעולה של האם, על כך שהקטנה "הסתובבה ברחובות, חיה בתנאי מגורים קשים, נמצאה בסיכון". דבריה של פקידת הסעד בדיון זה משתרעים על פני 3 עמודי פרוטוקול, האם אמרה משפט אחד: רוצה את הילדה בחזרה.

בהמשך הפעוטה עברה למשפחת אומנה, המעוניינת לאמצה, והאם חתמה על הסכמה לאימוץ. המסמך בעברית, החתימה ברוסית. בדיון האחרון שהתקיים בתיק, פותחת פקידת הסעד ומשבחת את האם "על שהבינה שטובת בתה לגדול במשפחה יציבה", ומתארת את הכאב והמאמץ הכרוכים בחתימה על הסכמה לאימוץ. בשלב זה, הדיון בילדה אינו שייך עוד לבית המשפט לנוער, אולם האם מדברת. היא מאשרת שחתמה על הסכמה לאימוץ, אבל "מבקשת שפעמיים בשנה אוכל לראות אותה, לקבל תמונות ולשלוח מתנות".

פקידת הסעד מלינה על כך שהאם אינה בקשר עמה מאז חתמה על הסכמה לאימוץ, ואומרת שהילדה עברה אבחון פסיכולוגי מעמיק שמצא שאימוץ פתוח²⁹¹ אינו לטובתה, וכן ש"אחרי הדיון אזמן אותה (את האם) אלי למשרד ואסביר לה הכל".

האם: "חתמתי על האימוץ כיוון שהבנתי שאני אראה אותה לפחות פעמיים בשנה. אוכל לשלוח מתנות ממני, לראות תמונות איך היא חיה שם".

פקידת הסעד: "יש לנו חתימה שלה בנוכחות אנשים דוברי רוסית שקוראים וכותבים וקראו וראו, היא (האם) חתמה והסכימה שגם אם לא תראה אותה לעולם היא מסכימה לאימוץ". והשופט מחליט: "לאור העובדה שהילדה עברה למשפחה מאמצת מסתיים לגביה הצו". צו ההוצאה ממשמורת לתינוק הוארך בשלוש שנים.

בשום שלב במהלך הדרך לא הוצע לאם לפנות לייצוג ולא מונה אפוטרופוס לדין לקטינים.

סיכום: הדרישה להליך משפטי הוגן נועדה להבטיח שתי מטרות מרכזיות - לקדם הכרעה שיפוטית מדויקת ולאפשר לצד המואשם או נתבע להשמיע את טיעונו במלואם. בהליך הפלילי, מיוצגים עקרונות אלה באמצעות פורמליזציה נוקשה בדיני הראיות וחובת ייצוג כשאדם עשוי לאבד את חירותו. בהליך האזרחי מוסדרת הדרישה בתקנות סדר הדין האזרחי ובפקודת הראיות. אולם כפי שהודגם ההליכים בבית משפט לנוער מתאפיינים בהיעדר פורמליזציה, ובהיתר חוקי

²⁹¹ אימוץ פתוח הוא אימוץ שמאפשר לילד לשמור על קשר עם ההורים הביולוגיים במסגרת המשפחה החדשה.

לסטות, גם במידה קיצונית, מהמסגרת הנוקשה של סדרי הדין.²⁹² הדבר נועד לאפשר לשופטים גמישות כאשר "שלומו של הקטין מונח על כפות המאזניים".²⁹³ אולם גמישות זו עשויה לפעול כחרב פיפיות, בפרט בשל כך שמשפחות בהליכי נזקקות אינן זוכות לרבות מההגנות שזוכים לה נאשמים במשפט פלילי: אין חובת ייצוג להורים ולילדים, מינוי אפוטרופוס לדין נתון לשיקול דעתו של בית המשפט,²⁹⁴ גורמי הרווחה יכולים להביא טיעונים מפי השמועה, ההורים אינם חסינים מפני הפללה עצמית וחוות הדעת והערכות פסיכולוגיות אינן ערוכות כחוות דעת על פי פקודת הראיות. ייתכן שחלק מהחסרונות שמניתי לעיל והכשלים בהליך שפורטו תוך הבאת דוגמאות מהתיקים, היו נפתרים בשיטת המשפט הקונטיננטלית, של "שופט חוקר". אולם בשיטה האדברסרית, שבה כל צד אחראי להבאת טיעונו וראיותיו, רמת החקרנות תלויה בתפיסתו השיפוטית ובנטיית לבו של כל שופט ושופט. אף שמצאתי בתיקים שופטים שחקרו הם עצמם ביסודיות רבה את פקידות הסעד, ואף הטילו עליהן משימות שונות בטרם קביעת דרכי הטיפול, אחרים אינם כאלה. במצב דברים זה, עבור האוכלוסייה החלשה, הלא משכילה, המאפיינת הליכי נזקקות ייצוג הוא חיוני. בחלק הבא אציג תמות שעלו בראיונות ודוגמאות מהתיקים הממחישות את משמעותו של ייצוג ראוי בהליכים אלה.

4.3 משמעות הייצוג

האמהות שראיינתי העידו על אספקטים שונים של משמעות הייצוג. איילת אמרה כי רק כששכרה עורך דין החלו להישאל שאלות. עד אז, לדבריה, "השופטת רק שמעה את הרווחה ולא שאלה שום שאלות". מרים טוענת שהיתה "צל, אור", עד שהתייצבה בדיונים עם ייצוג. דינה, שזכתה בייצוג רק אחרי שילדיה הוצאו מהבית, שבו אליו ויצאו שוב, נשאלה מה משמעותו של ייצוג טוב, והשיבה: "וואו, זה מעולה. מעולה. היא (עורכת הדין) הייתה הגב שלי, עד היום כשיש לי פחדים אני עושה לה טלפון, היא שמעה אותי ואמרה לי 'אנחנו כאן הולכים למלחמה. את הטובה ואני הרעה, אבל אני איתך כל הזמן'. היא האמינה לי. ואני הייתי כבר מיואשת, לא האמנתי, והיא ראתה את זה עלי, שאני לא מאמינה בכלל שיקרה משהו, הייתי חסרת ביטחון עצמי, לקחו ממני ביטחון עצמי כבן אדם, לקחו לי את הביטחון האמהי...".

²⁹² תקנה 14 לתקנות הנוער; שרון, ה"ש 17, 136.

²⁹³ שם.

²⁹⁴ ס' 8 ג' לחוק הנוער טיפול והשגחה קובע: "בית המשפט הדין בעניינו של קטין, רשאי, בכל עת, למנות לקטין אפוטרופוס לדין, או לעניינים הנובעים מן ההליך שבפניו, אם מצא כי הדבר דרוש לטובת הקטין ולשם שמירה על ענייניו".

דינה היא היחידה מבין המרואיינות שילדיה עלו על מסלול להכרזתם כברי אימוץ. היא גם האם היחידה שהעבירה לרשותי את כל החומר המשפטי בעניינה, זאת לאחר שהרשתה לי לפנות לעורכת דינה ולצלם את הקלסר עב הכרס שקיבל את הדיונים הרבים ואת כל המסמכים הנלווים בעניינה. בשל ראשוניות מחקר זה, ובשל הדרתן של אמהות לא ראויות ממחקר בכלל, אני מבקשת להביא את דבריה בהרחבה. סיפורה ממחיש מאוד את הקשר בין נסיבות חיים פרטיקולריות לבין מצבם של הילדים והתערבות המדינה. סיפורה גם מפליא לבטא את פערי הכוחות שבין המדינה להורים בהליכים אלה, את הבעייתיות הטמונה בחוות הדעת של אנשי המקצועות הטיפוליים שבה אדון בהמשך, את השונות בין שופטים וסגנונות שיפוט, את משטור היחסים עם הילדים גם לאחר שהוצאו מהבית ואת ההשלכות שיש לניתוק על המשפחה. סיפורה גם ממחיש את החשיבות העצומה שיש לייצוג ראוי בהליכי נזקקות והשמה חוץ ביתית, שבנוסף לתקיפת העובדות הנטענות גם מעצים מאוד את האם בהליכים שבהם היא מוצבת בעמדת נחיתות אפריורית. למעשה, מקפל סיפורה של דינה את הנושאים השונים בהם עוסקת עבודה זו ונותן להם ייצוג צלול ובהיר, בלשונה היא.

בהמשך אסקור שני תיקים נוספים שמעידים על משמעות הייצוג בהליכים שבהם מבקשת המדינה להוציא ילד מביתו.

א. מקרה ראשון: הסיפור של דינה

פגישתי עם דינה נמשכה שעות ארוכות. לאחר הראיון שהתקיים בביתה ונמשך כשעתיים וחצי, המשכנו לשיחה ביישוב הדרומי הנידח שבו קיבלה דירה בדיור הציבורי. הורדנו את הכלב, נכנסנו לסופרמרקט וביקרנו במרכז שבו מתקיימת קבוצת תמיכה והדרכה לנשים שילדיהן הוכרזו בסיכון. מאוחר יותר אספנו את בנה מבית הספר. במהלך כל השעות האלה הוסיפה עוד ועוד פרטים על חייה, הורותה וילדיה.

הוריה של דינה התגרשו כשהיתה בת 13. היא נותרה עם אמה, והקשר עם אביה נותק לשנים ארוכות. "הייתי מאוד קשורה לאמא, היה לי כעס על שהוא בגד בה", היא מספרת. בגיל 16 פגשה את אבי ילדיה, גבר ערבי, ואחרי כמה חודשים עברה לגור עמו. "כשהלכתי איתו אבא שלי בא לדבר איתי, רצה להטיס אותי לאמריקה, העיקר להתנתק, אבל הייתי ילדה מורדת ולא הסכמתי לקחת שום דבר שהוא נתן". שנה לאחר מכן היא נכנסה להריון, ובמקביל החל חברה לחיים להתעלל בה. הוא דרש שליטה מלאה בחייה וצייתנות מוחלטת. הוא הכה אותה, השפיל אותה, ובאחת הפעמים שחשב שהיא מבקרת את אימה ללא רשותו, גרר אותה בשערותיה לאורך שלוש קומות, כשהיא נחבלת במדרגות, וסגר אותה בדירתם המשותפת. בתקופה זו למדה שהוא צרכן סמים כבד. "הוא

היה מתעלל בי ומכה אותי ומבקש סליחה. אני הייתי במצב של חוסר ביטחון וחוסר אונים, בהריון, ההורים שלי לא רצו לדבר איתי".

את חודשי אמהותה הראשונים בלתה בבית אמה, לאחר שהאב נשפט ונכלא. בשלב זה אף פנתה לשירותי הרווחה לקבלת תמיכה כלכלית, ומונתה למשפחה פקידת סעד. זו באה לבקרה לקראת שחרורו של האב מהכלא. "היא אמרה לי מלים שלא אשכח: 'תקשיבי, אם הוא ירים עליך יד או יהיה סמים בבית ואם תרצי, ניקח אותך עם הילדה. אם לא תצאי מהבית, אנחנו נוציא את הילדה". האב השתחרר ובא לקחתה מבית אמה. "הוא קיים אתי יחסי מין בכוח, נתן לי מכות והטיח לי את הראש בקיר. כשלא הסכמתי לבוא איתו לקח את הילדה בכוח והלך. הוא ידע שאני אבוא אחריה". כשאיימה להתקשר למשטרה, הצמיד סכין לבטנה ואילצה לבוא אחריו. החודשים הבאים היו רצופים בהתאכזרות כלפיה. "מכות איומות, יום אחד תפס אותי מהגרון, חנק... אבל בילדה הוא לא נגע, היה מת עליה, מטורף עליה, לוקח אותה מטפל בה... החלטתי לקום וללכת, זה היה ביום חג והיתה לי הזדמנות. בגלל שפחדתי ממנו לא יכולתי להוציא גם את הילדה.... ברחתי לאמא שלי, והעובדות הסוציאליות לקחו אותי למקלט...".

בעידודה של עו"ס מהמקלט, ביקשה לקבל את הילדה. "הגענו לבית משפט לבקש את הילדה, שתבוא איתי למקלט. הייתי מפוחדת, הוא נראה לי שטן כל יכול שהמשטרה לא מסוגלת עליו, אף אחד לא יכול עליו... והעו"ס של המקלט איתי, נותנת לי כוח... האבא לא היה במשפט וקיבלנו צו... נסענו לקחת את הילדה, פתאום טלפון מבית משפט, 'פקידת הסעד והאבא הגיעו, תחזרו'... איך ייתכן כזה דבר? חזרנו, אני כזה רועדת, התברר שהמשטרה חיפשה אותנו (בגין חשדות לפלילים) וכשהגענו הוא היה כבול. והוא מסתכל עלי ככה, מגבוה, ואני משקשקת, בריא כזה, גם כשהיה נרקומן היה מוצק. שואלים איפה הילדה? אומר מאחורי הקו הירוק...

"חזרתי למקלט, ואני במקלט כל יום מבקשת נו, מה קורה עם הילדה, נו, מה קורה עם הילדה. התברר שהיא במשפחה אומנת. אני רוצה לבקר והעו"ס אומרת את לא יכולה כי האבא מסתובב בחוץ. החליטו שניפגש במרכז קשר, שיעקבו אחרינו ויחליטו איפה תהיה הילדה. ואני במקלט, יום אחרי יום, ואיפה הילדה, נשברתי והתקשרתי אליו... איפה הילדה? סיפר לי שהיא אצל שכנה ליד הבית שגרנו בו. קיבלתי חום. במקום להביא אלי את הילדה למקלט לוקחים אותה למשפחה אומנת אצל האבא בבניין? לפחות קחו למקום נייטרלי...

"באותו רגע אמרתי לו 'בוא עכשיו תיקח אותי'. חזרתי, ונכנסתי להריון עם הילד. הילדה היתה איתי כל היום, חוזרת מהמעון ישר אלי. בלילה רצתה לישון אצלי ואני הייתי מחזירה לבית של השכנה, המשפחה אומנת, ומרדימה אותה. ואיך שהייתי קמה ללכת היא הייתה מתעוררת וצועקת

אמא. היא היתה מרגישה, היתה מפחדת להירדם שאני לא אלך, ואני הייתי שומעת את הצעקות שלה בכל הרחוב ונקרעת...

"עם האבא היתה לי תקופה שקטה, אמר לי שנגמל והאמנתי. לא עשה סמים לידי, לא הראה סימן. אבל אחר כך היה עוד פעם בלגן... הילד נולד והלכנו לגור אצל אמא שלי. אז גם עשו לי בדיקות (אבחונים) והחליטו להחזיר את הילדה אלינו והיא באמת חזרה.

"כשהילד היה בגיל חודש, חודש ומשהו, היתה לו הפסקת נשימה. האבא החיה אותו ורצנו לבית חולים, כל הדרך הוא הנשים אותו... שבוע הייתי לידו לא זזתי. בשחרור אמרו לי בבית חולים לקנות בייביסנס וערישה, שיהיה בבית. לילה לפני השחרור הלכתי הביתה לארגן את הדברים, בזמן הזה באה לי מנהלת אגף רווחה עם פקידת סעד, אומרת לי 'בואי, נעזור לך'... משהו בפנים של הפקידת הסעד לא נראה לי, זאת הייתה פעם ראשונה שראיתי אותה, אבל המנהלת אמרה 'בואי, רוצים לסייע לך'... רציתי לסמוך עליה, אמרה שתעזור, חשבתי אולי אקח ממנה את הבייביסנס... אבל למחרת באה הפקידת סעד אלי הביתה, אומרת 'כל האחריות צריכה לבוא ממך, ואני אפתח לך קלפים: הוצאתי כבר ילדים בצו חירום בעבר ואם צריך אני לא אהסס לעשות את זה גם כאן, אם לא נארגן לו (לילד) מה שהוא צריך'. משהו לא הסתדר לי בלב, הרגשתי לא טוב איתה. דיברתי עם אמא שלי בבית חולים, הייתה מאושפזת בגלל משבר. אמרתי לה 'אמא, משהו מסרית, רוצים לקחת את הילדים'. אמרה לי 'בואי'. לקחתי אותה הלכנו ליד שרה לקחנו ערישה. לא היה בייביסנס. נכנסתי לחנות, מזל שהיה לי כסף אותו יום, וקנינו. הלכתי הביתה, ניקיתי סידרתי, פתאום באים שוטר ושוטרת ואומרים צו חירום להוציא את הילד על ערישה ובייביסנס. לא הבנתי, אמרתי אבל יש לי....

"רצתי לבית חולים הילד לא שם. הלכתי למיטה שלו אני רואה שם ילד אחר... ואני בוכה, בוכה, כאילו עקרו לך את הלב מהמקום בלי הרדמה בלי כלום. אמרתי מילא אם אני אמא זולה, נרקומנית, לא מתפקדת, אלימה, חולה, משהו, אבל אין את כל זה....

"הלכתי למשטרה להגיד לשוטר יש צו חירום בגלל בייביסנס וערישה, אבל יש לי. השוטר ראה אותי בוכה התקשר אליה (לפקידת סעד), אמר 'הנה יש לאמא, תחזירו את הילד'. ואני אומרת לה היית אצלי בבוקר, ידעת שאני הולכת להשיג. מה חשבת לך? אמרה לי 'שברחת עם הילדה הגדולה'. והילד? 'תחכי עד לוועדת החלטה'. הגעתי לוועדה, לא רוצים להחזיר... האשימו אותי שבגלל התנאים בבית אצלי קיבל הפסקת נשימה. מגיעים לבית משפט, אני לא מיוצגת, אין עורך דין, לא מבינה בזה כלום... השופטת שומעת את הפקידת סעד 'אין טלפון, אין תמיכה משפחתית, אין דיוור ואין עבודה'. אמרתי לגבי טלפון – אם חס וחלילה קורה משהו אני אצטק, חזק. לגבי תמיכה

משפחתית – ואם אין לי הורים, היו מתים, גם אז מוציאים ילד? המשפחה באמת התרחקה ממני כי הוא היה ערבי, לא קיבלה את זה, ועוד נרקומן... דיור – הייתי אומרת לשופטת בואי לעמידר אם מציק לך הדיור, ועבודה – כל הזמן הייתי הולכת ללשכת עבודה, מאוד רוצה לעבוד, אבל אין (שולפת מסמכים מלשכת העבודה המעידים על כך שלא נמצאה לה עבודה מתאימה). השופטת שמעה אותי אבל החליטה מה שהרווחה רוצים וככה זה היה שנים.

”אחרי חודש הילד קיבל גם אצל המשפחה אומנת הפסקת נשימה והם (הרווחה) התנצלו... הם היו באים אלי הביתה, למרות שהייתי משתפת פעולה איתם, הולכת אליהם והכל, אבל לא הסכימו להחזיר את הילד. ניסו להגיע גם לאבא שישתף פעולה, התמקדו בו. והאבא היה שוכב על המזרון, מסתכל בטלוויזיה... הוא היה אומר להם 'אני לא משתף פעולה עד שהילד חוזר אלי, שאם יקרה לו משהו חס וחלילה יקרה בידיים שלי'. מסובב את הראש ולא מוציא יותר מילה.

”אותה תקופה הביאו לי סומכת הביתה... ראיתם אשה מוכה, מפוחדת, למה שם לא עזרתם לי? למה לא אמרתם בואי את והילדים ניקח אותך למקלט, יש להם המון כוח כשהם רוצים, יכלו לתת לי את הביטחון לצאת מהמצב. הייתי הולכת כמו טטלה, אם רק מישהו היה נותן לי דחיפה מאחור, ביטחון, אומץ. אבל אני הייתי מעדיפה לנשוך את הלשון ולא לבקש עזרה שלא ייקחו עוד פעם את הילדה. חתמתי שאני אקח אותה לטיפת חלב, למרות שאני תמיד לוקחת אותה, חתמתי שעושה בדיקת סמים למרות שלא השתמשתי, שאני לוקחת את הילדה לפסיכיאטרית, היו לה התפרצויות... אני הייתי כמו תוכי, מה שאמרו לי הייתי עושה... ולכי תסבירי לרווחה. אם אני אהיה נגד אני לא משתפת פעולה. ואז באמת החזירו את הילד...

”אחרי כמה חודשים הגיע מצב שהאבא נעצר (בחשד לפשעים חמורים). אמרתי תודה לאל, יש לי שקט, שלוה, יכולה לגדל אותם בשקט... אבל אז הילד היה חולה, ואמרו לי בקופה ללכת לבית חולים. חום גבוה, אשפוז. היינו שבוע בבית חולים ואני לידו יום ולילה. אמרתי מה אעשה עם הילדה בינתיים? נשלח אותה למשפחה האומנת שהיא מכירה, השכנה. דיברתי עם הרווחה שיאשרו, ואחרי כמה ימים מה הם אומרים לי? התקיימה ועדה והוחלט להוציא את שני הילדים... ועדת ההחלטה היתה בלעדי, כי הייתי עם הילד בבית החולים... עזבתי את הילד עם האחיות, ונסעתי לרווחה. התחלתי לבכות לה (לפקידת הסעד). אמרתי לה על מה? על מה את מוציאה את הילדים?...

”את הילדה לקחו ישר מהמשפחה אומנת שאני ביקשתי, לא נתנו לי להיפרד ולא כלום... ואני הייתי צריכה להישאר עם הילד בבית חולים עד שימצאו משפחה אומנת שעברה קורס החייאה בגלל הבעיות בריאות שהיו לו, זה היה בצו של השופט... גם אני אחר כך עשיתי קורס החייאה... (מראה אישור על כך). ואז הגיע אותו יום שאמרו לי בבית חולים 'את צריכה לעזוב, באה המשפחה

אומנת'.... אבל באותו ערב מתקשרת העו"ס של בית חולים אמרה לי 'דינה, עכשיו את חוזרת'. עכשיו? מה קרה לילד? אומרת לי 'לא לא, זה טוב, תבואי'. באתי והיא אומרת לי 'תקשיבי, באה לקחת אותו משפחה שלא עברה קורס החיאה, את לא שוכחת להגיד את זה בבית משפט'. ובאמת הבית חולים לא נתן להם לקחת את הילד עד שלא עשו קורס".

כשנה וחצי חלפו, ו"בזמן הזה אני באה לביקורים, חוזרת הביתה, וכותבת שירים לילדים. והביקורים האלה, יש לך שעה עם כל ילד אחרי שלא נפגשתם חודש, בחדר קטן... והילדה בוכה ובוכה, ולא קל לנסוע לבית שהיא היתה בו. זה רחוק, ואין לי כסף, והלב כואב והייתי נקרעת" (בשלב זה היא מוציאה תמונות מחגיגת יום ההולדת שעשתה לבתה במסגרת שבה שהתה).

בין לבין התקיימו דיונים בהארכת הצווים. "בבית משפט עומדת מולי עובדת סוציאלית חזקה... ואני, מה אני מבקשת? רק את הילדים שלי. ובמשך הזמן של הדיונים פקידת סעד נסעה אליו (לאב) לכלא לשכנע אותו שיסכים שהילדים יצאו מחזקת האמא ויעברו לתכנית של אימוץ. כשהגעתי לעורכת דין הם כבר היו ברי הפעלה. אבל כשהגעתי אליה הכל התהפך".

איך הגעת לעורכת הדין?

"היתה כתבה בידיעות אחרונות על מקרה של אמא שלקחו לה את הילדים. ואני קוראת ואומרת מה זה, הסיפור הזה הוא עלי, מלה במלה, וכתבו עליה בדיוק אותו התסקיר, חשבתי שזה שלי, רק ההבדל שאותה האמא גם היה כתוב שניסתה להרים יד על העובדת סוציאלית ואני תמיד הייתי משתפת פעולה, כל מה שהם רוצים רק שלא יהיו להם טענות... ואני קוראת את הכתבה ובסוף כתוב שהחזירו את הילדים, שלושה ילדים. הזדהיתי מאוד עם הכתבה, שמחתי, התלהבתי. אמרתי אולי יקומו עוד אמהות ויהיה רעש ויעשו משהו.... יש מקרים שצריך להוציא את הילדים, אני לא נגד, אבל כשצריך - תעזרו. אם האמא נזקקת ואין לה גבולות, תעזרו. יש לכם כוח.... אמהות יכולות ליפול חזק מאוד מזה שמוציאים ילדים. אני היה לי מזל, לא נפלתי בכלום... אבל לכי תדעי. יש אמהות שבאות לבקר והילדים צורחים ובוכים והפרידות כל כך קשות, והילדים רוצים הביתה... אמהות יכולות ליפול לסמים, לשתיה, לנסות לברוח מהיאוש והכאב...

"דיברתי עם הכתבת, לא התביישתי מכלום. והכתבת אומרת לי 'עמדה איתה עורכת דין שנלחמה איתה בשיניים לאורך כל הדרך. תדברי איתה'. התקשרתי אליה, היא לא רצתה כל כך, היא גרה בעיר אחרת, רחוקה. אבל לא ויתרתי, התקשרתי שוב. בסוף שכנעתי אותה לשבת איתי, אמרה לי 'זה יקר, עולה ככה וככה'. אמרתי לא אכפת לי... ותביני, עד היום אני חייבת לה כסף, המון כסף, אבל היא באמת היתה איתי, היא נכנסה לי ללב, ישבה איתי, סיפרתי והסכימה. וזה שהיא הסכימה שינה את כל התמונה... ותביני, היא התחילה כשהילדה היתה בדרך לאימוץ... זה

חוסר צדק. אשה מוכה, ראיתם בעיניים, גם ידעתם בעל נרקומן, ולקחתם את הילדים. אבל לאימוץ? מה איתכם, בואו תעזרו. וגם מהבית משפט הרגשתי שעושה כאילו נגיד במרכאות שומע את ההורה, אבל עושה מה שהרווחה אומרת... שנים הייתי אצל אותה שופטת ואף פעם לא עשתה שום דבר אחר ממה שהרווחה אמרה... אז מה, הם תמיד צודקים ואני תמיד לא בסדר? אם את באה כהורה ושופטת רואה שאת לא נרקומנית, לא זונה, לא חולת נפש, את הולכת לטיפולים פסיכולוגים ועושה כל מה שצריך... אז את לא חושבת עוד פעם לפני שאת עושה בדיוק מה שהרווחה אומרת?

"עם העורכת דין הגעתי שוב לבית משפט. ביקשנו להעביר את התיק לעיר אחרת, כדי שהאבא לא ידע איפה אנחנו גרים... היה שם שופט תורן וזה המזל. האבא גם בא, ואני כולי רועדת ומשקשקת, ומפחדת שהוא פתאום יעשה בלגן, יהפוך דוכן, הייתי מהטראומה של דיון שהוא התפרע בו... ועוד העורכת דין אומרת לידו שהייתי אשה מוכה... והיו שם מנהל המקום של הבת שלי, והפסיכולוג, והם מכירים את עורכת הדין שלי, כי גם הילדים של אותה אשה מהכתבה היו במוסד הזה... עכשיו הם ראו שבאתי איתה, לא האמינו. היו בשוק. והשופט שומע את הרווחה ואומר 'אוקי, יש לכם מסוגלות הורית על האמא?' אמרה הפקידת סעד שכן, הביאה לו... השופט מסתכל, קורא קורא, ואומר 'מה זה? זה סתם בדיקה פסיכולוגית רגילה, בכלל לא מסוגלות הורית', ככה הוא אומר. ואני, שנים זה מה שיש לי בתיק אצל אותה שופטת שטיפלה בי כל הזמן, והיא לא אומרת מילה, לא העירה על זה, כלום. שנים עד שהגעתי לשופט תורן הזה. ועורכת הדין קמה ואומרת לו 'ותתאר לך שבמסוגלות הורית הזאת שהם קראו לה מסוגלות הורית האמא היתה חושבת שהיא לא בסדר ומסכימה להם וחותרת על אימוץ'.

"אני הייתי בשוק. והשופט אומר 'עכשיו תעשו מסוגלות הורית'. קמו הרווחה, מה הם אומרים? 'אין לנו תקציב'. אז העורכת דין אמרה 'בסדר, אנחנו מוכנים לממן'. קמו הרווחה, אמרו 'טוב, נביא לך את המכונים שלנו', אמרנו לא. יש לנו מישהי. אז הם אומרים 'לא, אנחנו נביא מכונים, יש רשימה, תבחרי איזה שאת רוצה'. ועורכת הדין אומרת 'לא'. ברגע שהם אמרו רשימה, זאת אומרת שכנראה יש מכונים שעובדים איתם, שמחליטים לפי איך שהם רוצים שיחליטו. למה הם לא רוצים אף אחד אחר? למה דווקא מהרשימה הזאת? אבל השופט אמר 'אם האמא מממנת זכותה לבחור'. אז עורכת הדין אמרה 'יש לנו מישהי בשם.....', שהיא חוקרת מסוגלות הורית. קמו פקידות הסעד, היית צריכה לראות, קמו כמו פראים, כמו שוק, מתנגדים שהמומחית הזאת תעשה את זה. השופט התפלא אבל אמר בסדר, יש לכם שבוע מהיום להתנגד ולנמק.²⁹⁵

²⁹⁵ בהחלטתו, שנמסרה לי, קבע השופט: "הואיל וחשתי הסתייגות מסוימת אצל פקידת הסעד הרי שניתנה לה אפשרות להודיע לבית המשפט תוך שבעה ימים אם אכן היא מסתייגת מעריכת הבדיקה אצל... ונימוקה לכך".

"אנחנו לא חיכינו. בזמן הזה של השבוע היא פגשה אותי, דיברה איתי, היתה איתי בביקור עם הילדים, שמעה את הילדה, דיברה גם עם האבא של הילדה הקטנה, עשתה את שלה. ואני עוד אומרת לה 'תגידי, הציורים האלה ולמצוא משהו בתמונה את לא נותנת לי?' את יודעת יש להם את זה במכונים שלהם שנותנים לך תמונה, שאין בה כלום, ואת צריכה לדמיין. והיא אמרה 'מספיק שאני רואה בשטח מה את ואיך את עם הילדים, ועוד במצב של לחץ, בשביל מה אני צריכה ציורים'. וזה באמת מצב של לחץ. חדר קטן, שעה אחת, פעם בשבועיים. רק אחרי שעורכת הדין באה לבית משפט וביקשה, אז העלו לי את הביקורים לשעתיים, ונתנו לי גם להסתובב איתם בחוץ. ואחר כך גם נתנו לי לבקר פעמיים בשבוע, והיו מביאים את הילד מהמשפחה האומנת החסויה למעון שהילדה היתה בו.

"בזמן הזה שהאבא של הילדים היה בבית סוהר הכרתי גבר אחר, היה לו מקצוע, בן אדם טוב... ומה הרווחה כתבו עליו? הבן זוג ערבי, בדואי, לא מוכר לרווחה. תראי את הקטע – אם הוא היה מוכר לרווחה מה היו אומרים – מוכר לרווחה וזה לא טוב. אבל לא מוכר זה גם לא טוב? למה שהוא יהיה מוכר, הוא עבד כל השנים....

"אבל מרגע שעורכת הדין נכנסה לתמונה התחילו דברים לזוז, ואל תשכחי שגם עברתי שופטת. עברתי דירה, ועברתי שופטת. והמסוגלות ההורית יצאה מעולה, והמומחית גם באה לבית משפט. והשופטת הזאת נתנה לי לדבר. גם עורכת הדין נתנה לי הרבה ביטחון, כל הזמן...

"אותה שופטת הייתה בסדר. שמעה אותי. שמעה את הרווחה. קראה את הדו"ח של המסוגלות אבל קראה ברצינות, הכל, הייתה בסדר. זה כזה הבדל בינה לבין השופטת הקודמת. זאת היה בה יושר, אכפתיות, נתנה לך להרגיש שהיא שומעת. קראה בעיון את כל החומר. השופטת הקודמת הדבר היחיד שהרגשתי איתה זה שאם הייתה לה את הזכות לא לשמוע אותי בדיון, הייתה מחליטה רק לפי התסקיר של הרווחה. והשופטת הזאת היתה אחרת. היא קלטה. היא ראתה. היא גם מאוד החמיאה לעורכת דין שלי על העבודה שלה. והיא גם יזמה שנשב כולנו יחד, עם הרווחה, ונראה איך מקדמים את החזרה הביתה.

"ובאמת קודם חזר הילד, עם צו השגחה. אחרי כמה חודשים בערב פסח עורכת הדין מצלצלת אלי ואומרת לי 'בואי, נעשה בקשה שהילדה תחזור לחג'. אמרתי לה אין סיכוי, 'אמרה לי מה אכפת לך'. הגישה בקשה, ובאמת, שלוש שעות לפני פסח מתקשרת המזכירה של השופטת לעורכת דין ואומרת 'לכו, קחו את הילדה מהבית ילדים, אבל שהבן זוג לא יהיה בבית'. ואני עשיתי חג – בישלתי, וסידרתי, והזמנתי את אמא שלי ודודה שלי ופתאום היתה משפחה, עד היום יש לי דמעות

מזה. ואחרי עוד כמה שבועות הילדה חזרה. בזכות עורכת הדין, והמומחית של המסוגלות, והשופטת הזאת שנפלה עלי מהשמיים".

באיזה מצב היו הילדים כשהם חזרו הביתה?

"הילד חזר לא ידע מה זה תנור. מה זה טלוויזיה. היו לו את ההרכבות האלה מהעץ שילד אמור להכניס צורות, הוא לא ידע לעשות את זה. הסומכת אמרה שעשר דקות אי אפשר לשבת איתו. אני הייתה לי דרך ללמד אותו לשחק בחדר שלו, והייתי מצליחה לשבת 20 דקות, חצי שעה, ולעשות יצירה. זה כאילו את לוקחת ילד ומנסה ללמד אותו מאפס. אמרתי מילא הוציאו ילד מאמא שלו, שלפחות ישימו אותו במקום טוב, שישקיע בו. מה קיבלתי? ילד שאחר כך צריך טיפולים של קלינאי תקשורת, ריפוי בעיסוק, התפתחות הילד. והילדה, היא הייתה בחוסר גבולות מוחלט. פחד נטישה מזעזע. לא יכולתי להוריד זבל בחוץ, רק איתה. עם קנאות איומה באח שלה שחזר לפניה לאמא, זה התחיל אז וזה נמשך עד היום... הילדה חזרה לא ידעה לקרוא לא ידעה כלום. רצתה שאני אלך איתה ברחוב ואקח אותה על הידיים. חזרה מרטיבה בלילה, ולא רצתה להתקלח. לא היו לה הרגלי אכילה, היא אכלה המון, המון. מצד אחד במקום שהיא היתה היו טיולים, היו פעילויות... אבל החיסרון זה שיש מטפל תורן אחד מהבוקר עד הצהריים, אחר כך מתחלפים, ומטפלים באים ועוזבים... אבל הילדים נקשרים אליהם ונפגעים.... הייתי באה אליה לביקורים והמטפלת היתה אומרת לי בשקט, שלא ידעו, 'אל תוותר, תילחמי עליה, היא כל הזמן מבקשת אותך, בוכה, רוצה אותך'. היתה נותנת לי כוח המדריכה הזאת.... בביקורים היו אומרים לי להגיד לה שאני עדיין לא יכולה לקבל אותה או לגדל אותה, אבל איך את יכולה להגיד לילדה שלך כזה דבר, ועוד כשאני מתה להגיד לה בואי איתי, עכשיו אני לוקחת אותך אם רק הייתי יכולה... אבל אסור, שלא יגידו האמא לא משתפת פעולה...".

הילדים כבר למעלה מארבע שנים בבית. שיקמתם את היחסים ביניכם?

"את האמת אני אגיד עד היום לא הכל בסדר.... זה לא רק ההוצאה מהבית אבל זה השורש של הבעיה. גם אני עשיתי טעויות. כשהם חזרו ניסיתי לפצות אותם, לפנק אותם, כל מה שהם רצו הם קיבלו. זאת הייתה טעות אבל הייתי חייבת לפצות אותם על הזמן הזה".

עולה בדעתך לפנות לסיועה של מחלקת הרווחה בעיר?

"האמת חשבתי על זה, גם הילדה וגם הילד צריכים עזרה... ופה אין פסיכולוגים, ואין טיפול, צריך לנסוע מרחק של שעה, ואין לי כסף... לא מזמן אפילו החלטתי שאני הולכת לרווחה... הלכתי, אבל הברכיים לא נכנסו לי לבניין שלהם וחזרתי חזרה.... בתוך תוכי אני חושבת שעוד מחפשים אותי, כן... למרות שאני מנסה להראות ביטחון, בתוך תוכי אני שבר כלי, חסרת ביטחון מוחלט,

שלא יכתבו עלי איזה דו"ח שאין לי איך להוכיח שהוא לא נכון ויחזור הגלגל, יקחו את הקטנה. זה לא משנה שהיום אני אשה הרבה יותר חזקה, לא קשור. מולם זה טראומה, לתמיד".

ב. מקרה שני: בקשה לנזקקות ולהוצאה ממשמורת בצו חירום של תינוקות בת יומה, בהתבסס על סעיפים 2(2) ו-6(2) לחוק הנוער. אם חד הורית, מתקרבת ל-30, מתגוררת אצל הוריה, מקיימת קשרים לא סדירים עם האב. המשפחה מטופלת על ידי שירותי הרווחה שנים ארוכות בשל מצוקה כלכלית ובעיות תפקודיות שונות של הסבתא. בית המשפט מתבקש לאשר הוצאה זמנית ממשמורת "לבדיקות תפקוד האם והתארגנות המשפחה לסיוע". בבקשה לקביעת נזקקות נקבע: "למרות ההצהרות של האם על כוונתה לגדל את התינוקות, אין לה תוכניות מעשיות באשר לגידולה, סיפוק צרכיה ופרנסתה". הבקשה מוגשת לבית המשפט יומיים לאחר לידתה.

התסקיר שהוגש לבית המשפט מתייחס לאם, להוריה ולאביה של התינוקת. מתוכו עולה כי האם מובטלת, מתקיימת מהבטחת הכנסה, עבדה תקופות קצרות בעבודות מזדמנות, בעברה שימוש בסמים קלים. פקידת הסעד שערכה את התסקיר שוחחה עם העובדת הסוציאלית שטיפלה באם בנעוריה, 16 שנים קודם ללידה. משיחה זו עולה כי בשנים ההן אופיינה כ"נערה דלה עם יכולת לימוד נמוכה, קושי בתפקוד בבית הספר ואי הגעה בזמן למסגרות... בעיות השמנת יתר בילדות, דימוי עצמי נמוך, אי הקפדה על היגיינה".

בהמשך מקשר התסקיר ממצאים אלה לממצאים עדכניים על האם: ".... גם כיום סדר יומה מאופיין בבטלה, חוסר מעש, שינה מרובה, עישון כבד, צפייה בטלוויזיה, אי לקיחת אחריות בביצוע מטלות הבית, אינה מסייעת לאמה....".

כשהאם היתה בחודש השישי להריונה, נערכה ועדת החלטה. התרשמות העובדת הסוציאלית בוועדה מהאם מוזכרת בתסקיר: "האם מבינה ומקבלת את חובותיה כאם.... כנראה אינה מצליחה לגייס כוחות נפשיים... לביצוע מטלות".

התסקיר אף מצטט חלקים מאבחון פסיכודיאגנוסטי שנערך לאם סמוך ללידה, ואשר מצא "תפקוד אינטלקטואלי גבולי... אינה ממצה פוטנציאל בשל קשיים רגשיים.... עבודה לא מסודרת, אטיות וחסכים בהשכלה... חרדה שפוגעת בבחון מציאות... הפרעות אישיות עם קווים גבוליים נרקסיסטיים". בסיומו של האבחון ממליץ המאבחן, פסיכולוג קליני, להכריז על התינוק שייולד תינוק נזקק "על מנת לאפשר פיקוח".

תיאורי הסבתא בתסקיר מסתמכים על אבחון שנערך לה שלוש שנים לפני פתיחת ההליך: "אישיות בלתי בשלה ותלותית עם מצב זכאוני חרדתי... אין מחשבות שוא, אין מחשבות

התאבדות... שיפוטיות ותובנה תקינים". העו"ס המשפחתית מדווחת על "תפקוד כושל כעקרת בית, דכאונית, חלשה וחסרת אונים".

בית המשפט מחליט למנות לתינוקת אפוטרופא לדין מטעם הסיוע המשפטי ולקיים דיון. הדיון מתקיים ארבעה ימים אחר כך, האם עדיין מאושפזת בעקבות סיבוך בלידה. הוריה ואחותה מתייצבים לדיון מיוצגים על ידי עורכת דין פרטית.

פקידת הסעד פותחת ואומרת כי קיים חשד לסיכון הקטינה, "האם סובלת מהפרעות אישיות" (שלא פורטו).

עורכת הדין תוקפת את הבקשה. היא מסתמכת על הלכה 6141/02, שקבעה כי לא ניתן להוציא ילד ממשמורת בצו חירום רק לצורך ביצוע בדיקות ואבחונים,²⁹⁶ וטוענת "האם עוד לא היתה אם". פק"ס משיבה: "...האם מאושפזת... אמה איתה... לא מטפלים בתינוק".

עורכת הדין מזכירה שמצבה הבריאותי של האם קשה, "חשוב שתתאושש ותדע שהתינוקת בבית... ", ומציעה "בואו נדבר על התארגנות המשפחה בקליטת התינוקת בסיוע הרווחה".

פקידת הסעד מתנגדת, ומבקשת להשאיר את התינוק בבית החולים עד לבדיקת יכולות המשפחה לקלוט את התינוקת.

האפוטרופסית לדין מתנגדת: "תינוק צריך בית. כל בית".

בדיון התחייבו בני המשפחה להעניק לאם כל סיוע שיידרש. הסבתא מדברת ארוכות, ועורכת הדין מבקשת מבית המשפט שיורה לרשויות הרווחה להציג אופציות טיפול חלופיות, ולמסור לרשותה את כל החומר שעליו מתבססת בקשתם. במהלך חילופי הדברים מגיעה עורכת הדין להסכמות עם פקידת הסעד, לפיהן התינוקת תשוחרר לבית הסבתא, שמצדה התחייבה לשתף פעולה עם העובדות הסוציאליות. בהתאם לכך בתום הדיון, שנפרש על פני 12 עמודי פרוטוקול, נדחת הבקשה להוצאה בצו חירום. השופטת מורה לרשויות הרווחה להכניס הביתה סומכת, וקובעת שדיון הנזקקות יתקיים לאחר 30 יום.

בדיון הבא, דיון הנזקקות, מבקשת המדינה שהתינוקת תוכרז כקטינה נזקקת בשל הרקע של האם, "עבודה לא מסודרת, שינה מרובה, צפייה מרובה בטלוויזיה, ותוצאות אבחון שנערך לפני הלידה והצביע על "בעיות במסוגלות ההורית". לבקשה נלווים דיווחי הסומכת, שהתרשמה לטובה מהאם והסבתא. השתיים מתפקדות, האם קמה לתינוקת בלילות, מאכילה אותה ומספקת את צרכיה, ומקיימת ביקורים סדירים בטיפת חלב. גם פקידת הסעד מציינת שבביקור בית שערכה נמצא "טיפול תקין בתינוקת".

²⁹⁶ דנא 6141/02, ה"ש 33.

עורכת דינה של האם מסכימה לנזקקות, ופונה לפקידת הסעד: "המשפחה עברה חודש קשה (מפרטת את התלאות הבריאותיות שעברו על האם שנתרה שבועיים באשפוז)... אבקש להוריד לחץ ממנה, והכל ייכנס לריטואל יותר רגוע". ומוסיפה: "חשוב לי לומר דבר אחד על הפער בין הדיון היום לדיון הקודם... נורא חשוב לי להצביע על כך מאחר וכולנו יכולנו להיות במקום שונה עם אותה תינוקת. יכול היה להיות מצב אחר היום, שהיינו עומדים כאן ועדיין מנסים להסביר למה היא (האם) כן יכולה להיות אמא. יכול להיות שהאמא זקוקה לטיפול והשגחה, אבל היא בכל זאת יודעת להיות אמא".

בעקבות הדברים מחליטה השופטת להכריז על התינוקות כקטינה נזקקת, מורה על המשך עבודתה של הסומכת ועל דיווח חצי שנתי. משך הצו לשנה. בתום השנה, לא הגישו רשויות הרווחה בקשות נוספות וצו ההשגחה פקע.

ג. מקרה שלישי: בקשת נזקקות וצו משמורת לשנתיים לשלושה ילדים, בני 10, 11.5, 15.5, וצו השגחה בקהילה לקטנה, בת 6, בהתבסס על ס' 2(2) ו-2(6) לחוק. האם גרושה, משמורנית, שנישאה מחדש. פקידת הסעד ביקשה לא לזמן את הילדים לדיון למעט הבכור. התסקיר נפרש על 12 עמודים דחוסים ומגובבים, כתוב בשפה לא קריאה, מפרט מצב רגשי קשה ותפקוד לקוי של שלושת הגדולים, לרבות מקרים רבים של אלימות ואי קבלת מרות, חשד שנפגע ופגע מינית (לבכור), לשני הפרעות קשב וריכוז, התפרצויות זעם אלימות, בריחה מהבית והסתכנות, חרדתיות ו"עולמו הפנימי מפורק". לשלישית "איחור בהתפתחות כתוצאה מחוסר טיפוח", "זקוקה לחיזוקים ולתמיכה רגשית"..... האם מגיעה מיוצגת.

פקידת הסעד: "נודע לי לראשונה היום שיש עו"ד בתיק, האם מסכימה לנזקקות לילד הגדול". עורך הדין: "מבחינתנו אף ילד לא נזקק, אני מבקש לקבל את כל המסמכים עליהם מתבסס התסקיר והבקשה לגבי כל הילדים".

פקידת הסעד: "יש לנו בעיה לתת מסמכים שאנו לא חתומים עליהם, הזמנתי את האם למשרדי והצעתי להקריא לה, אבל היא לא באה".

עורך הדין מתנגד, מבקש שפקידת הסעד תגיש את כל המסמכים ומונה שורה ארוכה של מסמכים ובהם דו"חות אבחון וחוות דעת ממוסדות הלימוד. "מבטיח שאחסוך את ההליך של העדים והראיות בתיק".

בהחלטתו דוחה השופט את הדיון בחודש, ומורה לפקידת הסעד להכין תסקיר עובדות שמתמצת את המידע הרב שבתסקיר, אליו יצורפו כל המסמכים הרלבנטיים המבססים את האמור בו. "לאחר הגשת תסקיר העובדות אני מצפה מפק"ס ומהעו"ד לגבש מסכת עובדתית מוסכמת, שעל בסיסה

ניתן יהיה להכריז על הקטינים כקטינים נזקקים ולכל הפחות להמשיך את הדיון תוך שמיעת ראיות הכרחיות בלבד". בעקבות ההחלטה קוצר התסקיר לשבעה עמודים, נערך והפך לקריא. את הדיון הבא פותח השופט בהקראת רשימת המסמכים שהוגשו לבית המשפט, למעלה מ-10 מסמכים שנלוו לתסקיר העובדות.

פק"ס פותחת: "בעלה של האם איים עלי אם אפנה לאשתו... זה מראה שיש קושי בטיפול במשפחה".

ב"כ האם: "אני רוצה לציין שפק"ס ניגשה למרשתי הביתה ובאיומים ותחת לחץ ניסתה להחתים אותה על מסמכים לויתור או להסכמה לעניין הנזקקות, כשהיא אומרת לה שאם לא תעשה כך יקחו לה את הילדים בכוח... הייתי שוקל שעובדות הרווחה יפעילו לא בכוח את הסמכות שניתנה להן כלפי אם חסרת אונים... לגבי הגדול, יש הסכמה לנזקקות, במקרה שלו כדאי שמוסדות הרווחה יתערבו, ויש הסכמה להוצאה ממשמורת אך לא לשנתיים אלא לשנה. הוא כבר השתלב במסגרת ועולה על המסלול... לגבי שאר הילדים לא מסכים לכולם. אלמלא הבן הגדול הם בכלל לא היו מגיעים לדיון, כי הם במסגרת. גם לפי דיווחי פקידת הסעד הם בהתקדמות... חוק יסוד כבוד האדם וחירותו זה גם הורות... היה משבר, היו גרושים, האם אשה חלשה אבל לא אלימה, לא מתעללת. יכול להיות שהנישואים החדשים הובילו למשבר אבל מכאן ועד נזקקות הדרך ארוכה. אומרת חברתי שהיא רוצה צו כדי שהאם לא תוציא אותם ממסגרות הלימוד, דהיינו שמים עליה אות קין...".

פק"ס עונה לשאלת בית משפט: "הבקשה היא לעגן סידור קיים בצו, אבל אם תהיה הצהרת האם שהיא מוכנה לשתף פעולה בצל החוק בקשר לשני האחרים בפנימיה ולקטנה בקהילה אפשר לשקול לנסות... לא איימתי על הגברת, הגעתי לביתה ורציתי להחתים אותה על הסכמה לגבי הגדול... זה רק מדגיש את הקושי בשיתוף הפעולה עמה".

במהלך הדיון מדבר העו"ד על היעדר התקשורת בין האם "שטובת הילדים 24 שעות לנגד עיניה" לבין פקידת הסעד, ופונה אליה ישירות: "בשל חוסר הכימיה ביניכן אינך יכולה להמשיך (בטיפול במשפחה)... אני מבקש מחברתי לגלות קצת הבנה, כולם הרי רוצים לעזור לילדים ואיך אפשר לשתף כך פעולה...".

פק"ס: "אם האם תגיד שהיא לא מעוניינת שאטפל בה זו זכותה המלאה...".

ב"כ האם: "תראי מה את עושה עם האם, מקטינה אותה. אני לא מגדיל פערים, אני מעצים". השופטת מציעה פשרה לצדדים שמסכימים לה, ובעקבותיה נותנת החלטה: הגדול מוכרז כנזקק ויוצא ממשמורת האם למשמורת רשות הסעד שקבעה יחד עם האם כי הפנימיה תהיה... (ספציפית).

החלטה לשנה. לגבי שני האמצעים: "לא אדון בנוקקות לגביהם, הם מסודרים בפנימיות שאין מחלוקת שעונות לצרכיהם. נרשמת הצהרת האם שלא תוציא את הילדים מהמסגרות ללא שיתוף הרווחה בקבלת ההחלטה. כך הדברים גם לגבי הקטנה".

קריאת התיק עד תומו מגלה שהצווים לבן הבכור חודשו בהסכמת האם מדי שנה, עד הגיעו לבגרות. כל צו לא התבקש לשאר הילדים.

סיפורה של דינה והתיקים שנסקרו מציגים כיצד פותר הייצוג חלק מהבעייתיות שהזכרתי קודם לכן: עמידה על קבלת כל המסמכים בתיק, ומתן זמן מספק לקריאתם; הצגת הטענות לחוסר שיתוף פעולה דרך עיניה של האם, תפיסה המנטרלת את האשמה המיוחסת לה בשל אי שיתוף פעולה; גיוס בית המשפט ורשויות הרווחה לתוכניות טיפול חלופיות להוצאה ממשמורת וקידום התקשורת בין ההורים לגורמי הרווחה. לפני שאעבור לחלק הדין במשמעות הייצוג לילדים, אני מבקשת להביא חלקי קטעים מתוך התיקים, הממחישים מה קלושים סיכויי של הורה המתייצב לבדו בדיונים להגן על הורותו ולהשפיע על תוצאות ההליך בתחומים נוספים שטרם נסקרו.

ד. טענות מהותיות לגבי ראיות: קטין בן 11, במצב נפשי קשה, לאחר אשפוז פסיכיאטרי, אשר נטען כי האם אינה מסוגלת לתת מענים לצרכיו ואינה משתפת פעולה. בדיון הנזקקות מגישה פק"ס ערימת מסמכים: תסקיר עובדות, דו"ח אשפוז, אבחון פסיכולוגי, מכתב מפסיכיאטר, דו"חות מבית הספר.

עו"ד: קיבלתי את המסמכים רק עכשיו, לא יכול להגיב.

פק"ס: הוא הגיע רק חצי שעה לפני הדיון, לפני שלושה חודשים הוא אמר שכנראה לא ייצג.

עו"ד: "זה תיק צדקה. פנתה אלי האם, עשתה רושם טוב, אמרתי שאם אוכל לעזור אעזור. הייתי פעמיים בלשכת הרווחה, נתנו לי תסקיר ואבחון פסיכולוגי אחד, השארתי את הטלפון שלי. האם לא היתה איתי בקשר עד לאחרונה אבל גם אם הם חושבים שהיא לא מיוצגת שיתנו לה את המסמכים. כל המסמכים בושלו בשבוע האחרון, הכל פה טרי, איך אפשר להתייחס?"

הדיון נדחה, עורך הדין לומד את המסמכים, ובהמשך הוא טוען: "לא מקובל עלי שיועצת חינוכית כותבת חוות דעת עם מסקנה מפורשת לא אימוץ, לא פנימיה, רק אומנה, ואחר כך יום לפני הדיון היא מוציאה תיקון וקובעת רק פנימיה אחרי שהיא דיברה עם הרווחה ובלי לבדוק שוב את הילדה, זה לא הליך תקין. אם משנים חוות דעת צריך להזמין את הנבדק שוב ולא רק לפי דברים שהיא (היועצת החינוכית) שמעה".

ה. תיווך בין המשפחות לשירותי הרווחה וקידום הטיפול בקטין: אם לשניים, משמורנית, דיווחים קשים מבית הספר ותיאורים שהם סובלים מאלימות מצד האב ומ"תכנים אובדניים",

"מחשבות רצח ורצון לפגוע בסביבה", התפרצויות זעם, פסימיות, תלות באם. מתסקיר דרכי הטיפול עולה שמרגע שנכנס עורך הדין לתמונה הוא פעל ליישור ההדורים בין האם לעובדים הסוציאליים.

עו"ד בדיון: "חלק מהקשיים שהיו לאם היו מסת הפניות אליה, השתתפתי בפגישות בעירייה והצלחתי להעביר מסר שהאם רוצה להבין אילו משאבים עומדים לרשותה כדי שתוכל להמשיך לגדל את הילדים בבית. היא עברה דירה בנסיבות טראומטיות, האם חשה מאוימת על ידי המערכת ויש לה טענות קשות על אופן פעולתה. כיום, היא מרגישה פחות מאוימת ויש התמתנות במצב הילדים... הכי חשוב להדגיש שמרגע שנטרלנו את ההתנגדות המאוד קשה למעורבות, מול חזית אחידה שבאה מול האם, היא הבינה שאפשר להשתמש בזה לטובת הילדים ובהחלט משתפת פעולה".

ו. **הצגת האירועים מנקודת מבטם ומציאות חייהם של ההורים:** אי היענות ההורים לדרישות העובדים הסוציאליים עולה בדיונים כסימן להיעדר שיתוף פעולה מצדם, המדגיש לכאורה את חוסר התוחלת שבטיפול בילד בקהילה. אחד מתפקידיו של עורך הדין הוא להציג את אותן העובדות המהוות את הבסיס לטענות על חוסר שיתוף פעולה מנקודת מבטם של ההורים. באחד התיקים, למשל, התבקשה הוצאה ממשמורת של בן תשע וחצי, בן להורים עולים, שניהם עובדים, אשר הוצא מהבית בצו חירום לאחר שנמצא משוטט עם סימני אלימות, כנראה בשל כך שאביו היכה אותו. בדיון מבקשים ההורים שישוב הביתה. פקידת הסעד קובעת שההורים אינם מבקרים בסדירות במרכז החירום, ואינם משתפים פעולה עם רשויות הרווחה מאחר והם לא מגיעים לפגישות טיפוליות שנקבעו להם. עורך הדין מסביר שמרכז החירום מרוחק מבית ההורים, שמצבם הכלכלי קשה מאוד ואין להם כסף עבור נסיעות תכופות אליו וכי הם נעדרו משתי פגישות בלבד עם גורמי הרווחה מאחר שאלה נקבעו בשעות העבודה, והם חוששים מפיטוריהם מעבודה אשר לא מאפשרת להם היעדרויות.

ז. **הוויכוח על ס' 2(2) או 2(6):** רובן המכריע של בקשות המדינה להכריז על קטין נזקק שסקרתי מתבססות על שני סעיפי חוק אלה, הנבחנים זה מזה מהותית: בעוד שס' 2(2) שם במרכז את ההורה, וקובע כי קטין נזקק כאשר ההורה "אינו מסוגל לטפל בו או להשגיח עליו או שהוא מזניח את הטיפול או ההשגחה", ס' 2(6) מעמיד במוקד את הילד, אשר "שלומו הגופני או הנפשי נפגע או עלול להיפגע מכל סיבה אחרת".

בבקשות לנזקקות וקביעת דרכי הטיפול נוהגים שירותי הרווחה לציין דרך קבע, כעניין רוטיני, את שני הסעיפים, אולם עבור ההורים ההבדל ביניהם עצום. ס' 2(6) אינו מפנה כלפיהם אשמה ישירה.

רוב הנשים שראיינתי לא התכחשו לקיומן של בעיות, אצל הילדים ובבית. אף אחת מהן לא טענה ששירותי הרווחה נכנסו לתמונה על רקע דפוסי משפחה והורות אידילים, או ששלום ילדיהן מצוין. אולם אף לא אחת מהן היתה מוכנה לקבל את תיוגה כ"אמא רעה", מזניחה או מתעללת. גם בתיקים שסקרתי סובלים הילדים מקשת מגוונת של בעיות, שעשויה להצדיק את הכרזתם כילדים נזקקים (למעט תיק אחד, שבו התבקשו ונדחו הכרזת נזקקות וצו השגחה לנערה "עצובה ולא משתפת" שלומדת בתיכון יוקרתי בשפלה). אולם ההבדל בין הסעיפים שעליהם תתבסס הכרזת הנזקקות מהותי הן לקביעת דרכי הטיפול והן לסיכוי לשיתוף פעולה עמן.

בשל אי ידיעת הדין, וחוסר יכולתם של ההורים להתייחס להבדל בין סעיפים אלה, טענה זו, המשפטית במהותה, לא עלתה בבית המשפט בהיעדר ייצוג. היא לא נשמעה גם כשההשמה התבקשה רק בשל מצבם הנפשי הקשה של ילדים ובעיותיהם התפקודיות, ובשל פריקת עול של נערים ונערות, בלי שהיו לשירותי הרווחה כל טענות כלפי ההורים, בפרט כשאלה נתנו את הסכמתם לדרכי הטיפול.

אולם עורכי הדין, ובעיקר אלה שניכר מהפרוטוקול כי הם מצויים במטריה המשפטית של בית המשפט לנוער,²⁹⁷ התייחסו לכך. בכמה תיקים טענו עורכי הדין כי אף שהם מוכנים להכרזה על הקטין כנזקק על סמך ס' 2(6), הם מתנגדים לביסוס הנזקקות על ס' 2(2). המשמעויות ברורות: אם זה הסעיף, הילד יכול להישאר בבית ולקבל טיפול בקהילה.

4.4 משמעות הייצוג מפי עורכי הדין

הדוגמאות שהצגתי ממחישות מה קלושים סיכוייו של הורה לא מיוצג בהליכי נזקקות להשפיע על ההליך ותוצאותיו. גם עורכי הדין שראיינתי, הבקאים באופיים של ההליכים בבית המשפט לנוער, מצביעים על חיוניות הייצוג. אחד מהם אמר: "חייבת להיות חובת ייצוג, זה יותר חשוב מאשר בהליך הפלילי... לפעמים אני רואה בבית משפט דברים שאם היה עורך דין בתיק, זה היה מתנהל ברמה שונה לחלוטין והיו מרסנים מאוד את הסמכויות הרבות שיש לפקידת הסעד, ההוצאה מהבית היתה נמנעת ודרכי הטיפול היו שונות.... היה לי מקרה של אמא שלא אפשרו לה להוציא את הילד

²⁹⁷ בשניים מהתיקים אמרו עורכי הדין מפורשות כי הם אינם בקיאים בהליכים בבית משפט זה, וביקשו את הדרכת השופטים. באחד מהם ביקשה עו"ד שהתמנתה על ידי הסיוע המשפטי מהשופטת שתסביר לה "מהו תהליך הנזקקות ומהן תוצאותיו האופציונאליות".

מבית החולים לאחר הלידה. פקידות הסעד בנו תוכנית להוצאה לקלט חירום. הסתכלתי על חוות הדעת שהן התבססו עליהן – כולן היו ישנות, בנות ארבע שנים, טענו גם שאין לאם דיור קבוע, והראינו שיש. צריך לעזור לבית המשפט להסתכל על הדברים בפרספקטיבה הנכונה.

”יש כאן עוד נקודה מהותית: התדמית של פקידות הסעד בקרב הציבור שנוקק להן מאוד רעה. למטופלים יש ראייה שהן באות לחטוף להן את הילדים, ומאוד קשה להם להאמין ולבטוח בהן. אחד מתפקידי עורך הדין הוא לתווך ולגשר בין הצדדים ולהסתכל בראייה הנכונה המשפטית: בדיקת החומר לגופו, לקרוא את התיק, להציג בפני בית המשפט את הצד השני. הורים מגיעים מפחדים, בדיונים שנקבעים מהרגע להרגע. זאת חובה שיהיה ייצוג, זה לטובת הילד. ילד במערכת זה העוול הכי גדול שיש. התפיסה שלי היא שאמא זונה, אבא נרקומן, יותר טוב בבית. אמא זה אמא. אלא אם יש עדויות מוצקות לאלימות, אבל ברוב התיקים אין להורים כתבי אישום. אני, בגלל שזה מעניין אותי ברמה האישית, בונה תוכניות טיפול אלטרנטיביות לילדים ומוצא מקומות השמה אלטרנטיביים. אני יושב ומתקשר ומחפש מקומות שונים כי הילדים מעניינים אותי, הם הכי חשובים”. גם ממצאי המחקר הכמותי מעלים כי רק ב-5% מהתיקים הוגש נגד ההורים כתב אישום בגין התעללות בקטין חסר ישע. במיעוט זניח מהתיקים הוזכרה אלימות פיזית כלפיהם.

4.5 משמעות הייצוג בדיון לאישור הוצאת ילד בצו חירום

אותו עורך דין הציג את חזרתם של ילדים הביתה בדיון הנוקקות לאחר הוצאתם בצו חירום, כהוכחה להוצאות מיותרות מהבית שבתו המשפט לא תמיד עוצרים, ושמעורבות עורך דין עשויה למנוע. המקרה הבא ממחיש זאת:

במוקד הדיון עומדת אם חד הורית לשלושה ילדים מגברים שונים, העובדת בעבודות מזדמנות ומוכרת לשירותי הרווחה בשל מצוקה כלכלית קשה, ובתה הצעירה. גיל הילדים נע מ-12 ל-17. הילדה לומדת בחינוך המיוחד, לוקה בהפרעות קשב וריכוז, ואבחון שנעשה לה מצא ”רמזים לתחושת בדידות, צריכה לשרוד בעזרת עצמה”. האם שוטטה שיכורה בעיר, הסתבכה כנראה בקטטה ונעצרה. שוטרים הביאו אותה הביתה והזעיקו את פקידת הסעד, שזכתה, ככל הנראה, למטר גידופים. היא הוציאה את הילדה מביתה בצו חירום. בדיון הראשון באישור הצו, אמרה האם כי היא פנתה לעזרת הרווחה אולם ”אמרו לי שידאגו להוציא את הילדים ממני”. בצעד נדיר, שבו

נתקלתי רק בשני תיקים,²⁹⁸ מחליטה השופטת לדחות את הדיון כדי שהאם תפנה לסיוע המשפטי ותקבל ייצוג.

בדיון אומר העו"ד: הבעיה נובעת ממנטליות שונה, האם מאוד רוצה שיעזרו לה, הסברתי לה את חשיבות שיתוף הפעולה... אבל יש בעיה עם הילדה בפנימיה (מרכז החירום)."
פקידת הסעד מתעקשת שהילדה תישאר במרכז החירום, כי היא "זקוקה למסגרת ברורה ולגבולות ברורים שהאם לא יכולה לספק כרגע.... היא עסוקה מאוד במלחמות נגדנו ובמציאת דיור. בחודש הבא לא יהיה לה מה לשלם שכר דירה. קבענו תכנית עם מרכז חירום לחודש, ובמהלכה ננסה להסביר לה מה מצופה ממנה כאם. בעוד חודש נראה אם יש התקדמות והילדה יכולה לחזור".
עו"ד: הדיווח ממרכז החירום אומר שאפשר להחזירה הביתה, עם הדרכה הורית צמודה. "אני אדחוף אותה (את האם) לכיוון הזה, אם זה לא יעזור תמיד אפשר למצוא פתרון אחר. אני מבין את המצוקה עם הדירה והיא צריכה למצוא לכך פתרון, אבל זה צעד קיצוני מדי להוציא אותה (את הילדה)..."

פק"ס: "הצעד הדרסטי כבר נעשה לאור האירועים הקשים (ההשתכרות והתקיפה), רוצים לנצל זאת כמנוף שהאם תוכל לשפר את תפקודה בכל הרמות לפני שתחזור הביתה... שתחזור לבית יותר יציב... נעבוד איתה החודש על תנאי ההורות... הילדים מגדלים את עצמם... בפועל הילדה הרבה לבד.... יש סיכון להתפתחותה הנפשית... ההזדקקות שלה להיות במרכז החירום כדי לאפשר לאם לעבור תהליך שינוי... האם עסוקה במלחמות נגדנו ודרישות לפתרון תעסוקה ודיור... אתמול התנתה טיפול לגדולה אצל עובדת נוער בכך שניתן לה פתרון דיור...."

בהמשך מפנה עורך הדין את בית המשפט לסיכום ממרכז החירום, המתייחס לנזק שנגרם לילדה מהשהות שם אל מול התועלת שבכך. הדו"ח קובע כי הקושי של הילדה להתארגן ולקבל סמכות, גבולות ומסגרת מתעצם במקום עם תחלופה של אנשי צוות. הדו"ח מפרט כי הילדה "הגיעה למרכז מאובחנת, מטופלת ומאוזנת תרופתית, לומדת ומתפקד בבי"ס המתאים לצרכיה, קשר טוב עם האם והאחים למרות בעיותיהם הקשות". העו"סית במרכז החירום התרשמה עוד כי האם משתפת פעולה, מקיימת פגישות במלואן, וחוששת כי השהות של הילדה במרכז החירום תיפגע באמון ותנסוך בה חוסר ביטחון. מפגש ביניהן מתואר כ"אינטראקציה טובה מאוד עם הילדה. שמחה לקראתה, מחבבת, משוחחת, קשר חם ואוהב של מחויבות ודאגה ביניהן". בתגובה, ניסתה פקידת הסעד לטעון עוד כי תפקודה של המשפחה במרכז החירום אינו משקף את תפקודה היומיומי, אך השופט קובע שיש להשיב את הילדה לביתה, ומוציא צו השגחה שמשכו חודש וחצי בלבד.

²⁹⁸ בתיק השני האם היתה עם היסטוריה של מחלת נפש, וזמן קצר לאחר הלידה שבה ואושפזה.

ממצאי המחקר הכמותי העלו כי 90% מהבקשות לצו חירום מאושרות בבית המשפט, וכי ב-3% מהמקרים שבהם הוצא הילד מביתו בצו חירום, החליטו רשויות הרווחה לאחר האבחון להשיבו הביתה, ולהסתפק בצו השגחה בקהילה. הממצאים מלמדים דבר נוסף: ברובם המכריע של התיקים שבהם הוצאו ילדים בצו חירום, התבקשה הארכת הצו והם שהו מחוץ לבית פרק זמן העולה על החודש הקבוע בחוק, כשליש מתוכם למעלה משלושה חודשים.²⁹⁹ פרק זמן זה, המתעלם מתפיסת הזמן השונה אצל ילדים, עשוי להיתפס ארוך ביותר בעיניים ילדותיות, ומהווה מצע לעוינות ולכעס גדולים אצל ההורים, המקשים מאוחר יותר על שיתוף פעולה עם תוכנית הטיפול. החוק הבריטי Children Act 1989 קובע כי צו חירום יינתן לתקופה של עד שמונה ימים, וכי ניתן להאריכו פעם אחת בלבד, בשבוע.³⁰⁰

הוצאה כפויה בצו חירום היא חוויה טראומתית להורים ולילדים. בדרך כלל, כדי למנוע סצינות קשות של קריעתם מזרועות אמם, הם נלקחים ממוסדות החינוך על ידי אנשים זרים להם, ומוצאים עצמם בסביבה לא מוכרת, בלי כל הכנה. אף שלא בדקתי זאת, אני מתרשמת כי רוב הבקשות לצו חירום מתבצעות לילדים ממשפחות המוכרות לרווחה, ולא בעקבות דיווחים על סכנה פתאומית הנשקפת לילד. ביום עיון שארגן מכון ברוקדייל בנושא "השתתפות ילדים בתהליכי קבלת החלטות הנוגעות לחייהם", שהתקיים ביולי 2009, התייחסה לכך עו"ס העובדת במרכז חירום. היא אמרה, שהיא אינה מבינה מדוע נעשה שימוש כה תכוף בצווי חירום במשפחות המוכרות לשירותי הרווחה. עו"ד אלמוג מבקרת את חוסר שיקול הדעת של בית המשפט, "שמאשר 100% מהבקשות להוצאת צווי חירום", ובכך מקבע מצב שאחר כך כבר קשה מאוד לשנותו. הזיהוי של הבעיה מוצדק, היא אומרת, הפתרון לא. משפטנים עמדו על כך שהוצאת הילד בצו חירום היא כדור שלג שקשה מאוד לעצור.³⁰¹ Chill מצביע על כך שמרגע שהילד יוצא מביתו בצו חירום משתנה הפוקוס המשפטי: במקום לדון בגורמים להוצאת הילד מביתו דנים בסיבות להחזרתו, וחובת ההוכחה עוברת להורים שצריכים להוכיח שהם כשירים לגדל את הילד במקום שהמדינה תוכיח כי הם אינם כאלה.³⁰² מחקר שפרסם ה-America Bar Association מדווח כי עורכי דין המנוסים בהליכי נזקקות מצאו שקשה יותר להחזיר הביתה ילד שיצא ממשמורת הוריו מאשר למנוע את הוצאתו מהבית, גם אם הגורם הראשוני להוצאה היה לא מוצדק.³⁰³ עוד נמצא, כי הסיכוי למנוע הוצאה בצו חירום גדול

²⁹⁹ ס' 12 לחוק הנוער.

³⁰⁰ Children Act 1989 ס' 45.

³⁰¹ Paul Chill, **Burden of proof begone, the Pernicious Effect of Emergency Removal in Child Protective Proceeding**, Family Court Rev. 41(4) (2003) 457.

³⁰² שם, 459.

³⁰³ שם, 460.

יותר ככל שהדיון המשפטי באישור הצו קרוב למועד ההוצאה מהבית.³⁰⁴ בישראל, דורש החוק כי הוצאה כזאת תובא לאישור בית המשפט בתוך שבוע ימים. מדינות אחרות צמצמו תקופה זו לארבעה ימים, ואף ל-72 שעות.³⁰⁵

המקרה המתואר, והתעקשותה של פקידת הסעד להשאיר את הילדה במרכז החירום למרות הדו"ח החיובי על מצבה ויחסיה עם אמה, מעלה השערה נוספת: מרגע שרשויות הרווחה נקטו באקט כה דרסטי, עליהן להצדיק אותו ואת שיקול הדעת שבבסיסו. צורך זה עשוי לגרום להחרפה בתמונה שהם מציגים בבית המשפט. על מנת למנוע ניתוקים מיותרים של ילדים ממשפחתם בצו חירום וליצור מצב שהחזרה ממנו קשה, מציע Chill להמיר את המושג "סכנה תכופה", שבעטיה מתיר החוק לעובד סוציאלי להוציא ילד מביתו בצו חירום, ב"סכנה תכופה לנזק גופני רציני או למוות".³⁰⁶ הצעה זו הולמת גם את חוק הנוער הישראלי.³⁰⁷

4.6 הסיוע שמציעה המדינה למשפחות מוחלשות בהליכי נזקקות

ממצאי מחקר זה מעידים על החשיבות העצומה שיש לייצוגם של הורים בהליכי נזקקות, בפרט כשמדובר בהורים מאוכלוסיות מוחלשות, חסרי השכלה, שהסיטואציה בפניה הם ניצבים מחלישה אותם עוד יותר. ממצאים אלה הולמים כתיבה מחו"ל על התחום,³⁰⁸ וכתיבה שנעשתה בישראל על הורים ביולוגיים בהליכי אימוץ. מאסס כותבת, כי הורים אלה אינם מבינים מדוע ובאיזה זכות מתערבת המדינה בזכותם הטבעית לגדל את ילדיהם, אינם מכירים את השיח המשפטי והם חסרים את המיומנויות והמשאבים הנחוצים לוודא כי זכויותיהם אינן נפגעות.³⁰⁹ קביעות דומות על התייצבותם של הורים בוועדות ההחלטה צוטטו כבר בעבודה זו.

בית המשפט העליון בארה"ב הכיר בקשיים שיש להורים משכבות חלשות בהליכים אלה, כשקבע:

"The parents are likely to be people with little education, who have had uncommon difficulty in dealing with life, and who are, at the hearing, thrust into a distressing and

³⁰⁴ שם.

³⁰⁵ Chill, הי"ש 301.

³⁰⁶ שם, 464.

³⁰⁷ סי' 11 לחוק הנוער.

³⁰⁸ Bailie, הי"ש 11, 2297.

³⁰⁹ מאסס, הי"ש 248.

disorientating situation. That these factors may combine to overwhelm an uncounseled parent is evident...³¹⁰

המדינה, באמצעות האגף לסיוע משפטי, מעניקה ייצוג להורים בהליכי נזקקות אם הם עומדים בפרמטרים הכלכליים שנמנו לכך, ולעתים מיידעים אותם על כך השופטים, גורמי הרווחה ומזכירויות בית המשפט. עם זאת, אין לכך כל אזכור בטפסים המזמנים אותם לדין. קורין סיפרה כי למדה על זכאותה לייצוג מהסיוע המשפטי חודשים ארוכים לאחר שילדיה הוצאו ממשמורתה. גם נשים רבות שפנו לארגון זכויות האדם שבו אני עובדת בבקשה לסיוע בהליכים אלה לא היו מודעות לכך. אחתם פרק זה בקטעים מתוך הראיון עם עו"ד אייל גלובוס, ראש האגף לסיוע משפטי במשרד המשפטים, המתייחסים להיעדר חובת הייצוג בחוק ולנסיונות שעורכים הוא ואנשי הצוות שלו כדי להגביר את המודעות לחיוניותו של ייצוג להורים ולילדים בהליכים אלה. דבריו מסכמים למעשה את הבעייתיות שבהיעדר הייצוג, שבה דן פרק זה.

עו"ד גלובוס: "תגידי לי לבחור נושא אחד שבו צריך להרחיב לגמרי את זכות הייצוג שאנו נותנים, אפילו בלי מבחן כלכלי, וזה יהיה ייצוג להורים בהליכי נזקקות והוצאת ילדים מהבית".

למה?

"בגלל גודל הפגיעה, בגלל המשמעות הבלתי הפיכה של הנושא הזה, בגלל הרגישות שלו. אומר מעבר לזה - הורה לא יכול לייצג את עצמו בהליכים כאלה גם אם יש לו כשרים קוגניטיביים טובים. רגשית הוא לא מסוגל. בפלילים אדם אומר באופן טבעי לא עשיתי, לא אשם, לא שום דבר. כאן, באינסטינקט, הדברים שאתה אומר וההתנהגות שלך מזיקים לך. אם אתה מביע כעס ומתפרע, ובאופן טבעי ההורים האלה לא מצדדים במערכת, זה הורס. באשפוז כפוי יש פסיקה מפורשת, שקובעת שאם אדם משתולל במהלך האשפוז הכפוי אין לראות בכך תמיכה לכוונה לאשפוז אותו בכפייה, או להעיד על מסוכנותו. צריך לעשות מכך אנלוגיה. אבל בית המשפט רואה הורה שצועק וצורח באמצע הדיון המשפטי, ולא מבין את הכללים, ולא בא בגישה שאומרת טוב, אולי אני צריך להשתפר. איזה הורה בעולם יבוא בגישה כזאת? הרי אני ההורה הכי טוב בעולם. אבל בית המשפט מתרשם מכך ואומר רגע, יש כאן בעיה של אי שיתוף פעולה, ואין תוחלת לעזרה בקהילה ולאמצעים אחרים, ומסיק שצריך להרחיק את הילד. אני מדבר בעיקר על המקרים הלא קיצוניים. צריך להפריד בין התעללות מינית ואלימות קשה, ובין הזנחה וחשש לשלום הילד, שזה מהתרחשות שלי עיקר המקרים שמגיעים אלינו. תחשבו עוד שמונה פעמים, לא פעמיים כמו שהם עושים. אני קודם כל מתייחס לגורמי הרווחה, אבל גם לבתי המשפט. להם אני אומר תדאגו לכך שגורמי הרווחה לא

³¹⁰ Lassiter v. Department of Soc. Servs, 452 U.S. 18, 30, (1981), מתוך Bailie, ה"ש 11, 2297.

ינקטו בצעד של הוצאה מבית למעט במצבים קשים מאוד מאוד. תדאגו לכך שגורמי הרווחה יבואו עם ראיות ושיציגו אותן לפני שהוציאו את הילד. השופטים לעתים זהירים מדי, ואני מבין זאת, כי הנזק כאן עשוי להיות מאוד מאוד חמור. אבל אני חושב ששופט צריך לבוא ולהגיד חבר'ה, בואו תבדקו א' ב' ג' ד', את כל החלופות, אבל אני רוצה שבזמן הזה הילד יהיה עם אמא שלו ואבא שלו, לא במוסד. הזהירות השיפוטית הזו לגיטימית במקרה שיש חשד להתעללות מינית או אלימות קשה, אבל לא במקרים של הזנחה, גם קשה."

בהיעדרה של חובת ייצוג, מקדם עו"ד גלובוס מהלכים שיגבירו את הפנייתם של ההורים והילדים לסיוע המשפטי לקבלת ייצוג. הוא ואנשי צוותו נפגשו עם נשיאת בתי המשפט לנוער ועם כל שופטיהם. "יצרנו בין היתר קונסטרוקציה משותפת של תהליך ושל מהות. הסברנו להם מה הכללים שלנו – למשל אל תגידו אני ממנה את עו"ד לוי. התווכחנו על כך שאנחנו נחליט מי יהיה עורך הדין. היה לי חשוב שהפיקוח המקצועי יהיה שלנו, שייצגו גם עורכי דין הנלחמים במערכת, לא קונפורמיסטים. לכן חשוב לי שאני אקבע מי ייצג, אבל אני בהחלט מעודד את בית המשפט להגיד לי את עמדתו."

מה סיכוייה של משפחה שמגיעה לא מיוצגת להשפיע על ההליך?

"מאוד מאוד נמוכים. חשוב להבין שגם אנחנו בדרך כלל לא מצליחים להפוך את הקערה על פיה ולמנוע את הוצאת הילד או להחזירו הביתה. חלק גדול מהעבודה שלנו זה למצוא סידור אחר מזה שמבקשים גורמי הרווחה, להגיע להסכמות ביניים. שהאמא תראה את הילד שלוש פעמים בשבוע ולא פעם בשבועיים. זה קריטי. ילד קטן מנותק מהאמא שלו, גם ילד גדול, זה איום ונורא בשבילו. או לנסות לדאוג לכך שהסדרי השמה יאפשרו ביקורים, כי יפה מאוד שמצאתם משפחה אומנת בטבריה אבל ההורים מהדרום, ואחר כך לך תסביר לילד למה אמא שלו נטשה אותו".

דבריו של עו"ד גלובוס על הצלחת הייצוג תואמים את ממצאי המחקר הכמותי: ייצוג אמנם מעלה את הסיכוי למנוע את הוצאת הילד ממשמורת הוריו, אך עדיין אחוזי ההשמות הנמנע הוא קטן מאוד (8% מהתיקים). לעומת זאת, ייצוג מעלה פי חמישה (מ-7% ל-37%) את הסיכוי להשפיע על הסדרי ההשמה המתבקשים, דבר המתבטא בדרך כלל בתדירות המפגש בין הילד להוריו לאחר שהוצא מחזקתם ובתקופת הצו, המתקצרת באופן משמעותי בנוכחות ייצוג. החשיבות הטמונה בכך כפולה: תקופת הניתוק מהמשפחה והסביבה הקרובה קצרה יותר, וכל החלטה על הצורך בהמשך השמה כרוכה באיסוף ידע עדכני על הילד ומשפחתו, בחינת השלכות ההשמה על חייו והבאת הממצאים לביקורת בית המשפט ולהחלטתו. ממצאי מחקר זה מעידים על כך שהייצוג חיוני אף מעבר לסיכוי להשפיע על תוצאות המשפט ותקיפת הטענות בדבר נזקקותו של הילד: הוא מתווך בין ההורים לבין

ההליך והשפה המשפטית והטיפולית המאפיינת דיונים אלה, מאפשר הידברות בינם לבין רשויות הרווחה, מתייחס לנסיבות חייהן והורותן של אמהות, משמיע את קולן ומעצים אותן.³¹¹ ייצוג אף מגביר את הסיכוי לשיתוף הפעולה של המשפחה עם דרכי הטיפול, החיוני להצלחת הטיפול ולשלומה ולרווחתו של הילד.

4.7 שמיעת ילדים והיעדר ייצוג לקטינים

ס' 8 לחוק הנוער, שכותרתו היא "שמיעת הקטין, האחראי ופקיד הסעד", קובע כי לא יינקטו דרכי טיפול וכל החלטה אחרת מכוח חוק זה, אלא לאחר שניתנה גם לקטין הזדמנות לטעון את טענותיו ולהשמיע את הצעותיו. ס' 14 לחוק קובע, כי בית המשפט רשאי, לבקשת הקטין או אחרים, לשנות החלטה שנתן. הוראות אלה מלמדות כי המחוקק כיוון לכך שהקטין, אף שאינו משיב רשמי בהליכים אלה, יהיה צד להם. הרציונאל מצוי בדברי ההסבר להצעת החוק: "הפרוצדורה בבית המשפט דומה לנהוגה בפלילים, ויש להזמין את הקטין והאחראי עליו כדי לשמוע את טענותיהם".³¹²

שמיעת ילדים ומתן משקל ראוי לרצונותיהם בעניינים הנוגעים לחייהם היא גם אחד מעקרונות אמנת האו"ם בדבר זכויות ילדים, שישראל אשררה, ומעוגן בס' 12 לה.³¹³ הסעיף אף קובע כי לצורך כך תינתן לילד הזדמנות להישמע בכל הליך שיפוטי או מנהלי הנוגע לו. בסעיף נפרד מקבעת האמנה את זכותם של ילדים המופרדים מהוריהם בשל הזנחה או התעללות ל"הזדמנות להשתתף בהליכים ולתת פומבי להשקפותיהם".³¹⁴

קשה לחשוב על עניין הנוגע יותר לחייו של ילד מאשר ההליך בבית המשפט לנוער, אשר תוצאותיו יגזרו היכן יחיה ויגדל, ימטרו את יחסיו עם הוריו ויקבעו את אופיים, לעתים תכופות תוך ניתוק מהם לתקופות ארוכות. למרות זאת, רוב הילדים אינם נשמעים בבית המשפט. ממצאי המחקר הכמותי מעלים כי רק כמחצית (49%) מהקטינים מעל גיל תשע, שבו בחרתי כחתך הגיל שמעליו יש לשמוע ילדים בשל הוראות חוק האימוץ, נוכחים באולם. חלקם אינו מדבר, אחרים

³¹¹ עו"ד כהן מספרת שהיא, באופן עקרוני, מגישה ערעור על כל החלטה של הוצאה מהבית, "גם כשאין לי על מה לערער, למרות שאני יודעת שפסק הדין נכון. בשביל המשפחה. למשפחה זה מאוד מאוד קשה... אז היא אומרת השופט לא צדק, הוא העדיף את הרווחה... בתיקים רבים שערערתי הגיעה המשפחה, והשופט התייחס אליה מאוד יפה, לפעמים שלושה שופטים, ואומר 'תראו חברים בדקתי, אין בסיס לערעור, קראתי הכל, חבלי... אז גם אם לא מקבלים את זה המשפחה קצת נרגעת. הרבה פעמים הבאתי ככה משפחה לשתף פעולה עם ההוצאה של הילד מהבית ולא לקחו אותו בכפייה... תארי לך באים לקחת לך ילד מהבית, ואת צורחת וצועקת ובאה משטרה ופקידת סעד, איזה טראומה זה לילד המסכן הזה. ברגע שיש איזה שהוא סוג של תמיכה המשבר הזה, שהוא משבר לא קטן גם ככה, הרבה יותר קל".

³¹² הצ"ח חוק הגנת הנוער, תשי"ט 1958, הצ"ח 367, 14 בדצמבר 1958.

³¹³ ס' 12 לאמנה.

³¹⁴ ס' 9 לאמנה קובע: "א. המדינות החברות יבטיחו כי ילד לא יופרד מהוריו בניגוד לרצונם, אלא רק כאשר קובעות רשויות מוסמכות, הכפופות לביקורת משפטית, בהתאם לדיונים ונהלים הנוגעים לעניין, כי פירוד כאמור נדרש לטובת הילד. קביעה כאמור יכול שתידרש במקרה מסוים, כגון מקרה של התעללות או הזנחה הילד על-ידי הוריו, או כאשר חיים ההורים בנפרד ונדרשת החלטה באשר למקום מגורי הילד. ב. בהליכים שעל פי ס"ק א' לסעיף זה, תינתן לצדדים הנוגעים בדבר הזדמנות להשתתף בהליכים ולתת פומבי להשקפותיהם".

אומרים משפט בודד. רק כרבע מהילדים שנכחו באולם נשמעו בנפרד על ידי השופטים. במקרים אלה, הדברים אינם מובאים בפרוטוקול או מובאים בהם בתמצית, אולם אני מניחה כי שמיעת הילד בארבע עיניים תוך שיחה, מאפשרת דיאלוג ושמיעה אמיתיים.

שמיעת ילדים מבטאת את ההכרה בהם כיצורים אוטונומיים, נפרדים מהוריהם, בעלי אינטרסים, עמדות והשקפות משלהם. שמיעת ילדים בהליכים הנוגעים לחייהם היא גם אקט מעצים, המחזק את ביטחונם ואת תחושת הערך העצמי שלהם, ומעלה את ההסתברות לכך שהם ישתפו פעולה עם החלטות שנתקבלו תוך שיתופם, גם אם אינן הולמות את רצונם.³¹⁵ בהליכים שבהם מתבקשת הוצאת הילד ממשמורת הוריו יש לשמיעת הילדים מטרה מהותית נוספת: היא חיונית לקביעה מהי טובתם.

קיימות דרכים שונות לשמיעת ילדים: ישירות, מפיהם, או באמצעות אחרים. למרות היתרונות שנמנו לעיל בדבר שמיעה ישירה, ההנחה שילדים ייטיבו לבטא את עמדותיהם ורצונם בהליכים אלה בעייתית. בדומה לדברים שאמר עו"ד גלובוס על אי כשירותם של הורים לייצג עצמם בדיוני נזקקות, הקטינים מגיעים לדיון במצב קריטי בחייהם: הם אינם יכולים לבטוח בנציגיהם הטבעיים, אותם אנשים שנטען נגדם שהם פוגעים בהם; בדרך כלל הם עצמם במצב נפשי קשה וסובלים משלל בעיות שבגינן הגיעו להליך; האיום בהוצאתם מבתם הוא טראומתי, והמעמד המשפטי עצמו, על כל הביורוקרטיה הכרוכה בכך, זר להם, תפור למידותיהם של אנשים בוגרים ועשוי להוות חוויה קשה.³¹⁶

התפיסה שמכתיב היום החוק לפיה פקידות הסעד יכולות לבטא את עמדותיהם ורצונם של הילדים היא פטרנליסטית, ובמידה רבה, כשרצון זה סותר את מה שנתפס בעיניהן כטובת הילד, גם אינה לגמרי מציאותית. אף שבתיקים רבים שבהם לא זומנו הילדים לדיון אמרה בשמם פקידת הסעד כי הם מתנגדים להשמה או מסכימים לה, גיליתי בכמה מהתיקים יחס מבטל כלפי עמדותיהם. כך היה, למשל, בתיק שבו נער צעיר התנגד להמשך צו ההשמה וביקש לשוב הביתה אחרי שנתיים בפנימיה. גם אמו התנגדה להמשך ההשמה. אולם בדיון אמרה פקידת הסעד כי "לפני

³¹⁵ רונה שוז, זכות הילד להשתתפות: בין תיאוריה לבין הלכה למעשה בבית המשפט למשפחה, משפחה במשפט ב, (תשס"ט-2008) 207, 216. שוז מצטטת מחקרים שבוצעו על שיתופם של ילדים בהליכי משמורת בבית המשפט למשפחה, שמפריכים את התפיסה הפטרנליסטית לפיה בשל גילם הצעיר הם אינם כשירים לקבל החלטות עבור עצמם. מחקרים בריטיים שבהם רואיינו שופטים, הורים וילדים בנושא שיתופם של ילדים בהליך המשפטי מעידים על כך שלעתים קרובות קטינים מביעים בבהירות עמדות ברורות, ולעתים אף מעלים פתרונות יצירתיים אשר אלה המוסמכים לקבל החלטות עבורם לא העלו קודם. עוד עולה ממחקרים אלה כי ילדים רוצים לקחת חלק פעיל בהחלטות מהותיות לחייהם, ונפגעים מהדרתם מהליך קבלת ההחלטות.

³¹⁶ Jean Koh Peters, **How Children Are Heard In Child Protective Proceedings, in the United States and Around the World in 2005: Survey Findings, Initial Observations, and Areas for Further Study**, 6 Nev. L. J. 966 2005-2006, 966-967

כמה ימים הוא אמר דבר אחר לעובדת הסוציאלית... הוא לא יציב, ההתנגדות שלו לא משמעותית".
זו אינה הדוגמא היחידה.

גם החזקה המנויה בחוק הכשרות והאפטרופסות, שהורים מוסמכים לייצג את ילדיהם בהליכים משפטיים, נסתרת מעצם טיבם של הליכי הנזקקות, במצבים שגלום בהם פוטנציאל לניגוד אינטרסים אינהרנטי בין הקטין והוריו. במצב דברים זה, וכשהשלכת ההכרעות על חייהם כה קריטית, יש מקום ותפקיד משמעותי לעורכי דין כמייצגי ילדים ולאפטרופסים לדין כמבטאים את טובתם. אולם ממצאי המחקר הכמותי מלמדים שילדים אינם זוכים לייצוג בהליכי נזקקות. לא כשהם מוצאים מביתם בצו חירום ומתבקש אישורו על ידי בית המשפט, לא בהארכת צו החירום, ולא בדיון הנזקקות ובקביעת דרכי הטיפול, גם אם הטיפול שנתבקש הוא ניתוקם מביתם והוריהם. רובם הגדול של הילדים גם אינם זוכים שימונה להם אפטרופוס לדין, אף שחוק הנוער מסמיך את בית המשפט למנותו.³¹⁷ אלה מתמנים במיעוט זניח של המקרים (6%).

סקירת התיקים והראיונות העלו מצבים שונים שבהם צורם במיוחד היעדר ייצוג לקטינים: כשהם אינם בדיון; כשהם בדיון ומתנגדים להוצאתם מהבית; כאשר התנהגות הקטין, ולא כשירות הוריו לגדלו, היא העומדת במוקד הדיון; במצבי קונפליקט בין הילד להוריו; וכשהילד עומד בתווך בין הורים מסוכסכים, וקיים חשש לכך שהוא הופך לכלי שרת במלחמות היצריות ביניהם.³¹⁸
אביא לכך דוגמאות:

מקרה ראשון: בקשה להוצאה ממשמורת לבת 12 השוהה בפנימייה שלוש שנים כדי לעגן את תכנית הטיפול בצו. התסקיר מתאר ילדה שמתפקדת יפה, אולם בשנה האחרונה הידרדרות ו"קושי בקבלת גבולות וסמכות". הילדה לא חוזרת לפנימיות לאחר חופשות, ומבקשת מאוד לשוב הביתה. האם מתוארת כאמפטית, בקשר מתמיד עם גורמי הטיפול, אך במשבר נפשי קשה, סובלת מדיכאון וחרדה, מתקשה לקום בבוקר ולענות על צרכי ילדיה. האב בכלא לאחר שהורשע בפגיעה מינית בקטין קרוב משפחה. האם לא הגיעה לדיון ואף לא הגיעה יום קודם לו ללשכת הרווחה לקריאת התסקיר. ביום הדיון צלצלה אליה פקידת הסעד אולם לא מצאה אותה. הילדה, שהגיעה מהפנימייה במיוחד כדי להיות בדיון, ישנה. רק האב שהובא מהכלא נוכח בדיון. למרות זאת, קובע בית המשפט

³¹⁷ הסמכות למנות לקטין אפטרופוס לדיו בהליכי נזקקות קבועה בס' 8(ג) לחוק הנוער: "בית המשפט הן בעניינו של קטין, רשאי, בכל עת, למנות לקטין אפטרופוס לדין, או לעניינים הנובעים מן ההליך שבפניו, אם מצא כי הדבר דרוש לטובת הקטין ולשם שמירה על ענייניו". בתיק נוסף מונה אפטרופוס לדין לנערה שנותרה לבדה בארץ כחלק מההחלטה בדיון הנזקקות.

³¹⁸ בדיון היחיד שנכתיבו בו בבית המשפט לנוער הגיעו שני ההורים, גרושים, עם ייצוג. עיקר הדיון עסק במלחמותיהם זה בזה, ובניסיון של כל צד להציג את האחר כבלתי כשיר לגדל את הילדים. משקל ונפח פחותים בהרבה ניתנו למצבם של הקטינים.

כי "לאחר ששמעתי את הצדדים מתברר שאין חילוקי דעות באשר לעובדות העומדות ביסוד הבקשה בתיק". ההחלטה: צו הוצאה ממשמורת והעברת הילדה למשמורת רשויות הרווחה למשך שנה.

מקרה שני: בקשה להוצאה ממשמורת למשך שנה וחצי לבן 12.5, אשר לטענת פקידת הסעד נסיונות טיפול בקהילה והדרכה הורית לא סייעו למצבו, ולדבריה ההורים מדווחים שהוא "חסר מרות, אלים פיזית ומילולית, זקוק לטיפול". האם מאשרת ותומכת בהוצאתו למסגרת עם גבולות נוקשים, האב טוען בין היתר שלא מוצו אפשרויות הטיפול בקהילה וכי ועדת ההשמה, עליה מתבססת הבקשה, נערכה שנתיים לפני הדיון. הילד עצמו מתנגד מאוד לצאת מהבית, ובפרט לפנימיה של חינוך מיוחד שאליה הוא מיועד. הוא מסכים לצאת רק לפנימיה מסוימת, שבה יש לו חברים. פקידת הסעד: "אני לא חושבת שהרצון שלו בפנימיה הספציפית הוא רציני, זאת בריחה מהקשיים". הצו ניתן. בהמשך מגלה התיק כי כמה חודשים לאחר הדיון הילד לא שב לפנימיה אחר חופש, הוחזר וברח שוב. בשל התנגדותו למסגרת, נערכת ועדת השמה שהחליטה על נסיון נוסף לטפל בקהילה ומתבקשת סגירת התיק. התסקיר הנלווה לבקשה מגלה מצוקה רגשית קיצונית של הילד במסגרת ההשמה, שהגיעה לכדי איומים בהתאבדות.

מקרה שלישי: בקשה להוצאה ממשמורת של נערה השוהה במסגרת חוץ ביתית כדי לעגן את שהותה בו בצו, בעקבות הידרדרות בתפקודה שלאחריה היה שיפור. מנהלת המסגרת אומרת כי "מרגע שהוחלט לשים גבול היא יודעת לקחת אחריות ולקבל תפקידים, החלה ללמוד מחוץ למסגרת. לא כל אחד זוכה לזה, רק מי שסומכים עליו". האם מתנגדת לצו שיפוטי ומבקשת להמתין ובינתיים לטפל בנערה בצל החוק: "בזמן האחרון יש עליה דיווחים טובים, מבקשת לבוא לקראתנו ולראות במשך הזמן מה קורה איתה". הנערה עצמה מתנגדת לצו, אומרת שהיא משתדלת ומוכיחה שהוא מצליחה בכך. פקידת הסעד: "הילדה הסכימה לתכנית עד סוף שנת הלימודים... זה בסך הכל שבעה חודשים...". הנערה: "לא הסכמתי, אבל אמרו לי שאין ברירה אז אמרתי בסדר...". השופטת מחליטה על הוצאה ממשמורת.

מקרה רביעי: בקשת נזקקות והוצאה ממשמורת לנערה צעירה, בת להורים גרושים, במשמורת אביה. האב עובד, מגדל ילדים נוספים. הילדה יצאה לפנימיה אך שוב ושוב ברחו חזרה הביתה, וסודרה במסגרת קרובה לביתה. בתסקיר נטען כי ניסיונות לטפל בה בקהילה לא צלחו ושתפקודה הלימודי כושל, אך שהיא מתקשה מאוד להתנתק ממשפחתה. בית הספר מדווח על ילדה עצובה

הנוטלת על עצמה תפקידים הוריים. הילדה מדווחת על געגועים עזים לאב ולאחים, וטוענת טענות קשות נגד אחד המדריכים במסגרת ההשמה. צוות המסגרת מצדו מדווח כי המשפחה מחבלת בטיפול ומעודדת בריחות אך לא מספקת תמיכה לנערה. הנערה מסרבת לכל מסגרת השמה ואומרת בדיון: "לא רוצה לחזור, רוצה להיות בבית עם המשפחה... לא רוצה מקום סגור. מוכנה לעו"ס, למורה פרטית, לחוגים, רק לא לחזור ל...". בתסקיר נטען ל"דיווחים מדאיגים מגורמים שונים בעיר על התנהגות מינית מופקרת", אולם הוא אינו מפרט את מקורות הדיווח או את טיב ההתנהגות. אבחון שנעשה לה המליץ על הוצאה מהבית, וקבע ש"כדאי לעקוב אחר מצבה בגלל המחשבות האובדניות שעולות, במיוחד מול הפרידה מהאב". הבקשה להשמה התקבלה, בדיון ובהחלטה אין כל אזכור לתשומת הלב המיוחדת שנדרשת לה בגין קשיי הפרידה והמחשבות האובדניות.

לעתים נדמה שהילדים נשכחים מלב בלהט הדיונים, בפרט כשההורים מיוצגים. במצבים כאלה הן אפטרופוס לדין, שיעמוד על טובת הילד, והן ייצוג שישמיע את קולו, צרכיו ורצונותיו, יכול היה להחזיר אותם לתמונה. באחד התיקים, למשל, שבו תואר ילד במצב קשה מאוד הגיעה האם עם ייצוג. גם שירותי הרווחה היו מיוצגים. בניגוד לעמדת פקידת הסעד שהביעה חוסר אמון מוחלט באם, ביכולותיה ובכוונותיה, וסברה שיש להוציא אותו ממשמורתה, הגיעו עורכי הדין ביניהם להסכמות על צו השגחה וטיפול בקהילה. השופטת מאשרת.

סיכום: אף שהליכים להגנת הילד אינם מונחים על פי תפיסה של זכויות אלא על פי עקרון טובת הילד, בספרות ובפסיקה הובעה העמדה שראוי למנות לילד סניגור או אפטרופוס לדין כשמתקיים חשש לפגיעה בזכויותיו בהליכים בבית משפט לנוער.³¹⁹ השופט בדימוס שרון, סגן נשיא בתי המשפט לנוער בעבר, כתב בספרו כי "מוטב שהמחוקק היה מעניק לבית המשפט ... סמכות למנות לקטין סניגור אם סבור כי טובתו דורשת זאת, בדומה לסמכות שבדין הפלילי, במיוחד כשמתעורר הצורך להגן על האינטרסים שלו במנותק מהאחראי עליו, ועל מנת שקולו יישמע גם בהיעדרו בשל גילו הרך".³²⁰

למרות זאת, קטינים לא זוכים לייצוג גם במקרים שבהם יעד ההשמה הוא מעון נעול, מסגרת שוללת חירות. זאת למרות שהחוק המקביל, חוק הנוער (שפיטה, ענישה ודרכי טיפול), התשל"א-1971, קובע כי קטין שהוגש נגדו כתב אישום זכאי לייצוג על ידי סניגור מהסנגוריה הציבורית, ושבת המשפט רשאי למנות לו סניגור גם אם לא הוגש נגדו כתב אישום (החוק אף קובע שבהיעדר

³¹⁹ ע"א 716/75 בר אור נ' בר-אור, פ"די (3) 253.

³²⁰ שרון, ה"ש 17, 171; ע"יד גלובוס קובע שהפנייתם של ילדים לקבלת ייצוג משפטי מהאגף לסיוע משפטי משתנה מאוד בין השופטים, חלקם מפנים ילדים לייצוג דרך קבע, אחרים חושבים שעורכי דין לילדים אינם מסייעים לבית המשפט.

סניגור יסייע לו בית המשפט בחקירת העדים);³²¹ חוק הנוער טיפול והשגחה עצמו קובע חובת מינוי עורך דין לקטין המתנגד לאשפוז פסיכיאטרי.³²² במקרה כזה, קטין בן 15 ומעלה אף הופך למשיב במשפט.³²³

ציונוב, רייכנברג ורוזנר מבקרות את העובדה שבאותו חוק דרות בכפיפה חובת ייצוג להליך שולל חירות אחד, והיעדר חובת ייצוג בהליך שולל חירות שני.³²⁴ השלוש מצביעות על הבעייתיות הנובעת מכך שלא קיימת הכרה עקרונית וקביעה נורמטיבית בזכותם של קטינים להיות מיוצגים בהליכים משפטיים.³²⁵ במסגרת ועדת רוטלוי פעלה תת ועדה נפרדת לבחינת נושא ייצוגם של קטינים בהליכים אזרחיים. הוועדה עמדה על החשיבות המיוחדת שיש בייצוג לילדים בהליכי נזקקות הן בשל מצוקתם מבית ובפרט מאחר שלדרכי הטיפול עשויה להיות השפעה מכרעת ומרחיקת לכת על חייהם.³²⁶ ההנמקות שמנתה לזכות הייצוג הונחו על ידי התפיסה שבבסיסה של האמנה, כי הילד הוא אדם נפרד מהוריו, בעל אינטרסים משל עצמו, אשר זכותו לקחת חלק בהליכים הנוגעים לחייו ולהשפיע עליהם. ייצוג אמור לבטא צרכים ואינטרסים אלה, ולהבטיח את השתתפותו של הקטין בהליך באמצעות השמעת עמדותיו ורצונותיו.³²⁷

הוועדה אף ניסחה הצעת חוק לייצוג ילדים ובני נוער, ובו 10 סעיפים הקובעים מתי יש למנות מייצג לקטין בהליכי נזקקות. בקשה להוצאת הילד ממשמורת הוריו בצו חירום במסגרת החלטת ביניים או כדרך טיפול, הן שתיים מהן.³²⁸ הטענה כי הקטין היה קורבן להתעללות או הזנחה על ידי הורו, היא עילה נוספת. אולם הצעת חוק זו לא הבשילה לדבר חקיקה,³²⁹ ובפועל, עדיין, מי שמדברים בשמו של קטין שאינו שותף לדיון הם הוריו ופקיד הסעד, שנתפס כמייצג את האינטרסים של הקטין, "גם אם לעתים קרובות טיעונו והמלצותיו מנוגדים לדעתם ולרצונם של הקטין והוריו".³³⁰ עמדה זו סותרת תפיסות מתקדמות על מעמדם של ילדים במשפט.³³¹

³²¹ ס' 18 לחוק הנוער (שפיטה ענישה ודרכי טיפול) התשל"א-1971.

³²² ס' 3(ב) לחוק הנוער.

³²³ ס' 3(ו) א לחוק הנוער.

³²⁴ ציונוב, רייכנברג ורוזנר, ה"ש 108, 252.

³²⁵ שם.

³²⁶ הוועדה לבחינת עקרונות יסוד בתחום הילד ומשפחתו ויישומם בחקיקה, דוח ועדת המשנה בנושא ייצוג נפרד לילדים בהליכים אזרחיים (2003) 78-79.

³²⁷ שם, 20.

³²⁸ שם, 30.

³²⁹ כך גם הצעת החוק "ייצוג ילדים ונוער" של ח"כ דב חנין ואחרים משנת 2009, המסמיכה את בית המשפט למנות מייצג לקטין "אם מצא שקיים חשש כי ללא מינוי כאמור עלולו זכויותיו של הקטין, צרכיו או האינטרסים שלו להיפגע פגיעה של ממש".

³³⁰ שרון, ה"ש 17, 145.

³³¹ ס' 12 לאמנה קובע: "א. מדינות חברות יבטיחו לילד המסוגל לחוות דעה משלו את הזכות להביע דעה בחופשיות בכל עניין הנוגע לו, תוך מתן משקל ראוי לדעותיו, בהתאם לגילו ומידת בגרותו של הילד. ב. למטרה זו תינתן לילד הזדמנות להשפיע בכל הליך שיפוטי או מנהלי הנוגע לו במישרין או בעקיפין, באמצעות נציג או גוף מתאים, בצורה המתאימה לסדרי הדין שבדין הלאומי".

ועדת רוטלוי אף עמדה על ייצוג לקטינים ככלי המסייע בהבטחת הליך הוגן בדיונים אלה, וכחלק ממנגנוני בקרה ואיזון על שיקול הדעת של מערכת הרווחה לשם בחינה מעמיקה של החלטותיה מנקודת מבטו של הילד.³³² עו"ד גלובוס אומר כי ניכרת היום מגמה בבתי המשפט למנות יותר אפוטרופסים לדין לקטינים ולהפנותם לייצוג, אולם בהיעדר חובת ייצוג בחקיקה, מדיניות זו משתנה בין שופטים.

4.8 משמעותו של אפוטרופוס לדין

קיימת מחלוקת על תפקידו של מייצג ילדים בהליכי נזקקות. האם עליו לפעול לייצוג טובת הילד, כפי שזו נתפסת בעיניו, או לייצג את רצונותיו.³³³ אפוטרופסים לדין מתמנים בעיקר לפעולות ולילדים רכים בשנים, ומייצגים את טובתם. באחד התיקים נתנו לתינוקת שהוצאה מביתה סמוך ללידתה לפגוש את אמה רק בעקבות התערבותה של אפוטרופסית לדין, בתיק אחר דיבר אפוטרופוס לדין בשבחם של יחסי הורים וילדיהם ובזכות מסגרות הלימוד שבחרו בהם, בלי שנועצו בשירותי הרווחה שראו בכך אות להיעדר שיתוף פעולה. מינויים חיוני גם כשקיים קונפליקט בין זכויות ההורים לזכויות הילדים, כפי שתואר כבר בעבודה זו.

מינויים של אפוטרופסים לדין הופך לקריטי כשצווי הוצאה ממשמורת עומדים על תקופות ממושכות, או כשהם מוארכים שוב ושוב שנה אחר שנה. לעתים עלו מהתיקים תמונות של משפחות חסרות תקנה ושל ילדים שמתגלגלים במסגרות חוץ ביתיות שנים ארוכות. סיכויי של ילד לאימוץ מוצלח פוחתים ככל שגילו עולה. החוק האמריקאי Adoption and Safe Families Act 1997 שאותו הצגתי בפרק הראשון, נועד לפתור מצבים כאלה כשקבע מסגרת זמן מוגבלת לשהיית ילד מחוץ מביתו עד להשבתו אליו או התרתו לאימוץ. בישראל, בהיעדרה של נורמה חוקית מחייבת, ההחלטה להפנות ילד למסלול אימוץ היא קשה ביותר, ובמהותה אקטיביסטית מאוד. מינוי אפוטרופוס לדין עשוי לסייע בהטיית הכף לעבר הכרעה כזאת, במצבים שבהם שהיא מתבקשת.³³⁴

³³² דו"ח ועדת המשנה בנושא ייצוג נפרד לקטינים בהליכים אזרחיים, ה"ש 250, 79.

³³³ לדיון בהבדל בין הגישות וביטויין בחקיקה בארה"ב ר' ציונוב, רייכנברג ורוזנר, ה"ש 252, 110-112.

³³⁴ בכנס בנושא השמה חוץ ביתית של ילדים שנערך במאי 2010 אמרה נשיאת בתי המשפט לנוער הש' מור-ויגוצקי שדיונים משפטיים בנושא הוצאת ילדים מהבית נמשכים שנים, גם במקרים מובהקים שבהם יכול בית המשפט להכריז על ילד כבר-אימוץ, ושהדבר מוביל לכך שעשרות רבות של ילדים שוהים בשנותיהם הראשונות במקלטי חירום, דבר שפוגע בסיכוייהם לאימוץ. השופטת ביקרה בדבריה את העובדים הסוציאליים על "שאינם ממהרים לקבל החלטה על הוצאת ילד מביתו". לעומתה, העבירה פקידת הסעד הראשית לחוק הנוער חנה סלוצקי את האחריות לכך לכתפי בית המשפט וקבעה כי "בתי המשפט לנוער אינם יודעים תמיד להתמודד עם ילדים בגיל הרך ולעתים נרתעים מלקבל החלטות". נשיאת בית המשפט לנוער: הדיונים על אימוץ ממושכים, ואז הילדים גדולים מכדי למצוא בית, דנה ויילר-פולק, אתר "הארץ" 20.05.2010 <http://www.haaretz.co.il/news/education/1.1202748>

בע"מ (ת"א) 11/05 פלונית ופלוני נ' היועמ"ש, נוזפת השופטת רוטלוי בפקידות הסעד ובבית המשפט לנוער, על שניהלו הליכים ממושכים מאוד בעניינו של קטין, בן להורים נרקומנים, עד שהחליטו להפנותו לאימוץ ולהעביר את התיק לבית המשפט למשפחה שדן בכך. השופטת קובעת:

"נסיבות המקרה שבפנינו מבהירות רבות מן הבעיות הנובעות כתוצאה מהיעדר הסדרת רצף טיפולי ומשפטי בילדים בסיכון בחוק אחד, וכן מהיעדר דגש על מרכזיותו של הילד בקבלת החלטות הקשורות בגורלו. למרבה הצער, ההליך שהתנהל בבית המשפט לנוער במשך כשלוש שנים, לא התנהל, להערכתי, כאשר טובת הקטין (הכוללת את מכלול הצרכים, הזכויות והאינטרסים) עמדה לנגד עיני בית המשפט, כמו גם פקידת הסעד לחוק הנוער, שהרי בשלב מוקדם של ההליך ניתן היה כבר להבחין בהיעדר מסוגלות כרונית מצד שני ההורים (...)

"אני מניחה, שפקידות הסעד לחוק הנוער, כמו גם לחוק האימוץ, יודעות היטב, שסיכויי אימוץ מוצלח פוחתים ככל שגילו של הקטין המאומץ גבוה יותר וכי טלטלות ומעברים מרובים של קטין במהלך שנות חייו המוקדמות פוגעים פגיעה קשה בהתפתחותו הנפשית התקינה ובסיכויי הצלחתו לפתח אמון בסיסי באנשים ומכאן בסיכויי הצלחתו להיקלט במשפחה (...)

"ייתכן שלו היה הקטין מיוצג על ידי אפוטרופוס לדין היתה מובאת טובתו של הקטין מנקודת מבט אחרת, ובית המשפט לנוער לא היה נוקט בהליך ממושך, שכולו מבוסס על "הסכמות" מצד ההורים, הן לעניין הכרזת הנזקקות והן לעניין דרכי הטיפול"³³⁵(...)

משפטנית המקורבת מאוד לבית המשפט לנוער סיפרה על שופטים שכיהנו בו, ובהם השופטת רוטלוי, "שהיה להם אומץ לקבל הכרעות קשות הכוללות הפניה לאימוץ". בהמשך לדבריה, אני מבקשת לחתום פרק זה בדיון קצר בשונות בין השופטים. סקירת התיקים מגלה שונות גדולה בין שופטים וסגנונות שיפוט. חלק מהשופטים קשובים מאוד לקטינים, בעלי אוריינטציה לזכויות ילדים ואינם ממהרים להכריע בדבר השמה והוצאת צו כשהילדים מתנגדים לכך, אף ללא ייצוג. אחרים

³³⁵ ע"מ (ת"א) 11/05 פלונית ופלוני נ' היועמ"ש.

נוהגים למנות לקטינים אפטרופסים לדין מיד עם פתיחת ההליך ועוד קודם לכן, בהוצאתם בצו חירום. חלקם מגלים חקרנות גדולה הן כלפי ההורים והן כלפי קביעות שירותי הרווחה, ומטילים עליהם משימות שונות בטרם ההחלטה על דרכי הטיפול. כך היה, למשל, בדיון להארכת צו הוצאה ממשמורת לנערה מבית קשה יום, אשר המדינה טענה לגביה כי "הנסיבות בגינן הוצאה מהבית לא השתנו", וכי הקטינה מפגינה קשיי התנהגות בפנימיה ובחופשות. בדיון אמרה הנערה שאינה רוצה לשוב הביתה אלא להישאר במסגרת ההשמה ללא צו, "כי אני לא רוצה שיחליטו בשבילי". השופטת משוחחת עמה ארוכות, מנסה להבין את המקור לקשיי ההתנהגות, ומציעה לנערה הסדר שניתן ללמוד עליו מדבריה: "אני מסכימה למה שבית המשפט מציע לי שבשלב זה לא יוצא צו אבל בית המשפט יקבל דיווח על התנהגותי, ואם תהיה בעיה יוצא צו, ובית המשפט ישקול אם מתאימה לי פנימיה סגורה יותר". השופטת מחליטה שלא להוציא צו וקובעת: הקטינה תשהה בפנימיה בהסכמתה, דיווח עליה יוגש לבית המשפט. פקידת הסעד תדווח על התנהגות הקטינה בחופשות. בחופשות תיפגש הקטינה גם עם עובדת סוציאלית בקהילה ואף היא תדווח. הדיווחים יוגשו לאחר 90 יום, ועד אז – צו השגחה". הנסיון לא צלח, הנערה לא עמדה בדבריה והצו הוצא לבסוף. איש לא ניזוק מההמתנה.

כך היה גם בתיק שבו שוחחה שופטת ממושכות עם ילד שהתנגד מאוד לצאתו לפנימייה, ביקשה עליו דו"חות נוספים ממוסדות הלימוד, ובסופו של דבר, בהחלטה מנומקת מאוד, פסקה כי רצונו אינו שקול לטובתו ולכן היא מחליטה על הוצאתו ממשמורת הוריו. בתיקים אלה היתה שמיעה משמעותית של הילדים, ניתן משקל לרצונם והוכרה זכותם להשתתף בהחלטות המעצבות את חייהם.

אלה אינם התיקים היחידים שבהם הכיר בית המשפט בילדים כיצורים אוטונומיים בעלי השקפות ועמדות משלהם הראויים לכבוד. אולם ככלל, התרשמתי שלא זו התפיסה שמכתיבה את ההתייחסות לילדים בבית המשפט לנוער. ממצאי המחקר הכמותי מחזקים מסקנה זו. כמחצית מהקטינים בגיל תשע ומעלה אינם נוכחים בדיון, ומי שמדבר בשמם הם הוריהם ופקיד הסעד. רבות מההחלטות בתיקים אלה קצרות, חלקן אף אינו סוקר את הרקע העובדתי שהוביל להשמה, אלא מסתפק בקביעה שההחלטה התקבלה לאחר שמיעת הצדדים וקריאת המסמכים בתיק. רק בכרבע מהתיקים ניתן היה להסיק מהפרוטוקולים כי קיימת הייתה התייחסות לזכויותיהם של ילדים (נשמעו בנפרד, הגיעו עמם להסכם, רצונותיהם נשקלו בהחלטה). הממצא שעמדותיהם של כ-40% מהילדים בני תשע ומעלה כלפי הוצאתם מהבית לא נשמעה כלל, ישירות או בעקיפין, תומך בכך. המסקנה העולה מדברים אלה היא כי הגישה המנחה את ההכרעות בדיונים אלה היא עדיין

פטרנליסטית מאוד, ורחוקה מתפיסות מתקדמות על מעמדם של ילדים במשפט ועל הצורך בהגשתם לצדק, שמכתיבה אמנת האו"ם בדבר זכויות ילדים. האמנה עצמה הוזכרה רק בשלושה אחוז מההחלטות השיפוטיות בכלל התיקים שבהם התבקשה נזקקות.

4.9 על הסכמות

ב-62% מהתיקים שבהם התבקשה השמה חוץ ביתית לקטינים נתנו ההורים, או אחד מהם, את הסכמתם להוצאת הילד ממשמורתם. אצל חלקם הותנתה ההסכמה בתנאים שונים, כמו תדירות המפגשים בינם לבין הילד, תדירות יציאותיו לחופשות או מסגרת השמה מסוימת. עשרות רבות של החלטות בבקשות להארכת צווים שקראתי, שבהן ביקשה המדינה את הארכת ההשמה לאחר שפנה תקופת הצו הראשון, ניתנו ללא דיון, על סמך בקשת המדינה והסכמת ההורים. לבקשה צורפה הסכמתם בכתב, ובמקרה של נערו ונערות צורפה בדרך כלל גם הסכמתם שלהם.

הסכמת המשפחה לדרכי הטיפול המתבקשות היא פרמטר חשוב, שמונע התדיינויות ומאבקים, לעתים על גבו של הילד. אולם טמונה בהן סכנה כפולה: מאחר שבית המשפט לא נדרש למהותן של ההסכמות, לא ברור אם ניתן למשפחה מלוא המידע על משמעות ההסכמה והשלכותיה; בנוסף, קיימות עדויות לכך שלא פעם הטקטיקות שבהן מושגת הסכמה לכאורה זו הן טקטיקות כופות, המעבירות את המסר כי הילד יצא בכל מקרה, בין אם בהסכמת ההורים ובין אם בצו בית משפט. כפי שכבר תיארתי בעבודה זו, בתיקים שבהם היה ייצוג להורים עלו טענות של עורכי הדין על לחץ שהפעילו העובדות הסוציאליות על ההורים לחתום על הסכמה.

משהו על טיבן של הסכמות אלה ניתן ללמוד מהראיון עם אילנה, אשר בנה בן השש וחצי הוצא מהבית לאבחון במרכז חירום בהסכמתה. הראיון איתה התקיים ארבעה וחצי חודשים לאחר שהוא הוצא מחזקתה.

אילנה: "הם (העובדות הסוציאליות) החליטו שבגלל שפעמיים הייתי במקלט (לנשים מוכות) ולא היה לי דיור וגרתי עם אמא שלי אז בגלל שאני כל הזמן עוברת מקומות לילד אין יציבות, וצריך לקחת אותו. לא רציתי שהילד יצא ממני אבל הם אמרו שהילד צריך טיפול, ופה בבית זה ייקח זמן... אמרו לי ששמה ישר יש פסיכולוגים, אבחונים, כל מה שצריך... שלושה חודשים טיפול והוא יחזור.... לא נלחמתי איתם הרבה, הסכמת... יכולתי להפוך שולחן ברווחה, אבל כשהם רעים הם חבל על הזמן. מכירה אותם.... לא רציתי שיאספו אותו מבית ספר, מאחורי הגב, אם הם מוציאים צו (חירום) את יכולה לדבר עם הלמפה.... הם לא מבינים איזה טראומה זאת לילד. לא רציתי, לא

רציתי שיקחו בכוח מהמועדונית, שיחשוב שאין לו אמא... לא רציתי שלילד יהיה טראומה, עשיתי את זה בנועם... בבית משפט השופטת קראה ושאלה אותי אם אני מסכימה, אמרתי שלטיפול זה בסדר, אבל רק לשלושה חודשים... אבל אחרי שלושה חודשים באה פקידת הסעד, והחליטה שהילד צריך להיות עוד שמה... חתמתי, כי אני לא רוצה מאבקים, רוצה שהילד יחזור הביתה, אז חתמתי שישאר עוד קצת. אבל כל הזמן אני אומרת להם שהמטרה שלי שהילד יחזור מהר הביתה... אני אמא טובה, ולא מכה את הילד שלי, ואני בסדר, ואמצא לעבוד... עברתי הרבה בחיים, ובאמת זאת תקופה קשה, אבל כל הזמן אמרתי להם תנסו לעזור לו ולי ושיחזור... האמנתי להם שהילד יחזור מהר, אבל עכשיו אני כבר לא בטוחה... עכשיו אני מבינה שהם הרבה יותר חזקים ממני. פתאום בביקורים שם (במרכז החירום) הבנתי שכולם הולכים לפנימיות, למשפחות אומנה... זה מלחיץ אותי עכשיו, שיקחו אותו למקום אחר... אני הסכמתי רק לטיפול, אמרתי בפירוש רוצה בחזרה הביתה...".

גם בספרות הושמעה ביקורת עזה כלפי הסכמות אלה, אשר לא פעם מלוות בלחץ ואיומים על ההורים ומתגלות כפיקציה. Pearson כותבת כי לחץ זה גדול במיוחד במצבים של הוצאת הילד בצו חירום, שאותם נדרש בית המשפט לאשר תוך פרק זמן קצר (בישראל תוך שבוע).³³⁶ מרגע שהוצא הילד מביתו מתחילות חקירות אינטנסיביות עליו ועל משפחתו, המתבצעות מכוח דין. אלה מעצימות את פערי הכוחות בין המדינה להורים, שמצבם מעורער ממילא בשל ניתוקם מילדיהם, ותורמות לחוסר יכולתם להתנגד. אילנה לא דיווחה על איומים שהפנו כלפיה גורמי הרווחה, אולם היא סיפרה על חששה מהוצאת הילד בצו חירום אם לא תיעתר, ועל כך שאיש לא יידע אותה שייתכן שהאבחון עשוי לקחת יותר משלושה חודשים, ושבעקבותיו עשויה להתבקש השמתו של בנה במסגרת חוץ ביתית.

בית המשפט העליון בארה"ב התייחס להסכמות אלה כבר בסוף שנות השבעים כשקבע:

"The extent to which supposedly placements are in fact 'voluntary' has been questioned. For example it has been said that many 'voluntary' placement are in fact coercive by threat of neglect proceeding and are not in

³³⁶ Katherine C. Pearson, *Cooperate or We'll Take Your Child: the Parents Fictional Voluntary Separation Decision and a Proposal for Change*, 65 Tenn. L. Rev.(1997-1998) 835.

fact voluntary in the sense of the product of informed

consent".³³⁷

גם בית המשפט בישראל התייחס להסכמות בין פקידות הסעד להורים, בתיק שבו טענו ההורים כי יש לדחות על הסף את הבקשה להכרזת נזקקות לילדם מהיעדר עילה, מאחר והם הסכימו לתכנית הטיפול בילד.³³⁸ בא כוחם טען כי פקידת הסעד לא עמדה בתנאים המקדמיים שהציב המחוקק בס' 3 לחוק הנוער, לפיו פקיד סעד הסבור שקטין הוא נזקק רשאי לפנות לביהמ"ש רק בהתקיים אחד מאלה - "שאינן הסכמת האחראי על הקטין, או שהוא מסכים אך הקטין אינו מצייט לר". עיקר טיעונו של עורך הדין היה, שלא ניתן לערב את בית המשפט מאחר והצדדים חתמו על הסכם בנושא דרכי הטיפול בקטינים, שהם עומדים בהסכם, ושחל שיפור ניכר במצב הילדים.³³⁹

בית המשפט דחה את העתירה, וקבע כי "במקרה דנן אי אפשר בשום פנים ואופן לומר שההליך משולל עילה בשל הסכמת ההורים לדרכי טיפול, שכן עצם ההסכמה ומהותה שנויים במחלוקת.... הסכמה אינה רק אמירה מן הפה והחוץ. במקרים רבים מובעת הסכמה לקבל את מרות פקידת הסעד ולמלא אחר ההדרכה שהיא מבקשת לתת להורים, אולם בפועל ההסכמה לא מתבצעת למעשה - בין משום שההורים חולקים על הוראה - הנחיה זו או אחרת, או שאינם מבינים את ערכה ולא מייחסים לה חשיבות ומתעלמים ממנה. אלה ואלה מעידים על היעדר ההסכמה למעשה."³⁴⁰

קביעת בית המשפט ממחישה את הצורך במתן הסכמה מדעת, אשר תושג רק לאחר שניתן להורים מלוא המידע על משמעותה והשלכותיה.

הכרעות מתקבלות על סמך הסכמות לא רק בהארכות צווים. באחד מהתיקים שסקרתי נקבעה הנזקקות עצמה וניתנה החלטה להוציא ממשמורת נערה, על סמך הסכמה בכתב שנתנו הוריה, ללא שההורים או הנערה נכחו בדיון. גם ציונוב, רייכנברג ורוזנר, מהקליניקה לייצוג בני נוער באוניברסיטה העברית, כותבות מנסיון כי רבים מתיקי הנזקקות, גם אם נפתח הליך בעניינם, יסתיימו בחתימתו של השופט על צו ללא התקיימות דיון, בשל חתימת המשפחה מראש על הסכמה לדרכי הטיפול.³⁴¹ משמעות הדבר היא שלא רק שבית המשפט אינו יורד לשורשן של הסכמות אלה, התנאים שבהן ניתנו ומידת היותן הסכמות מרצון ומדעת, הוא גם אינו פוגש את המשפחה, אינו מתרשם מההורים, מהיחסים בינם לבין הילד, וממצבו של הילד. שופט המקבל הסכמות כנתון, אף

³³⁷ *Smith v. Organizations of Foster Families for equal and reform*, 431 U.S 816, 834, in Pearson, see id, 837.

³³⁸ בר"ע 2383/00 פלוני נ' רחל ללו, ה"ש 4.

³³⁹ שם.

³⁴⁰ שם.

³⁴¹ ציונוב, רייכנברג ורוזנר, ה"ש 113, 252.

אינו דורש שתוצג בפניו תכנית טיפול קונקרטי. במקרים אלה, מותר בית המשפט לחלוטין את העיסוק בקטין ובמשפחה בידי רשויות הרווחה.

ההסכמות המופיעות בתיקים להמשך צווים הן חתימה בכתב יד על כמה שורות, שבהן כותבים או חותמים ההורים, ולעתים אף הנערות והנערים, שהם מסכימים להמשך הצו למשך זמן נקוב. על בסיס הסכמות אלה ניתנת החלטת בית המשפט. ייתכן שטופס פורמלי המפרט מדוע נדרש המשך הצו, כיצד הצליחה תכנית ההשמה עד לבקשה להארכתה והאם עמדה ביעדיה, איזה טיפול עוברים הילד והוריו על מנת להחיש את חזרתו הביתה, והמזכיר את זכותם החוקית של ההורים והילדים לפנות בכל עת לבית המשפט על מנת לקצר את תוקפו, הנקובה בסעיף 14 לחוק, כמו גם את זכאותם לייצוג מטעם המדינה, יהפוך את ההסכמה למודעת יותר. יש שופטים שמזכירים דרך קבע בהחלטתם את הזכות לפנות לבית המשפט לשינוי ההחלטה בכל עת. אולם חלקם גם קובעים בהחלטתם, כי ככל שיהיו הסכמות להמשך צווים תינתן החלטה ללא צורך בדיון.

4.10 ממצאי הראיונות: מצוקה, היעדר אמון ומרי

החלק הבא של העבודה יעסוק בתמות שעלו מהראיונות עם האמהות, ובחוויותיהן מהמפגש עם שלוחי המדינה בטיפול בצל החוק, שאף הוא מעוגן משפטית בחוק הסעד ובתקנותיו ובתקנות העובדים הסוציאליים, ועם המשפט והשופטים. האבחנה בין שני הגורמים לא תמיד ברורה. לעתים תכופות התייחסו הנשים בראיונות עמן לשופטים ולגורמי הרווחה כאל מקשה אחת, חזית אחידה שמולה הן ניצבות. מעניין היה לגלות כי אף שביט המשפט הוא הגורם המכריע בדבר הוצאת ילדיהן מהבית, עיקר הטענות והאמוציות הופנו כלפי פקידות הסעד והעובדים הסוציאליים. בית המשפט לא נתפס אצל האמהות שראיינתי כגורם המופקד על בירור האמת, המשפט לא נתפס ככלי שעשוי אף לסייע להן והן לא חשו שהדיון המשפטי היווה עבורן במה והזדמנות להשמעת טענותיהן. הדבר נובע ממחסומי הידע והשפה שפורטו כבר, כמו גם ממצבן הנפשי במהלך הדיונים ומחוסר אמון נוקב וכללי כלפי "המערכת" – מושג בו כללו את לשכות הרווחה והעובדים הסוציאליים, בתי המשפט והשופטים, ולעתים אף את הסניגורים שהתמנו להן מטעם הסיוע המשפטי.³⁴² אילנה מספקת לכך

³⁴² קורין, שבשלבם מסוימים קיבלה ייצוג מהסיוע המשפטי, אמרה שהיא לא בטוחה בעורכת דין זו מלכתחילה כי "עורכת דין מהמדינה כמונן תלך לטובתם, אבל לא הייתה לי ברירה. ובאמת היא בכלל לא הייתה בצד שלי כי היא עובדת עם המדינה. מגינה עליה". עו"ד אלמוג, שמייצגת בבית המשפט לנוער גם לקוחות פרטיים וגם כאלה המגיעים מהסיוע המשפטי, אומרת שאין מה להשוות את הטיפול שהיא מעניקה בשני המקרים. לזכות ההחלטה, עליהן העידה שהן צומות קריטית כי "הרבה יותר קל לעצור את הוצאת הילד מאשר להחזיר אותו הביתה אחרי שהוא כבר בחוץ", היא לא תגיע כשהתיק אינו פרטי. זאת מאחר שהמדינה, לדבריה, משלמת לה רק עבור דיונים בבית משפט. עו"ד כהן, שעובדת עם הסיוע המשפטי למעלה מעשור, סיפרה כי בעוד שעל תיק פרטי שיש בו שלושה-ארבעה דיונים היא גובה בין 30 ל-40 אלף ש"ח, המדינה משלמת לה 800 ש"ח על לימוד התיק ו-400 ש"ח לכל דיון (הסכומים נכונים למועד קיום הראיון ב-2009). זה לא מפריע לה להילחם במלוא כישוריה עבור שני סוגי הלקוחות. משפטנים אמריקאים, המבקרים תוכניות סיוע משפטי מטעם המדינה, טוענים שהמדינה שוות נפש לאיכות הסיוע שמקבלים לקוחות מאוכלוסיות חלשות. התעריף הנמוך המשולם לעורכי הדין מטעמה בתיקים אזרחיים, הם טוענים, הם הגורם העיקרי לכך שלקוחות

הסבר נוסף: "מה אני בשביל השופטת? רק תיק. אני לא חושבת שיש לה משהו נגדי אבל היא לא מכירה אותי, לא יודעת מה עובר עלי ועם מה אני מתמודדת. לא יודעת מה קורה עם הילדים. היא יושבת במשרד ומאצילה את הסמכויות לפקידות הסעד וסומכת עליהן בעיניים עצומות. מכאן הכוח האדיר שלהן. אי אפשר להתגבר על האמון של בית המשפט בפקידות הסעד".

חלק זה ייפתח באופן בו חוו האמהות את ההליכים שקדמו להליך המשפטי והובילו אליו. דבריהן מעידים על קשר הדוק בין נסיבות חיים במצוקה ובעוני לבין שלומם ורווחתם של הילדים והתערבות המדינה באוטונומיה המשפחתית. הצגת התמות בהרחבה, שתיעשה בשילוב ממצאים כמותיים וממצאים מסקירת התיקים, נועדה להעניק נפח ודמות לנשים אלה, המואשמות בהזנחת ילדיהן ובאי כשירות לגדלן, לעמוד על הקושי הגדול הקיים אצלן למלא את הדרישות, האלמנטריות לכאורה, לשתף פעולה עם גורמי הרווחה בשם טובת ילדיהן, ולהציע הסבר ונקודת מבט אלטרנטיבית להתעצמות המתח ולאובדן האמון ביניהם, המגיע לשיאו בדיונים על הוצאת הילד מהבית.

המשפטנית הפמיניסטית מרתה פיינמן כותבת, כי ברגע שאשה הופכת לאם היא מכפיפה את עצמה לכוחה של המדינה וחושפת עצמה לפלישה, פיקוח ואובדן פרטיות הניזונים מאידיאולוגיות הגמוניות-נורמטיביות של המושג משפחה.³⁴³ סיפורן של דינה, אילנה, איילת, דורית, מרים, אריאלה וקורין ממחיש כי הדברים נכונים ביתר שאת כשמדובר בנשים החיות בעוני, בנשים חד הוריות ובכאלה הסובלות מאלימות, אשר מתעורר חשש לשלום ילדיהן.

4.10.1 כניסת שירותי הרווחה לתמונה

ממצאי המחקר הכמותי מעלים, כי 81% מהמשפחות ששירותי הרווחה ביקשו להוציא את ילדיהן מהבית היו מוכרות למחלקות הרווחה לפני הבקשה לנזקקות והשמה, כ-60% מהילדים שעמדו במוקד הדיון גדלו אצל אמהות חד הוריות או משמורניות, וכמעט שני שליש מהמשפחות שבהן התבקשה השמה חוץ ביתית סבלו ממצב כלכלי קשה. בלמעלה מ-20% מהמשפחות שבהן היו לילד שני הורים הייתה בבית אלימות של האב כלפי האם, ובכששית מהמקרים קיים אזכור להתמכרות של אחד ההורים או שניהם לסמים או לאלכוהול.

משכבות חלשות לא תמיד זוכים לסיוע משפטי אפקטיווי, Bailie, ה"ש 11, 2038. לעניין היעדר האימון שנותנת אוכלוסיות מוחלשות במשפט ר' גם אלבשן, ה"ש 247, 515.

³⁴³ Martha Alberston Feinman, **Justice in Law and Society**, in *Justice and Power in Sociological Studies*, Bryant G. Garth, Austin Sarat eds., Northwestern University Press (1998) 80.

נתונים אלה משתקפים בחייהן של האמהות שראיינתי. חמש מהנשים דיווחו על מצוקה כלכלית בהווה או בזמן כניסת שירותי הרווחה לתמונה. שלושה מהאבות הם נרקומנים, ארבע מהנשים חוו אלימות קשה מצד בני זוגן. חמש מתוך האמהות הן דור שני לטיפול שירותי הרווחה. ארבע מהמרואיינות הן בנות לאמהות גרושות או חד הוריות שידעו מחסור ומצוקות שונות, נזקקו לסיוע וטופלו על ידי עובדות סוציאליות בקהילה. לפחות שלוש מהמרואיינות גדלו בבתים של הדור הציבורי. אחת מהן סיפרה על יחסים אלימים בין הוריה. שתיים מהן התחנכו תקופות ארוכות בפנימיות, באחד המקרים בעקבות התעללות מינית במשפחה. בבגרותן, עם הפיכתן לאמהות, חזרו חלקן לבקש את סיועה של המדינה. לחיים בעוני, ליחסים עם בן זוג אלים ולבחירה להיות אם חד הורית יש תפקיד מרכזי בכך. הנשים שראיינתי סיפרו על המפגש הראשון שלהן כבוגרות עם שירותי הרווחה:

דינה: "בגיל 17 נכנסתי להריון והאבא, נרקומן, נכנס לבית הסוהר. חזרתי לאמא שלי עם התינוקת. המצב לא היה אי אי אי, היתה מצוקה. לפעמים מנתקים חשמל, היה חסר מבחינת אוכל, לא היה בשר הרבה. אמא התקיימה מהבטחת הכנסה ועוד כמה גרושים, לי היה קצת... כל גרוש הלך על הילדה... פעם אמרה לי חברה, 'דינה, למה את לא הולכת לרווחה? את חד הורית, יעזרו לך'. הלכתי. ביקשתי מיטה חדשה לילדה. אחרי חודש שלחו לי מכתב, בואי. באתי, ומה היא אומרת לי העובדת הסוציאלית? אולי עדיף שניתן את הילדה למשפחה אומנת? הילדה היתה תינוקת, רק בת שמונה חודשים. היא (העובדת הסוציאלית) ידעה שהאבא ערבי, נרקומן, ובבית סוהר, אבל... אמרתי לה סליחה? והיא אמרה 'תראי, אולי זה טוב בשבילה, יצא ממנה משהו'. זה מפחיד, זה מעליב, וזה גם שובר את האמון. ובאמת משם הכל התחיל".

דורית, אם חד הורית, מספרת שהמפגש עם העובדים הסוציאליים החל עוד בבית החולים, מיד לאחר הלידה: "באה אלי עובדת סוציאלית אמרה לי 'את רוצה את הילד?' אמרתי לה שכן. אחר כך אמא שלי באה והיא עברה אליה, אמרה לה 'תשמעי, היא לבד, צעירה, יהיה לה קשה'. אחר כך הם התקשרו אלי הביתה וסידרו לי עובדת סוציאלית שתהיה איתנו בקשר. היא דווקא עזרה לי. ראתה שאין לי כסף וסידרה לי מעון לילד וזה".

קורין ואילנה פנו למחלקת הרווחה לאחר לידת ילדן הראשון בבקשות לסיוע כלכלי ולעזרה בהתמודדות עם בני זוג מתעללים. קורין: "הם הכירו אותי מאז שהילד הראשון נולד. רציתי שיעזרו, גם עם הכעס והאלימות וכל הבלגן בבית. תמיד הייתי באה והייתי מספרת כי רציתי את הכי טוב לילדים שלי".

אילנה: "אני שנים ברווחה, מאז שהילד נולד. נתנו לי עזרה במעון כי אני אמא חד הורית. אחר כך גם התחיל הבלגן עם האבא של הילד. הוא תמיד היה גבר אלים אבל כשעברתי לגור איתו האלימות היתה יותר קשה, יותר מכות, ופניתי שוב לרווחה. הם סידרו לי ללכת למקלט".

עוני אינו מושג מקביל להתעללות והזנחה, לכן מנסים תיאורטיקנים שונים להסביר את הממצאים לפיהם הוצאת ילדים מהבית רווחת יותר בקרב משפחות מעוטות יכולת. תיאוריה אחת מדברת על הקשר בין עוני ומתח והשפעתם על ההורות: הלחצים הנלווים למצוקה כלכלית, לאבטלה, לתנאי דיור קשים ולעתים מחסור במזון, כמו גם לחוסר היכולת לספק את צרכי בני המשפחה, מתבטאים בדיכאון, בהיעדר משאבים להשקעה בילדים או כגורמים לאובדן שליטה וחינוך באמצעות עונשים גופניים.³⁴⁴ אחרים מדברים על הגורמים לעוני – כמו התמכרות לסמים ולאכזרה, מחלות נפש או כישורים חברתיים ירודים – כעל אותם גורמים שבבסיסו של יחס לא ראוי לילדים.³⁴⁵

מצוקה כלכלית קשורה גם ליחסים מתוחים בתוך המשפחה.³⁴⁶ סיפורה של מרים ממחיש זאת: "יצאתי לעבוד כמה חודשים, סדרנית סחורה, היו קיצוצים ופוטרת. חזרתי הביתה ונכנסתי בטעות להריון. בא ילד שלישי, עוד מתנה. אבל עכשיו כבר גרנו משפחה עם שני ילדים ותינוק בחדר אחד. התחילו מריבות, ויכוחים, היה צפוף... היה מאוד קשה... כולם ביחד אחד על השני ב-30 מטר מרובע עם כל הציוד... רוצים לקיים יחסי מין ולא יכולים... החדר האחד הזה הרס לנו את הנישואים, כולם בנשמה אחד של השני. זה היה אכזרי".

בשלב מסוים עברה המשפחה לדירה גדולה יותר, שבנייתה לא הסתיימה, ומרים החלה לשפץ אותה בכוחות עצמה: "האמת שהמצב שלנו היה קשה. נכנסנו לדירה בלי מים ובלי חשמל. שנתיים לקח לי לבד לשפץ, ואני הכל עלי. והם (עובדי הרווחה) ראו את הבית עם הבלוקים של השיפוץ ובלי ברזים ובלי כיור, וראו שיש מתחים, ואז הם אמרו שהבית מסוכן והילדים מוזנחים".

למצוקה הכלכלית ולהשלכותיה כגורמים המאיצים את התערבות המדינה במשפחה יש ביטוי גם בתיקים. אחד הבולטים שבהם עסק באם משמורנית לששה קטינים ולשני בגירים. היחסים בין הגרושים היו טובים, והאב לקח חלק בגידולם. בשל המצוקה הכלכלית הקשה, וקשיים בתפקודם הלימודי של חלק מהילדים, המשפחה היתה מוכרת לרשויות הרווחה. לבקשת הנוקדות קדם משבר נפשי של האם. היא נטלה כדורי הרגעה, עישנה סמים, ועובדת סוציאלית שביקרה אותה התרשמה שהיא מטושטשת ובמשבר.

³⁴⁴ Charlow, ה"ש 123, 776.

³⁴⁵ שם, שם.

³⁴⁶ Braverman & Ramsey, ה"ש 11, 461.

בבית המשפט טענה האם כי כל פניותיה לקבלת סיוע לא נענו, ובשל רשימת ההמתנה הארוכה לדיור הציבורי היא אף לא קיבלה דירה. צו השגחה הוצא לילדים, אשר עברו להתגורר אצל האב, בעיר שונה. כשהאם התאוששה, היא עברה לגור עמם - שמונה בני אדם בדירת שני חדרים. הסיפור העולה מהתיק ממחיש כיצד האיזון העדין ביחסי ההורים קרס בשל החיכוך היומיומי בתנאים ששירותי הרווחה הגדירו כ"תת אנושיים". האם עצמה אמרה בדיון: "אני מנסה לעזור לילדים שלי... בחדר אחד אני יושבת ומכינה שיעורים עם כל הילדים, אי אפשר להתרכז...". כעבור כמה חודשים ביקשו שירותי הרווחה מבית המשפט להמיר את צו השגחה בצו משמורת לשלושה מהילדים. התסקיר הנלווה משקף את התעצמות המתח בין ההורים, שבמספר פעמים אף הגיע לאלימות. היחסים הקשים בין הגרושים היוו את הגורם לבקשה להמרת הצו. התסקיר קבע כי "המתח וחוסר היציבות ביחסי ההורים, היעדר יחידת דיור לאם ולקטינים, מקרינים על מצבם הרגשי של הילדים ואורח חייהם".

בתיק אחר שסקרתי התבקשה הוצאתו ממשמורת של פעוט בן שנה וחצי, בן לאם חד הורית החיה בעוני. כמה חודשים לפני בקשת הנזקקות, היא פנתה ללשכת הרווחה בעיר מגוריה בבקשה לסיוע במעון. בתסקיר הנלווה לבקשה תואר כי "מצבה היה בכי רע, איבדה זכויות לקצבת הבטחת הכנסה וזכאות לסיוע בשכר דירה בגלל חוב למשרד השיכון. האם והתינוק נותרו ללא קורת גג ומקור הכנסה. נדדה בין בתים של קרובים ומכרים. חוסר היציבות השפיע על התפתחות הקטין, מצבו הרגשי והבריאותי". שירותי הרווחה ביקשו את הוצאתו של הקטין ממשמורת אמו.

ממצאי מחקר זה מצביעים, אם כן, על קשר כפול בין עוני ובין התערבות המדינה בחיי המשפחה: התערבות הנובעת מההשלכות הישירות שיש לחיים במצוקה על היחסים במשפחה ועל מצבם של הילדים, והתערבות שמקורה בכך שמשפחות החיות בעוני נזקקות יותר לשירותי הרווחה, ובכך פותחות להם את הדלת ישירות. אמהות חד הוריות התובעות הבטחת הכנסה נתונות לחקירות ומעקבים של אנשי הביטוח הלאומי.³⁴⁷ משפחות הזקוקות לסיוע כלכלי, להנחות במסי עירייה, לרישום למעונות יום ציבוריים ולסיוע ברכישת ציוד, פונות למחלקות החברתיות ברשויות המקומיות. גם עורכי הדין עמם דיברתי מתווים מסלול שתחילתו בפנייה ללשכות הרווחה לקבלת סיוע יומיומי בתחומים שונים, החל מסיוע בשכר הדירה, דרך הקלות במסים העירוניים וכלה בבקשה למעון ומועדוני לילדים ועזרה בהתמודדות עם הילדים ועם אבות אלימים. עו"ד בכר אמר במפורש:

³⁴⁷ Regev-Messalem, supra note 270.

"זה התסריט. זה הדפוס. הרי אף אחד לא ישן אצלך בבית ורואה מה קורה שם. אבל ברגע שאת פותחת את התיק ברווחה את הופכת את הילדים שלך בפוטנציאל להגדרתם כילדים בסיכון ולהוצאתם מהבית. חד וחלק. חד וחלק".

ממצאים אלה הולמים ממצאי מחקרים שונים המעידים על זיקה בין חד הוריות ועוני לבין גידול ילדים בתנאים שהמדינה מגדירה כמסכנים. מחקרים שנעשו בארה"ב מלמדים כי אחוז המשפחות החיות בעוני שמערכת רווחת הילד מבקשת להתערב באוטונומיה המשפחתית שלהן גבוה באופן דרמטי מחלקן באוכלוסיה,³⁴⁸ וכך גם מספרם של הילדים העניים השוהים במוסדות מחוץ לביתם.³⁴⁹ משפטנים טוענים כי הקורלציה בין עוני להזנחה גבוהה יותר מזו שבין עוני לשאר דפוסי הפגיעה בילדים,³⁵⁰ אולם קורלציה קיימת אף בין עוני לבין אלימות פיזית כלפי ילדים. ניתוח נתונים שנאספו ב- National Family Violence Survey בארה"ב בסוף שנות התשעים, מצביע על כך שהשיעור הגבוה של אלימות בקרב משפחות של נשים חד הוריות הוא כנראה פונקציה של העוני המאפיין משפחות אלה.³⁵¹ Pelton קובעת, כי אחרי שנים של מחקר, אין עובדה מבוססת ומתועדת יותר מאשר הקשר בין הזנחה והתעללות בילדים לעוני ולהכנסה נמוכה.³⁵²

גם הקשר בין התעללות בילדים לבין אמהות קורבנות התעללות מוכר בספרות. מחקר שהתבצע במקלט לנשים מוכות בארה"ב, מצא ש-70% מהילדים ששהו עם אמותיהן במקלט הם קורבנות להזנחה או התעללות.³⁵³ מחקר אחר מצא שדיווחים על התעללות בילדים גבוהים פי ששה בקרב אוכלוסיית הנשים המוכות.³⁵⁴ קיימים הסברים שונים לקשר שבין נשים מוכות, התעללות בילדים ומעורבות המדינה: גבר מכה מכה גם את ילדיו, ונשים שפונות לקבלת סיוע מדווחות על כך; נשים מוכות אינן יכולות להגן על ילדיהן מפני התעללות האבות, או חוששות שדיווח על התעללות יגרוור התעללות נוספת, ולכן הן מוצאות את עצמן במרכזם של הליכים משפטיים, אזרחיים ופליליים, בשל חוסר יכולתן להגן על ילדים או סיוע לפגיעה בהם; אמהות שחוו אלימות מנסות, באמצעות

³⁴⁸ Charlow ; Emily Buss, **Parents' Rights and Parents Wrongs**, 57 Ohio St. L.J 431 (1996) 432 מצטט את הנתונים הבאים מתוך סקר של משרד הבריאות האמריקאי שבדק הזנחה והתעללות בילדים ב-1996: אצל משפחות המשתכרות פחות מ-15 אלף דולר בשנה שיעור הפגיעה בילדים היה 27 מ-1000 בהשוואה ל-2.1 לאלף אצל משפחות המשתכרות מעל 30 אלף דולר בשנה. לא נמצא הבדל בין הקבוצות בשיעורי הפגיעות הקטלניות או ההזנחה הרגשית.

Charlow, ה"ש 123, 767.

³⁴⁹ Bailie, ה"ש 11, 2288.

³⁵⁰ Charlow, ה"ש 123, 777.

³⁵¹ Braverman & Ramsey, ה"ש 11, 461.

³⁵² Leory H. Pelton, **The roll of material Factors in Child Abuse and Neglect**, in *Protecting children from abuse and neglect: foundations for a new national Strategy* (Gary Melton, Frank Barry eds.)

141

³⁵³ Howard Davidson, **Child Abuse and Domestic Violence: Legal Connections and Controversies**, 29 Fam. L. Q. (1995-1996) 357.

³⁵⁴ שם, 358.

ענישה גופנית, לדכא אצל ילדיהן התנהגויות שיעלו את מפלס האלימות של האב;³⁵⁵ ולבסוף, גם אם הילדים עצמם אינם קורבנות ישירים להתעללות, הם הופכים לכאלה בשל חשיפתם המתמשכת לאלימות בין הוריהם.³⁵⁶

Davidson מתריע כי בתי המשפט ושירותי הרווחה אינם עושים את הקישור הנחוץ בין אלימות כלפי נשים לבין התעללות בילדים והזנחתם, ושבמקום להתייחס לתופעה כמכלול הם מציעים טיפול ופתרונות נפרדים לכל אחת מהקבוצות. לטענתו, יש לאחד את המערכות שנועדו להגן על נשים מוכות ועל ילדים בסיכון.³⁵⁷ בדומה לכך כותבת Appell שנשים מוכות מואשמות בכך שהן חושפות את הילדים למצבי סיכון, ושבמקום להגן על הילדים הטיפול המערכתי באלימות במשפחה מתמקד בפיקוח על הנשים. למעשה, היא קובעת, נשים נענשות על כך שהן נשים מוכות.³⁵⁸

4.10.2 הפלישה לפרטיות:

תקנות הנוער וחוק הסעד מתירים לפקיד הסעד שמכין תסקיר להיכנס לכל מקום שבו הקטין נמצא ולחקור כל אדם שיש לו ידע עליו.³⁵⁹ תמה רווחת שעלתה בראיונות הייתה פריצת כל מעטה הפרטיות מעל המשפחה וחדירה קשה לאוטונומיה שלה מרגע ששירותי הרווחה נכנסו לתמונה. מסיפורי הנשים עולים אופנים שונים של התערבות בחייהן הפרטיים ובסמכותן ההורית: חקירת ילדים במוסדות החינוך בלי ליידע אותן, שיחות עם הגננות והמורות, הזמנת חוות דעת, ביקורי פתע של אנשי הרווחה. לפלישה לחייהן יש אפקט טראומטי.

אריאלה: "הן התחילו למרר לי את החיים, הן היו מגיעות אלי הביתה בלי שעות, דופקות לי בדלת בפראות, מבהילות אותי בצורה אדירה. הייתי מתה מפחד. רועדת כולי. לא פתחתי". מהראיונות עולה עוד כי המעקבים והחקירות שמבצעים אנשי הרווחה במסגרת תפקידם, וזימון התכוף של האמהות אל לשכות הרווחה, גורמות להן לחוש שהן בפיקוח מתמיד, ויוצרים אצלן חוסר ביטחון בהתנהלות היומיומית מול ילדיהן. כל החלטה קטנה עוברת הערכה מחודשת, בעיניים של מי שעשוי לבקר אותן מבחוץ.

אריאלה: "מרגע שלשכת הרווחה נכנסה לחיי החיים שלי הופקעו מידיי. הפכתי לבובת מריונטה, בלי כל יכולת להכריע ולקבוע אפילו בזוטות. נאלצתי, ממש כך, להכריח את הילד ללבוש חולצה

³⁵⁵ שם, 367.

³⁵⁶ שם, 9-358.

³⁵⁷ שם, 360.

³⁵⁸ Appell, ה"ש 162, 586.

³⁵⁹ תקנות הנוער (טיפול והשגחה), תשכ"ב-1962 ס' 6; חוק הסעד (סדרי דין בענייני קטינים, חולי נפש ונעדרים), תשט"ו-1955, ס' 3.

ארוכה כשהוא רצה ללכת עם חולצה קצרה לבית הספר בשביל שלא יגידו שאני לא מלבישה אותו טוב. כמובן שהוא הלך למות מחום... בגלל שאני נתונה תחת זכוכית מגדלת אני דואגת באופן קבוע שהמקרר יהיה מלא באוכל יקר, גם כשאני יודעת שהילדים לא אוכלים את זה ובסוף אני אזרוק. רק כדי שזה יראה להם טוב... אני גם דואגת שכל הזמן כל הזמן הבית יהיה מצוחצח".

אריאלה מספרת שהלחץ הגדול שעוררו החקירות והחשש מפני הפסד המשמורת התבטא אצלה בעליית מפלס הכעס כלפי הילדים, אבל בגלל שבעלה לשעבר התלונן נגדה על אלימות כלפיהם (טענות שהיא דוחה לחלוטין) היא חששה אפילו להרים את הקול. את התסכול היא פרקה בצעדות של קילומטרים ברחובות.

מרים דיברה ארוכות על תחושה של נרדפות, על מעורבות של אנשי הרווחה בכל החלטה הורית שהיא מבצעת, החל מבחירת חוגים וכלה בסירובה לשלוח את בתה למחנה עם לינת לילה. "הם נכנסים לי לוורידים", היא אומרת. בתה הוכרזה כילדה נזקקת כשנה לפני שהוצאה מביתה, בין היתר בגלל הופעתה הלא סדירה בבית הספר, ומרים מספרת על התקרית שהייתה ביניהן ביום שבו נלקחה ממנה בצו חירום:

"הילדה לא רצתה ללכת יותר לבית הספר. התחילו מריבות, ויכוחים, חשבתי שאני אעשה הכל, רק שלא ייקחו לי את הילדה, הכל הכל הכל, רק שתגיע לבית ספר ושתלמד, לא יודעת מה, שתשב בכיתה כמו עציץ, כמו שאני ישבתי 12 שנה ככה... רק שלא ייקחו לי את הילדה, רק לא זה... אחרי כל מה שאני עברתי על בשרי, פחדתי שייקחו אותה לפנימיה... באותו בוקר היא אמרה שהיא לא הולכת. כעסתי עליה, היא כעסה עלי, העליתי אותה בכוח להסעה, בכוח, והיא אמרה שאני מפחידה אותה... לא הספקתי להלביש לה מעיל והיה יום קר, ירד גשם... באותו היום היא לא חזרה".

באחד התיקים שסקרתי אמר עורך דינה של האם כי "חלק מהקשיים של האם נבעו ממסת הפניות אליה (של גורמי הרווחה)... האם חשה מאוימת על ידי המערכת". מתיקים אחרים עולה שלעתים מעורבותן של רשויות הרווחה נתפסת כמאיימת גם כלפי הילדים. באחד מתיקי הנוקדות אמרה האם לבית המשפט כי "המערכת של ההשגחה גורמת לילדים המון תסכולים, המון שאלות הן נשאלים על ידי אנשי מקצוע, אנשים שבאים וחוקרים אותם, זה דברים מאוד קשים בשבילם... הילדים לא מטומטמים. לא אכפת לי שאני אקבל את ההשגחה... אני מבקשת רק שהילדים שלי יקבלו את האפשרות לגדול". בתיק אחר קבל עורך דינה של האם על כך שפקידת הסעד שלפה את הילד מאמצע שיעור בבית הספר ו"גרמה לו בושה גדולה".

Wald כותב, כי תיוגם של הורים כהורים מזניחים, וכפייתם של טיפול והשגחה עליהם, מעוררים אצלם לעתים קרובות תחושת אשמה וחרדות, גם אם הילדים אינם מוצאים מהבית.³⁶⁰ מהראיונות שביצעתי עולה שמעורבותן של רשויות הרווחה והאופן שבו מתבטאת מעורבות זו, ותיוגן כאמהות לא ראויות, מכניסים אלמנט נוסף של לחץ וחרדה לחייהן הלחוצים ממילא. אצל חלקן, מעצים לחץ זה התנהגויות שבגינן תיוגן מלכתחילה כמזניחות או מתעללות. עו"ד בכר מציג עמדה קיצונית יותר. לטענתו, הלחץ שמפעילים שירותי הרווחה על משפחות שחייהן קשים ממילא באמצעות המשטור והפיקוח, אליהם נלווה האיום בלקיחת הילדים, הם הבסיס להפיכתם של הורים אלה להורים לא ראויים.

4.10.3 אובדן האמון כלפי רשויות הרווחה והסירוב לשתף פעולה

ברובם הגדול של התיקים שסקרתי (75%) הוזכר חוסר שיתוף הפעולה של ההורים או הילדים עם שירותי הרווחה כאחד הגורמים לבקשה להוציאם מהבית ולהחלטה על כך. כל אחת ואחת מהנשים שראיינתי דיברה על קשייה לשתף פעולה עם דרישות עובדי הרווחה ותוכניות הטיפול שהתוו, בשל חוסר האמון הגדול שנוצר בינן לבין מי שנתפס בעיניהם כצד הרע של הסיפור: זה שסימן אותן כאמהות רעות ומאשים אותן במצוקת ילדיהן, מאיים על יחסייהן עמם, או שאחראי לכך שילדיהן הוצאו מהבית ופגע בזכותן הבסיסית לגדלם. הסירוב הזה מכניס אותן למלכוד: שיתוף פעולה עם תוכניות הטיפול שקבעו עובדי הרווחה חיוני למניעת הוצאת הילדים מהבית. אם הילדים כבר יצאו ממשמורתן - תדירות הפגישות עמם, משכס ומקום המפגש ביניהם, כמו גם השבתם הביתה, תלויים בנכונותן לשתף פעולה עם מוסדות הרווחה והחלטות בתי המשפט. מאחר וב-81% מההחלטות קובע בית המשפט כי הסדרי הראייה בין ההורים לילדם, לאחר שהוצא מהבית, יהיו באחריות פקידת הסעד או בתיאום עמה, שיתוף הפעולה הופך לקריטי במיוחד לצורך המשך קשר רציף עם הילדים במסגרות ההשמה.

מהתיקים והראיונות עולים דפוסים שונים של חוסר שיתוף פעולה, והסברים שונים לחוסר נכונותן של האמהות לשתף פעולה עם אותם גורמים שאליהם פנו לעזרה מלכתחילה. לאריאלה היו יחסים ארוכים ומורכבים עם עובדות מחלקת הרווחה שאליהן פנתה מיוזמתה לאחר שבאחת הפעמים לוו המכות שספגה מבעלה בחניקה, והיא החליטה להימלט על נפשה. העובדות הסוציאליות שלחו אותה עם ילדיה למקלט לנשים מוכות. היא הזדעזעה מהתנאים, מהמנעולים שעל הדלת, מהצפיפות, ושבה לבית הוריה.

³⁶⁰ Wald, supra note 11, 985-996.

אריאלה: "הרווחה כל הזמן הייתה איתי, עד שהם הבינו שאני חזרתי מהמקלט לנשים מוכות בלי לדבר איתן. כשצלצלתי אליהן ואמרתי שאני לא יכולה להיות במקום כזה זימנה אותי פקידת הסעד אליה בדחיפות ואמרה לי 'אני מאוד מאוד כועסת עליך, את עושה לנו בושות, איך את מעיזה לחזור ככה. את לא מעריכה מה שאנחנו עושים בשבילך', מאז הם סימנו אותי... בפעם אחרת התקשרה אלי עובדת רווחה ואומרת לי 'עכשיו את מגיעה אלי למשרד'. הייתי רחוקה, אמרתי 'מה זה עכשיו?' את צריכה להבין, כשאשה מוכה היא מאבדת צלם אנוש, וכשיש בעל מתעלל הוא לגמרי מפחית ומוריד את הערך של האשה, ואז היא חושבת שהיא אפס מאופס, וזה גם מה שהרגשתי שברווחה ניסו לעשות לי. אבל אני לא מוכנה יותר לקבל פקודות מאף אחד... ואני גם לא ידעתי שאסור להתחצף אליהן. היא עוד פעם אמרה לי 'תבואי עכשיו', ואני אמרתי 'מה, אני עובדת בשבילך? את יכולה לקפוץ לי'. ברגע הזה חתמתי את גורלי. היא אמרה לי 'ככה, את עוד תראי', והעבירה את התיק שלי לאחראית עליה."

האפיזודות האלו סימלו בעיניה את המפנה ביחסיה עם פקידת הסעד שנכנסה לחייה בשל היחסים הסוערים בינה ובין גרושה, אשר הילדים היו עדים להם. היעדר האמון שלה בשירותי הרווחה התעצם בשל תחושתה שבקשותיה לסיוע בתחומים שונים הקשורים לילדים נפלו על אזניים ערלות.

אריאלה: הגרוש שלי היה מקלל אותי ליד הילדים, באמצע הרחוב. הוא היה מחזיר אותם אלי הביתה, מצפצף, כל השכנים יוצאים והיה צועק לי 'אמא זבל, בואי קחי את הילדים יא שרמוטה'. ביקשתי שהוא יראה אותם דרך מרכז קשר, שלא נצטרך להיפגש, רציתי להגן על הילדים. לא נתנו. יש המון דברים שהן יכולות לעשות. בקשתי חונך לילדה, ראיתי שקשה לה, לא קיבלתי. גם בוועדת החלטה אמרתי להם 'להוציא את הילדים מהבית? מה אתן עשיתן כל החודשים האלה? איך אתן ניסיתם לעזור למשפחה?'"

אילנה, שבנה הוצא למרכז חירום בהסכמתה, לצורך אבחוננו, מעידה על עצמה שהיא נענית לדרישות שמפנים כלפיה עובדי הרווחה כי "אני לא טיפוס כזה שעושה בלגנים". למרות זאת, גם כלפיה הופנו טענות לחוסר שיתוף פעולה לאחר שחדלה ללכת לפסיכולוג שאליו הופנתה על ידי שירותי הרווחה, שאף מימנו את הטיפול:

אילנה: "הלכתי לבריאות הנפש דרך הרווחה, אבל הפסיכולוג הזה בכלל לא עזר לי. הוא לא מדבר. שעה שלמה הוא לא מדבר ואני לא מדברת... ככה שעה. אחרי כמה פעמים אמרתי לו 'איזה מין פסיכולוג אתה, אתה אומר שאני לא מוציאה את הדברים. תעזור לי, אתה הפסיכולוג, מה אתה

שותק. ואם אני לא יכולה לדבר? אז הפסקתי ללכת. ברווחה ראו את זה לרעתי, אמרו את לא יציבה, לא משתפת פעולה, הפסקת ללכת לטיפול".

באחד התיקים נטען לחוסר שיתוף פעולה לאחר שהאם סירבה להמשיך בבדיקות סמים שבועיות שנערכו לה ביישוב מגוריה (בעקבות שימוש בסמים קלים), ובשל כך שעזבה ועדת החלטה בעיצומה. בדיון הנוקקות התייחס לכך גרושה וסיפק לכך הסבר. הוא אמר שאינו מבין את התביעה העיקשת מהאם להמשיך ולבצע את הבדיקות ביישוב קטן שבו כולם מכירים את כולם, ויודעים הכל אחד על השני, וזאת למרות שבמהלך חודשים הבדיקות יצאו תקינות. על עזיבת ועדת החלטה באמצע הדיון אמר כי "בוועדה הזאת פגעו באם, אם לששה שעשתה מאמצים אדירים, שעברה ילדות קשה, זאת היתה פגיעה מכוונת. הלכנו".

חוסר הנכונות לשיתוף הפעולה רק מחריף לאחר שהילדים מוצאים מהבית. איילת: "איך אני אשתף איתם פעולה? הם לקחו לי את הילד, עורך הדין שלי מנסה לסמס לעובדת הסוציאלית, לא עונה, טלפונים - לא עונה, שמים עלי זין. אני כועסת עליהם, רותחת, אז מה לשתף פעולה". וקורין אמרה כי היא מסרבת לדרישת העובדות הסוציאליות ללכת לטיפול דרך מחלקת הרווחה כי "אני לא רואה עובדות סוציאליות, אני רואה נאצים. אני לא אלך לנאצים. אני לא אלך לאנשים שלקחו לי את הילדים והרסו להם ולי את החיים כשאני יודעת שאני אמא טובה ומסוגלת להחזיק אותם ולגדל אותם ולתת להם את כל הצרכים שלהם מא' ועד ת', כמובן, כמו הילדה הזאת הקטנה (שנשארה בחזקתה) שעשתה ששה ניתוחים והיא גדלה והכל תקין איתה".

לעומתן, מרים מסבירה את חוסר שיתוף הפעולה שלה בפחד. פחד מכך שדריסת רגל של אנשי הרווחה בחייה תגרום להוצאתם מהבית של ילדיה הנוספים. לדבריה, חוסר שיתוף פעולה זה הוא הגורם לכך שבית המשפט החליט שבתה תבלה את חופשותיה מהפנימיה בבית דודתה ולא בביתה, ולמרות זאת, היא קובעת:

"אני לא מוכנה לשתף אתן פעולה. שנה שלמה הילדה הייתה פעם אחת בבית לשעתיים, השופטת אומרת לי שאי אפשר יותר כי אני לא משתפת פעולה. לא יוצרת קשר עם הפקידת סעד. אבל אני לא מסכימה לשתף פעולה, הם רוצים שאני אהיה איתם בקשר על החיים שלי ואני לא מוכנה. גם במחיר זה שהילדה לא תבוא הביתה. אני מפחדת שאם אני אהיה בקשר עם הרווחה יוציאו לי את כל הילדים, שזאת המטרה שלהם".

ש: אבל תראי, בגלל חוסר שיתוף הפעולה שלך העובדת הסוציאלית כותבת בתסקיר שאת מציגה לי שהילדה אינה בראש מעיינייך.

ת: "נכון, אני מודה. אבל יש לי עוד ילדים שאני צריכה להגן עליהם".

לעתים חוסר שיתוף הפעולה נובע מהיעדר אמון שרוחשות המשפחות למערכת, לאחר שגילו כי דברים שסיפרו לעובדות הסוציאליות משמשים אחר כך נגדם בוועדות ההחלטה, בבקשות להוצאת הילד מהבית ובדיונים המשפטיים. בדיון באחד התיקים מתייחסת לכך סבתא לתינוק בן יומו, שהתבקשה לגביו הוצאה בצו חירום ממשמורת אמו, בתה: "העובדות הסוציאליות באו אלינו לשאול שאלות, לא ידענו למה הם באו, חשבנו שהן אוהבות אותנו, דואגות לנו, לא ידענו שהם זוממות דבר כזה. אילו היינו יודעים כך לא היינו מספרים להם את הדברים הקשים..."

ועדת סלונים-נבו, שהתמנתה לבדוק את התנהלותן של פקידות הסעד ובדקה עשרות תסקירים שהוגשו לבית המשפט למשפחה בישראל, ביקרה את כפל הכובעים שחובשות פקידות הסעד, וקבעה, בין היתר, כי "פקידות הסעד במקצוען הן עובדות סוציאליות. מיומנותן ושחבורן המקצועיים מתמקדים בראש וראשונה באבחון ובטיפול תוך יצירת יחסי אמון עם המטופל. לעומת זאת, שעה שהן עמלות על עריכת תסקיר מתמקדות פקידות הסעד בחקירה ובאיסוף מידע לשם העברתו לגורם חיצוני – בית המשפט – על מנת שזה יעשה במידע שימוש ויכריע בעזרתו בגורלם של המטופלים. מדובר אפוא במטלה הכרוכה בהתנגשות, ולמצער בדיסונאנס קשה, עובדה היוצרת מתח בין פקידת הסעד לבין המשפחה ומעוררת דילמות אתיות וטיפוליות קשות במהלך ההתערבות.³⁶¹ הוועדה המליצה להפריד בין פקידות הסעד העוסקות בחקירות אודות המשפחה ובהערכתן, לבין פקידות הסעד המטפלות בהן.³⁶² מאחר שאין חומות בצורות המפרידות בין פקידי הסעד השונים בלשכות הרווחה, ובשל הסמכות הנרחבת שמקנה החוק לפקידות הסעד לחקור כל מי שיש בידו מידע על המשפחה, לא בטוח שהצעה זו תפתור את זליגת המידע ותמזער את חוסר האימון שרוחשים המטופלים לפקידות הסעד.

גם עו"ד גלובוס מתייחס לאובדן האמון שנוצר בעקבות דברים שהשמיעו אמהות בפתיחות, במהלך השיחות עם גורמי הרווחה: "יש סיטואציות רבות בהן האמא או האבא פונים לשירותי הרווחה לקבלת עזרה כלכלית, או סיוע בהתמודדות עם הילדים, ותוך כדי הביקור עולות הרבה בעיות. האשה מרגישה מאוד מאוד חופשי עם גורמי הרווחה, ואומרת יש לי בעיה, קשה לי עם הילד, קשה לי פה וקשה לי שם. זה מתחיל כטיפול ונגמר בבית משפט ובצווים. למיטב ידיעתי אין חיסיון על הדברים הנאמרים (לעובדות הסוציאליות), שלא יאפשר להשתמש בזה למשהו אחר. וזאת בעיה, בשני כיוונים: גם כי הפונים יפחדו לדבר ולספר מחשש שהדברים יעברו הלאה, וגם מכיוון שדברים שמספרים במסגרות טיפוליות משמשים אחר כך לרעתם בהליכים המשפטיים. יכול להיות שצריך להסדיר את זה בחקיקה".

³⁶¹ דו"ח סלונים-נבו, ה"ש 231.

³⁶² שם, 6.

סקירת התיקים וההחלטות השיפוטיות מעלה עד כמה משמעותי שיתוף פעולה לבחירה ולהחלטה על דרכי הטיפול בילד שהוכרז כנוקק. שיתוף פעולה מביא לכך שגם ילדים שנטען שמצבם קשה, נשארים בבית ומטופלים בקהילה אחרי קביעת נזקקותם והוצאת צו השגחה. ילדים במצב דומה, ואף קשה פחות, מוצאים מביתם אם יחסי הוריהם ופקידות הסעד עלו על שרטון. אולם האזנה לאמהות ממחישה עד כמה בלתי מציאותית היא הדרישה המופנית כלפיהן לשיתוף פעולה עם מי שנתפס ביניהם כצד הרע של הסיפור, המתחקה אחריהן, מנחית עליהן הוראות, מבטל את סמכותן ההורית, פוגע בדימוין העצמי ומאיים בניתוקן מילדיהן. שיח שיתוף הפעולה, ששופטים רבים נשבים בו, מתעתע, ומסווה את פערי הכוחות הגדולים בין האמהות למדינה בהליכים אלה. לכאורה כולם בצד אחד של המתרס, כולם רוצים בטובתו של הילד, אין מנצחים ואין מנוצחים. אולם שיתוף פעולה הוא מושג שמתקיים בין צדדים שווים, הנכונים כל אחד מצדו לפשרות.³⁶³ ממצאי המחקר מעידים על כך שבהליכי נזקקות, לעתים תכופות היעדר שיתוף הפעולה משמעו חוסר היענותה של האם לדרישותיה של פקידת הסעד, ולעולם תהיה זו האם שתתויג כמי שאינה משתפת פעולה כשמתגלעים חילוקי דעות ביניהן.

4.10.4 חוסר שיתוף פעולה כהיבט של התנגדות

מהראיונות עולה היבט נוסף לחוסר הנכונות לשותף פעולה עם המערכת, היבט של התנגדות ושל מרי. אריאלה סירבה לשותף פעולה עם פקידת הסעד לאחר שאיבדה את אמונה בה כי חשה שהיא מאשימה אותה במצבה, והתלוננה עליה למשרד הרווחה; דורית השתתפה בהפגנת נשים מול הכנסת, פנתה לתקשורת, ועשתה "רעש ובלגאן", למרות שבבית המשפט העלו זאת אנשי הרווחה כנגדה. מרים מנהלת בלוג, שבו היא מטיחה האשמות קשות כלפי שופטת קונקרטי ועובדים סוציאליים ספציפיים, למרות שבית המשפט נזף בה על כך. השופטת, שדחתה את בקשתה לעיין בתיק הרפואי של בתה, כתבה כי "ההורים עשו שימוש בניגוד לחוק בחומרים האסורים לפרסום, ועל כן בקשה זו נדחית".

זיו כותבת, שניתן לפרש התנגדות בחיי היום יום של אנשים משכבות חלשות כקריאת תגר על בסיס הלגיטימיות של הסדר הקיים, ובכללו הסדר המשפטי.³⁶⁴ זיו מתארת פלישה של אשה לדירה של הדיור הציבורי כפעילות אופוזיציונית, שנלוות לה עמדה ותודעה בדבר בסיס הלגיטימציה הרעוע

³⁶³ Sinden, ה"ש 220.

³⁶⁴ נטע זיו, **אי ציות, התנגדות וייצוג אנשים החיים בעוני – המקרה של פלישות לדיור הציבורי**, דין ודברים א (תשס"ה) 115.

שעליה המערכת בנויה ואשר אינה זוכה לאמונה.³⁶⁵ כך גם אצל מרים, שלכתיבתה בבלוג יש מטרה כפולה: תיעול הזעם, הכעס ה"אלימות ושנאה שיש לי לכל המערכת החיבורת-אילמת-חרשת הזאת, שלא מבינה אותנו בכלל ושלא אכפת לה", ושבירת קשר השתיקה. "מישהו צריך לפרוץ את המעגל הזה שהוא סגור", היא אומרת. "אף אחד לא יודע מה קורה פה. שהעובד הסוציאלי הזה עשה ככה, ושהעורך דין הזה בכלל לא רואה את המשפחה... ואם אף אחד לא יגיד אז איך אפשר להציל אנשים אחרים מזה?"

מחקרים שהתפרסמו בעת האחרונה עומדים על החשיבות שבפענוח אופן הליך קבלת ההחלטות של אמהות לילדים בסיכון המצויות בטיפולם של שירותי הרווחה.³⁶⁶ מחקרים אלה עומדים על הסתירה שבין רצונן העז והמוצהר של האמהות להימנע מהפקעת משמורתן או להתאחד עם הילדים לאחר שהוצאו מהבית, לבין דפוסי התנהגות המאפיינים אותן, וסותרים לכאורה מטרה זאת. אפשר לייחס התנהגות זו למבנה אישיותי, אך אפשר לקרוא אותה גם בקונטקסט פוליטי: סרבנות לשיתוף הפעולה היא האופן שבו הן מתמודדות עם הכוח המופעל עליהן, עם הניכור וההדרה שהם מנת חלקן לפני ואחרי הליכי הנזקקות וההשמה, עם הוראות גורמי הרווחה ועם הדרישה הטיפולית באופיה, שמצאה את ביטוייה בסריקת התיקים, המופנית כלפיהן תדיר כי הן "יכירו בכך שיש להן בעיה", כתנאי להוכחת שיתוף הפעולה.³⁶⁷ באמצעות המרי, הן קונות לעצמן שליטה מחודשת בחייהן. ההתנגדות הזאת היא אקט מעצים.

4.10.5 הבדלי תרבות ופטרנליזם

התמה לפיה המערכת מחזיקה בדידה משטר אמת על טיבה של אמהות ראויה ומנסה למשטר את האמהות על פיה, עולה שוב ושוב בראיונות. במאמר הבוחן את שאלת המגדר, הצבע והמעמד של ההורה המתייצב(ת) מול הרשויות להגנת הילד בארה"ב, קובעת Appell כי אמהות שחורות, חד הוריות, נטולות השכלה וממעמד סוציו-אקונומי נמוך, אינן מתאימות לפרדיגמה ההגמונית של משפחה והורות שיש לעובדים הסוציאליים והשופטים הדנים בעניין, שבדרך כלל הם לבנים, בעלי השכלה גבוהה וממעמד בינוני.³⁶⁸ אם נעשה לקביעה זו אדפטציה קלה, ונחליף את הצבע במוצא, יהלום משפט זה תיאורים של חלק מהמרואיניות, בהתייחסן לתחושה שהן מקבלות מהמערכת שמולה הן מתייצבות. שש מהנשים שראיינתי הן ממוצא מזרחי. צבע עורה של מרים כהה מאוד.

³⁶⁵ שם, 129.

³⁶⁶ Jenifer Sykes, *Negotiating Stigma: Understanding Mothers Responses to Accusation of Child Neglect*, Children and Youth Services Rev. 33(3) (2011) 448.

³⁶⁷ שם, 449.

³⁶⁸ Appell, ה"ש 11, 585.

מרים: "כל השנים ובכל מקום שאני מגיעה יש נגדי דעות קדומות, בגלל צבע העור שלי. את רואה, אני שחורה. קודם כל מגדירה את עצמי שחורה, דיסלקטית, אשה. אבל לפני הכל אמא. אמא שחורה... לבת שלי קוראים כושית מסריחה. גם לי זה היה כל הילדות, הגזענות מתחילה בבית הספר וזה סכין בלב. אף פעם לא הייתי כמו כולם, תמיד שונה. לא הצלחתי ללמוד לקרוא את האותיות, לא היה אבחון אז. וצוחקים עלי, שחורה מפגרת.... אני מרגישה גזענות. כן, גזענות. כי כל העובדות הסוציאליות הן אשכנזיות והשופטת בטוח אשכנזיה ומה, אשה שחורה, עם מושג אחר וצורת חיים אחרת, שנראה לה משהו אחר איך לחיות את החיים שלה, לא מקובלת על אנשים כאלה. מצטערת, אבל זה נכון... ברווחה אומרים שהילדה לא הולכת לחברים, לא ישנה אצלם. אבל זה הנוהג אצלנו בעדה. אצלנו בנות לא הולכות לישון אצל חברים. מישהו מבין את זה? זה תרבות אחרת. אתם לא רואים את התרבות שלי אפילו ממטרי".

עו"ד גלובוס זומן לשתי ישיבות של ועדת הרווחה בכנסת אשר דנה בהוצאת ילדים מהבית בקרב משפחות עולות מרוסיה ומאתיופיה:³⁶⁹ "עולה לי חשש לא מגובה בנתונים שיש כאן פערים תרבותיים, שבין היתר משפיעים על ההחלטה (על דרכי הטיפול בקטינים), ואין מה לעשות, זה טבעי. רק צריך להיות מודע לזה ולנסות להתגבר על זה. יכול להיות שכשלא מבינים תרבות מסוימת, בעיקר של עולים, אז הנטייה היא לבטל דברים שלנו נראים פחות נורמטיביים ולא להבין שבתרבות אחרת זה נורמטיבי... גורמי הרווחה צריכים לנסות להתאים במידת האפשר את העובדים הסוציאליים ללקוחות, צריך לנסות להבין את התרבות ממנה ההורים באו... אז אולי צריך לעזור להורים אם לנו זה נראה לא בסדר, לעזור להם לשנות, אבל צריך לחשוב שמונה פעמים, לא חמש פעמים, לפני שמוציאים את הילד מההורים שלו.... וגם בית המשפט, עד כמה שהוא יכול, צריך ללכת בכיוון הזה ולבדוק איפה צמחה ההתנהגות ההורית וממה היא נובעת, ולהיות חקרני יותר כלפי הקביעות של העובדת הסוציאלית. השופטים צריכים לנסות להבין מה הנוק שגורמת ההתנהגות לילד, ולא רק לבחון אותה בעיניים נורמטיביות".

החוק בקליפורניה ובקולורדו, כפי שנסקר בחלקה הראשון של העבודה, דורש מגורמי הרווחה המופקדים על חקירת חשדות לפגיעה בילדים, להתחשב בפרקטיקות גידול הילדים הרווחות בקבוצה התרבותית והדתית שבה גדל הילד.³⁷⁰

דינה קובלת על יחס מתנשא כלפיה ומתארת פגישה עם פסיכולוגים ועובדים סוציאליים שבה, לדבריה, ניסו לשכנעה לוותר על ילדיה ולשולחם לאימוץ. "עשו לי בדיקות פסיכולוגיות וקראו לי

³⁶⁹ מספר דיונים בוועדות הכנסת השונות הוקדשו לנושא, ר' למשל, פרוטוקול מישיבה משותפת של ועדת העלייה, הקליטה והתפוצות והוועדה לזכויות הילד מיום 30.11.2005. <http://www.knesset.gov.il/protocols/data/rf/alia/2005-11-30.rtf>

³⁷⁰ Taylor, ה"ש 150.

לבוא לקחת את הדו"ח. כבר עשיתי שם בדיקה בעבר, בפעם ההיא הוחלט שם שאני לא אמא מזיקה. צריכה עזרה, הדרכה, עזרה בהתארגנות, אבל לא מזיקה... הפעם הכניסו אותי לחדר התחילו לדבר איתי, אמרו שהתוצאות לא טובות, שאולי עדיף לוותר על הילדים לאימוץ. 'תשמעו', אמרתי להם, 'סוף סוף אני לא חיה עם אבא שלהם, יכולה לגדל (את הילדים) בשקט. במקום שתעזרו, תתמכו, תעודדו, אתם משכנעים אותי לוותר עליהם? ואני שומעת לאימוץ וזה פחד אלוהים, כי אני יודעת שהם יכולים לעשות מה שהם רוצים.... אמרתי להם 'תשמעו, תחזירו לי את הילדים. אני אקח את הילדה לפסיכולוג, שתינו נעבור טיפולים'. אמרו לי 'לא. אם היא תהיה באימוץ אולי היא תגדל להיות מהנדסת, וגם הילד, הילד אולי יהיה רופא.... ייצא מהם משהו'. אמרתי 'אבל זה לא הפירות שלי, זה לא ההשקעה שלי, אני אשמח בשבילם שיצא מהם משהו גדול אבל זה שאני לא נתתי להם ולא הובלתי אותם זה לא שווה'. אמרתי לפסיכולוג וחזרתי עוד פעם ועוד פעם שאני יכולה לגדל בשקט ושלווה ואז אמרו שאני חוזרת על המלים שלי, וחוזרת וחוזרת ולא מוכנה להקשיב".

רזי מתארת במחקרה כיצד בשיח הסוציאלי על ילדים בסיכון ששלט בישראל בשנותיה המוקדמות יוחסה לעולים מארצות ערב נחיתות תרבותית, בין היתר בשל מספרם הגדול יחסית של ילדים במשפחה.³⁷¹ עו"ד בכר טוען שתפיסה זו מהדהדת גם בימינו. "הכשל מתחיל בפטרנליזם, בשכנוע העצמי הזה של אנחנו עושות עבודת קודש ויודעות יותר טוב מכולם מה טובת הילד. גם השופטות שותפות לזה. הן לא מכירות בהבדלי תרבות. האמא מרוקאית ממשפחה מרובת ילדים, הן באות מרקע אקדמי. אקדמיה זה המערב והתפיסות המערביות. הרציונאליות שם מאוד חזקה. לעומתן, האמהות האלה פועלות מהמון רגש, והן לא מקבלות את ההבדל הזה כעניין לגיטימי".

גם עו"ד כהן, שאומרת במפורש שבכל הקריירה הארוכה שלה היא לא ראתה הוצאה מהבית שאינה מוצדקת, חושבת שהמערכת לוקה בפטרנליזם, אך מספקת לו הסבר אחר: "תראי, יש פטרנליזם אבל זה פטרנליזם שיש לו בסיס. לפעמים את מתעסקת באנשים שבהיעדר שם אחר נקרא להם עלובי החיים. את מסתכלת עליהם ולא מבינה איך אנשים חיים ככה. זה כבר לא עוני, כי עוני זה משהו שאת יכולה לקבל. זה כל מיני חוסרים... אני מאוד לא הערכתי את התנאים שגדלתי בהם עד שלא התחלתי לעבוד פה... אני מדברת על מעגלים של אנשים שלא מקבלים חום ואהבה ולא מסוגלים לתת... את מסתכלת עליהם ונראה כאילו את מסתכלת ממגדל השן, כי באמת את לא מבינה את החיים שלהם. רוב השופטים מנסים לא להתנהג ככה אבל זה מובנה".

³⁷¹ "דווח על ביקור בב"ס לפושעים צעירים בטול כרם", מאת דבורה מרק, יולי 1933, אעת"א, 4-2116, אצל רזי, ילדי ההפקר, ה"ש 93, 42.

הפגיעה בתחושת הערך העצמי: המשטור היחסים עם הילדים, הקביעה בדבר היותן אמהות לא ראויות וניתוקן מילדיהן, שנסקרו בחלק זה, הובילו לפגיעה קשה בדימוין העצמי של חלק מהמרואיינות. האמהות שראיינתי סיפרו שהילדים הן כל עולמן. ניכר כי תחושת הערך העצמי שלהן מתמקדת בתפקודן האמהי, ושהוצאת הילדים מהבית ערערה אותו מאוד.

מרים: "ניסו לשכנע אותי לתת את הילדה שתלך לפנימייה. אמרו לי שזה עזרה. אומרים לי שאני לא אמה טובה ואני לא בסדר ושאין לי כוחות ושאני לא זה ולא זה... ושאני מזניחה, ושאני צריכה שיקחו את כל הילדים ממני ושזה יעזור לי... משפיות אותי מה זה משפט שדה. ככה. אפס עושים ממני, שלא מגיע לי לגדל ילדים.... ואני בוכה... ושוכבת על הרצפה ובוכה..... ומתחננת רק אל תקחו את הילדים שלי".

ילדיה של אריאלה שהו שמונה חודשים במסגרות חוץ ביתיות, במהלכם עברה המשמורת עליהם לידי אביהם, שמונע ממנה מפגשים סדירים עמם. באחת משיחות הטלפון עמה לאחר הראיון היא פרצה בבכי נוראי, סיפרה שאיבדה את מקום עבודתה, שבשארית כוחותיה היא מנסה לפנות לבית המשפט לקביעת הסדרי ראייה אך שאין לה אמון בכלום. שהיא רזתה ב-15 קילוגרם ושהמחזור החודשי שלה פסק. "אין לי חיים בלי הילדים שלי, הם כל החיים שלי... אני לא רואה שום טעם.... שום דבר טוב... אין לי סיבה לחיים.... הייתי אשה מוכה, אשה מנוצלת, אבל הייתי אמה. מה יש לי עכשיו? כלום... כלום לא נשאר, כבר אין לי כוח...."

עו"ד בכר: "הנשים האלה מבולבלות. העולם שלהן התמוטט... הן לא מבינות כלום, רדופות, מרגישות שמחפשים אותן. לא מבינות לגמרי מה פתאום קרה. האמהות האלה בתחתית של התחתית של החיים. בשפל של השפל. אומללות לחלוטין. גם ככה הן במצוקה קשה, מקטינות את עצמן... כל קיומן זה הילדים, ועכשיו לקחו להן אותם. ההרגשה שלהן היא - גם בזה אני לא טובה? אז מה אני שווה בכללי?"

סיכום: חלק זה של העבודה עסק באופן בו חוות אמהות שילדיהן הוצאו מבתן את הטיפול בצל החוק, שהוביל לדיון המשפטי ולניתוקן מילדיהן. סיפורן מלמד שהן תופסות אותו, כמו גם את ההליכים המשפטיים, כהליכים המתנהלים נגדן: עוקבים אחריהן, חודרים לספירה המשפחתית האינטימית שלהן, מאיימים עליהן בניתוק מילדיהן או שילדיהם כבר הוצאו בכפיה ממשמורתן, מנחיתים עליהן הוראות ומפנים כלפיהן האשמות בגין תפקוד הורי לקוי והיותן אמהות לא ראויות. תחושה אחרונה זו מתבטאת בפסיקה. מאסס, שבדקה פסקי דין של בית המשפט העליון באימוץ

כפוי של קטינים, מצאה כי הביטויים הלשוניים המשמשים לתיאור ההורים הביולוגיים מציגים את ההורים כמי שאינם ראויים לגדל את ילדיהם ולא כמי שאינם מסוגלים לעשות זאת.³⁷² כתיבה פמיניסטית העוסקת בקול הנשי קוראת לחלץ ולחשוף את נקודת המבט הנשית, המושקת ומוכחשת.³⁷³ הבנת המציאות והתודעה הנשית בכתיבה זו נעשית תמיד מתוך הקשר של מציאות חברתית נטולת שוויון ביחסי הכוחות בין המינים.³⁷⁴ בהשאלה מכך, האזנה לסיפורן של נשים שהופרדו בכפייה מילדיהן תורמת להבנת המציאות והתודעה האמהית של נשים בשולי החברה בהליכים המתאפיינים בהיעדר שוויון קשה בין לבין המדינה, הליכים המציבים אותן בעמדת נחיתות אפרוירית. שמיעת סיפורן מסיטה את המוקד מהפתולוגיה האישית המיוחסת להן בשיח המקצועי אל עבר נסיבות חייהן והורותן, והמצוקות הקשות - אישיות, בין-אישיות וכלכליות הנלוות להם, ומהוות מצע תוסס לטענות המופנות נגדן. אפשר לטעון כי האופן שבו אמהות אלה חוות את המשפט והטיפול בצלו אינו רלבנטי לשיח המשפטי על הליכי נזקקות, מאחר ואלה נועדו להגן על הילד העומד במוקדם. אולם ילדים קשורים בקשר עז גם להורים רעים. טובתם מחייבת אף התייחסות למשפחתם. הניסיון לפענח את חוויותיהן של האמהות, והקשבה לסיפור הייחודי שיש להן לספר על חייהן, הורותן והמשפט המופעל עליהם בין אם מכוח חוק הנוער ובין אם מכוח חוק הסעד ותקנות העובדים הסוציאליים, חיוניים לבניית תכניות טיפול מניעתיות אפקטיביות להורים ומשפחות אלה.³⁷⁵

פרץ וסלונים-נבו כותבות, שהעבודה הסוציאלית הפכה למקצוע המבוסס על חוק, הליכים, הנחיות ונהלי דיווח.³⁷⁶ השתיים טוענות כי בשל כך נוטות העובדות הסוציאליות לעבד את צרכיהן של המשפחות המטופלות בדרך בירוקרטית, תוך דחיקת הסבל האנושי לקטגוריות של סכנה ושל פגיעות, המתרחקות מחוויית המטופלת ומסיפורה.³⁷⁷ ייתכן שהניכור לחוויית האמהות הקונקרטית, עליה מדווחות השתיים, מצטרף לגורמים שנמנו לעיל לאובדן האמון ביכולתן של המערכות להציע סיוע, והסבר נוסף לחוסר נכונותן של האמהות לשתף עמן פעולה.

בישראל, לפחות ברמה ההצהרתית, שיתוף הפעולה עם ההורים הוא אחת ממטרותיו של העובד הסוציאלי המטפל במשפחה, ומשרד הרווחה מנחה את שירותי הרווחה לנסות ולשקם את המשפחה

³⁷² מאסס, הי"ש 599, 589, 248 ובפרט הי"ש 31 בעמוד זה.

³⁷³ מיכל קרומר-נבו, **מפנלופה למירי: תרומת הגישה הפמיניסטית לסוגיית נשים במצוקה כלכלית וחברתית עמוקה ומתמשכת**, חברה ורווחה כ"ב 4, 433, 437.

³⁷⁴ שם, 437.

³⁷⁵ פרץ, הי"ש 14, 3.

³⁷⁶ פרץ וסלונים-נבו, הי"ש 14, 73.

³⁷⁷ שם, 75.

כדי להימנע ממצב של הוצאת הילד מהבית.³⁷⁸ אולם במקביל, מדיניות הגנת הילד מתבססת על תשתית חוקית ובירוקרטית, והערכת הסיכון לילד נעשית ללא שיתוף הוריו.³⁷⁹ מחקרים שונים העידו על כך שמדיניות המבוססת על תשתית כזו מזמנת חוסר שיתוף פעולה והתנגדות, המחבלים בהצלחת תכנית הטיפול.³⁸⁰ גם הפגיעה המתוארת בזהותן העצמית וההורית של האמהות תורמת לכך.

משפטניות המייצגות אמהות שזכויותיהן ההוריות הופקעו בשל טענות להתעללות בילדיהם, מצביעות על חוסר הגינות אינהרנטי של המערכת, אשר בשם טובת הילד וההגנה עליו מאמצת וכופה סטנדרטים הוריים אוטופיים, הרחוקים מרחק ניכר מהמציאות היומיומית של אמהות אלה.³⁸¹ הקר כותבת כי מיתוס האם הטובה, לפיו קיימת אימהות אינסטינקטיבית וטבעית, המכתיבה התמסרות טוטלית לילדים, גדושת אהבה וחפה מכל אנוכיות, רווח בעוצמה רבה בתרבות המערבית גם היום.³⁸² החוקרת מציעה להתייחס לעובדות הסוציאליות במגזר הציבורי, אשר עברו הכשרה העולה בקנה אחד עם הנורמות המדינתיות, כאל סוכנות חברות ותרבות, נשאות של ערכים ממוסדים ומנרמלים.³⁸³ עורכות דין העוסקות באמהות "לא ראיות" נקראות לאמץ דפוסי חשיבה פמיניסטיים, להשמיע את קולה האישי של האם שאותה הן מייצגות ואת חוויית האמהות הפרטיקולרית שלה, ובכך לסייע בפירוק משטרי אמהות והורות הרווחים במשפט.³⁸⁴

מחקר זה, כמו המחקרים והמאמרים הספורים שעסקו בישראל בהורים שנטען כי הם מסכנים ובאמהות ממשפחות רב-בעייתיות, מדגיש את החשיבות שביצירת מודל טיפולי שישמע את האמהות, יפנה מקום לסיפור חייהן, יעריך את תרומתן להתנהגות הפוגענית בילדים ויפעל למזעור הפגיעה בדימוין העצמי.³⁸⁵ אימוצו עשוי לתרום להגברת שיתוף הפעולה עם תוכניות הטיפול שהותו לילדים וקיבלו תוקף של החלטה שיפוטית. מנקודת מבטו של הילד זה קריטי: שיתוף פעולה עם ההורה, הוא הגורם המשמעותי ביותר בהצלחת הטיפול בילד.³⁸⁶ ייתכן וקיימים הורים,

³⁷⁸ שם, 76.

³⁷⁹ שם, שם.

³⁸⁰ שם, שם.

³⁸¹ Ash, ה"ש 163, 146-7.

³⁸² הקר, ה"ש 164, 9-38. תפיסה חלופית לתפיסת ההורות כטבעית רואה בהורות פתרון לקונפליקט בין הצורך של ההורה להיענות לדרישות הילד, שמדלדלות את משאביו, לבין הצורך שלו לשמר משאבים אלה כדי ליצור תנאים הולמים לגידול הילד והמשפחה ולניהול חייו. הגדרת ההורות כמאבק הישרדות מתייחסת לנסיבות שבהן מתקיימת ההורות הספציפית, ומנכיחה את ההורה והילד כסובייקטים. ר' מילי מאסס, **בשם טובת הילד אובדן וסבל בהליכי אימוץ**, רסלינג (2010), 42.

³⁸³ שם, 193.

³⁸⁴ Ashe, ה"ש 163, 149.

³⁸⁵ סטיאר, ה"ש 7; סלונים-נבו ולנדר, ה"ש 7; יעל פרץ, **בובה של ילדה: על מדיניות הגנת הילד בישראל**. חברה, כתב עת סוציאליסטי לענייני חברה, כלכלה, פוליטיקה ותרבות, 8 (2003); פרץ וסלונים-נבו, ה"ש 14, 73; מיכל קרומר-נבו, **מה עוזר בעזרה? הסתכלות מחדש על סוגיית העזרה לנשים ממשפחות רב בעייתיות**. חברה ורווחה יט(3) 279.

³⁸⁶ סלונים-נבו ולנדר, ה"ש 7; דודון-ערד, ה"ש 11.

אמהות, שגם המאמצים העילאיים ביותר לא יסייעו ליצירת שיתוף פעולה עמן ולגיוסן לטובת ילדיהן. יש אמהות רעות, רוע שאינו תוצר של נסיבות אלא תכונה ואישיות. אני נוטה להאמין, שהן המיעוט.

4.11 חוות הדעת של המומחים לבריאות הנפש

לקראת סיומה של עבודה זו, אני מבקשת להתייחס לנושא שאינו משפטי אך השלכותיו על ההליך עצמות: חוות דעת ואבחונים, מלאים או חלקיים, של מומחים לבריאות הנפש, המצטרפים לעתים לתסקיר. הערכות אלה משמשות את גורמי הרווחה כתמיכה לכך שיש להוציא את הילד מביתו, וכראיה למצבם הקשה של הילד ולהיעדר כשירותו של ההורה לגדלו, בין בשל כך שאינו מסוגל לספק את צרכיו המורכבים, ובין בשל כך שההורה עצמו פגע בו.

ברבים מהתיקים שסקרתי נמצאו אבחונים או הערכות חלקיות של ההורים והילדים שביצעו פסיכולוגים ופסיכיאטרים, או חוות דעת מלאות של מסוגלות הורית. ממצאיהם, או חלקים מהם, מצוטטים בתסקירים. בכמה תיקים התייחס התסקיר לאבחון שלא נמצא בתיק או לאבחון ישן. משקלן של חוות דעת מומחים בתיקים אלה הוא קריטי: במחקר שנערך בקרב שופטים בארצות הברית וקנדה נמצא, כי ב-92% מהמקרים שבהם דנו בענייני משמורת, הם קיבלו החלטות המבוססות על חוות דעת פסיכולוגיות.³⁸⁷ הקר הצביעה על כוחן העצום של הפרופסיות הטיפוליות בייצור הסדרי משמורת לאחר גירושים, וסקרה מחקרים שהעידו על הלימה גבוהה מאוד בין חוות הדעת הטיפוליות להכרעה המשפטית.³⁸⁸ השופט המחוזי בדימוס סטרשנוב כותב, שמשקלם של מומחים בהחלטות השיפוטיות עצום, וכי במקרים רבים מעדיפים בתי המשפט חוות דעת של מומחים על פני ראיות או עדויות אחרות, אפילו עדויות ישירות לאירוע.³⁸⁹

הררי מילים כבר נכתבו בספרות הפסיכולוגית על הבעייתיות הגדולה שבתקפותם ובמהימנותם של הכלים הפסיכודיאגנוסטיים, שפותחו להערכת אישיות ואינטליגנציה, שבהם עושים שימוש אנשי בריאות הנפש בהערכת המסוגלות ההורית.³⁹⁰ בנוסף, "חוסר מסוגלות הורית" אינה תסמונת או פסיכופתולוגיה מוכרת, והוא אף אינו תכונה דיכוטומית שניתנת לאבחנה קטגורית "יש" או

³⁸⁷ Caplan P. J. & Wilson J. **Assessing the Assessors: Legal Issues**, Canadian Family Law Quarterly, 6 מתוך דוד יגיל, **שיקולים ולבטים באבחון מסוגלות הורית**, בתוך סוגיות בפסיכולוגיה, משפט ואתיקה, 179, (1990), בישראל: אבחון, טיפול ושיפוט, דיונון (2008), 183.

³⁸⁸ הקר, הי"ש 164, 192-212; ר' גם דפנה הקר ורוגן שמר, 'אימהות', 'אבהות', 'משפחה': בין אינטואיציה להלכה **פסוקה**, סוציולוגיה ישראלית ה(2) (2003) 311.

³⁸⁹ אמנון סטרשנוב, ראיות מדעיות ועדויות מומחים בבית המשפט, רפואה ומשפט ספר היובל (2001) 177-189.

³⁹⁰ יגיל, הי"ש 387; מאסס, הי"ש 248, 599 ובפרט הי"ש 30 בעמוד זה.

"אין". רוב ההורים מצויים בנקודות שונות על פני הרצף.³⁹¹ נושא זה חורג מגבולות עבודה זו ולכן לא ארחיב. אסתפק בדברים שכתב אלמגור, הממציא את הביקורת על ההסתמכות הגדולה של בתי המשפט על הערכות וחוות דעת מומחים בהליכים שבהם נדרשת הערכת הכשירות ההורית.³⁹²

אלמגור קובע, כי הערכת מסוגלות הורית היא אחד הנושאים הקשים ביותר בהם עוסק הפסיכולוג הקליני: הקושי הרב נובע מעצם ההגדרה הלא ברורה של הקריטריון למסוגלות הורית, מהבעייתיות שבכלים המשמשים כיום לאבחון, מהנסיבות שבהן מתבצעת הערכת המסוגלות (בתיקים אלה, המצוקה הרגשית הקשה בה שרויים הנבדקים), וכן שהערכה מתאימה של תפקוד המערכת המשפחתית מצריכה ידע בתיאוריות משפחתיות ובתיאוריות של התפתחות הילד, בעוד שדרך ההערכה המקובלת היום מוטה לכיוון האינדיבידואלי. עוד הוא קובע, כי פרט למקרים קיצוניים, אין לפסיכולוג יכולת לסייע לבית המשפט באופן מקצועי ואתי באמצעות שימוש בכלים הקיימים.³⁹³

האישור לעיין בתסקירים ובחוות הדעת הפסיכולוגיות ניתן לי מאוחר, לקראת סיום סקירת התיקים. בשל כך, ובפרט בשל היעדר ידע פסיכולוגי מספק המאפשר התייחסות נרחבת לתכניהם, אסתפק בחמישה ממצאים שבלטו מאוד בקריאתם ובסקירת התיקים:

א. רוב ההערכות של המומחים שהתייחסו הן לילדים והן להורים, כמו גם התסקירים, לא ערכו קשר בין שלל בעיות האישיות והפתולוגיות שמצאו אצל ההורים לבין המצוקה, הפגיעות והתסמינים הפסיכולוגיים שמצאו אצל הילדים. ההנחה המובלעת הייתה שקיים קשר בין הדברים, אולם כדי לעשות בכך שימוש כראיה לנחיצות הוצאת הילד ממשמורת הוריו, יש לבסס קשר כזה ולטעון לו במפורש. בעניין זה כבר פסק בית המשפט העליון בע"א 418/88 פלוני נ' היועמ"ש כי:

"כדי שבית המשפט יוכל לקבוע שלהערכתו אין ההורה מסוגל לטפל בילדיו כראוי צריך שתהיה לפניו גם הוכחה עובדתית, כי בפועל נמנע ההורה בעבר מלדאוג לילדו. לא די, אפוא, שתהא לפני בית המשפט חוות דעת פסיכולוגית או איזו שהיא הערכה אחרת, שההורה הנו בעל אישיות מוגבלת מבחינה נפשית, שכלית או רגשית, שאין הוא מסוגל לדאוג לילדיו או כל הערכה אחרת.

³⁹¹ יגיל, הי"ש 387, 183, 184.

³⁹² משה אלמגור, הערכת מסוגלות הורית בהחלטה לגבי משמורת ילדים: מקומו של הפסיכולוג הקליני, פסיכולוגיה 8 (1999) 34.

³⁹³ שם, שם.

צריך שתבוא בפניו הוכחה על השפעה בפועל של חוסר מסוגלות זו על הילד ועל

כך שהילד **סבל הימנה וניזוק על ידה**" (ההדגשות אינן במקור).³⁹⁴

ב. למעט בשני תיקים שבהם פנו המשפחות לקבלת חוות דעת פרטית על הילד, לא הציגו המשפחות חוות דעת מטעמן על כשירותם ההורית או על מצב הילד, ייתכן שבשל מחירן הגבוה בשוק הפרטי.

ג. רובם המכריע של האבחונים והתסקירים שבהם הומלץ להוציא את הילד ממשמורת הוריו ומביתו, לא שקלו את התועלת שיביא הניתוק לילד אל מול הנזק שייגרם לו מהפרדתו מהוריו, מביתו ומסביבתו הקרובה.

ד. פקידות הסעד שעורכות את התסקיר ופסיכולוגים שעורכים אבחונים לא נחקרים על חוות דעתם, גם בתיקים שבהם היה ייצוג (דיון הוכחות התקיים רק ב-4% מתיקי ההשמה).³⁹⁵

ה. הממצא האחרון, אליו אתייחס בהרחבה, הוא שרובן המכריע של חוות הדעת הפסיכולוגיות והפסיכיאטריות שנמצאו בתיקים התבצעו על ידי מומחים שאליהן נשלחו המשפחות על ידי שירותי הרווחה ובמימונם, נתון שעשוי להטות את תוצאות האבחונים ומהווה תמריץ כלכלי ליישור קו עם עמדותיהם.³⁹⁶ מקריאת האבחונים ומהראיונות עולה עוד, כי מומחים אלה משוחחים על הנבדקים עם גורמי הרווחה, ומקבלים מראש תסקירים ואת ממצאי החקירות על ההורים והילדים.

ארבע מתוך שבע הנשים שראיינתי נשלחו להערכות פסיכולוגיות או לבדיקת מסוגלות הורית מלאה. קורין חושבת שמה שמפריד בינה לבין קבלת ילדיה בחזרה היא בדיקה נוספת, שתוכיח את כשירותה. לדבריה, השופטת הציעה לה לעשות בדיקה כזאת, אך אין לה כל אפשרות לגייס את הסכום העצום, מבחינתה, הנדרש לכך. דינה בטוחה כי מה שהכריע את הכף והשיב את ילדיה אליה, נוסף לייצוג המרשים שזכתה לו, הייתה בדיקת המסוגלות הפרטית שהציגה בפני בית המשפט. היא אף סיפרה על התעקשות פקידת הסעד בדיון, שהיא תלך למומחה מתוך הרשימות שקיימות במחלקות הרווחה, ועל ההתנגדות הגדולה שהפגינה כששמעה למי היא מתכוונת ללכת. השופט

³⁹⁴ ע"א 418/88 פלוני נ' היועמ"ש פ"די מד(3) 1, 8.

³⁹⁵ עורך דין שייצג משפחה בהליך נזקקות סיפר שהתעקשותו לחקור את פקידת הסעד שכתבה את התסקיר הביאה לעימות בינו ובין השופט; הקר מצטטת את שופטת המשפחה לשעבר, אסנת אלון לאופר, שבהשתלמות בדיני משפחה שערכה לשכת עורכי הדין ב-2003 טענה להתרשלות עורכי הדין שאינם חוקרים את הגורמים הטיפולים החתומים על חוות הדעת, והמליצה להם להיעזר במומחה טיפולי להכנת החקירות, ולהבנת "השפה הנסתר" של המומחים. הקר, ה"ש 164, 207.

³⁹⁶ זכי כותב שקיימת הטיה משולשת בפענוח תוצאותיהם של מבחנים פסיכולוגיים להערכת מסוגלות הורית: הטיה הנובעת מדעותיו והשקפותיו של המאבחן, הטיה הנובעת מנטייה לא מודעת של המאבחן לפרש ממצאים פסיכודיאגנוסטיים בהתאם למצופה ממנו מתוך אנמזה ומסמכים שהוגשו לו ובהם דו"חות סוציאליים, וכזו הנובעת מנאמנותו לצד שהזמין ממנו את השירות ומימן אותו. משה זכי, **מחשבות על המסוגלות ההורית**, רפואה ומשפט 20 (1999).

התייחס לכך בדיון, כשקבע כי "הואיל וחשתי הסתייגות מסוימת אצל פקידת הסעד הרי שניתנה לה אפשרות להודיע לבית המשפט תוך שבעה ימים אם אכן היא מסתייגת מעריכת הבדיקה אצל ... ונימוקיה לכך". דינה ועורכת דינה לא המתינו.

עו"ד בכר אומר שללא חוות דעת פרטית, סיכויי למנוע את הוצאת הילדים מהבית או להשיבם אליו קלושים ביותר. "המלחמה בבתי המשפט היא די אבודה. אם אני חושב שאני אצליח לשכנע את בתי המשפט אני נאיבי. אני בא ואומר, ואומר את זה לשופטת.... כל הזמן, 'ברגע שבאה הרווחה ואומרת לך מצב הילד הוא ככה וככה וככה, ומציגה חוות דעת פסיכולוגית שתומכת בזה, מה שאני לא אגיד הרי את תשמרי על התחת שלך... כמובן במילים אחרות אמרתי לה, אבל מאוד קל אחרי זה לבית משפט לבוא ולהגיד התרשמתי שזה מצבו של הילד ואז הסיכויים שלי אפסיים. עובדה שהמשפחה היחידה שהצלחתי להחזיר לה את הילדים היתה משפחת.... שהיה לה כסף לחוות דעת נגדיות שלא תלויות ברווחה...".

אריאלה התייחסה לתלות הזאת בראיון איתה. אריאלה: "הם (שירותי הרווחה) הפנו אתי לפסיכיאטר שלהם והלכתי בתמימות, חשבתי שהוא ניטרלי. אני מגיעה אליו ורואה ערימה של חומר על השולחן. כל התסקירים של הרווחה. תוך כדי השיחה איתו הוא מעיין בחומר הזה ושואל אותי מה היה עם פקידת הסעד, ומה היה ככה... מהשאלות שלו הבנתי שהוא קיבל מראש את כל החומר". אריאלה אף הציגה בפני מסמך מתוך התיק המשפטי שלה, שבו פונה הפסיכיאטר שאלי נשלחה לפקידת הסעד ששלחה אותה אליו, וכותב: "הני"ל (האם) הגיעה היום ללא תור. בבדיקה ראשונית אין עדות לפסיכוזא או למצב דכאוני מז'ורי. הוזמנה לתאריך.... להערכה מקיפה יותר. אודה כי תשוחחי עמי לגבי מקרה זה טרם התאריך הני"ל".

קבלת התסקירים וחומר רקע לפני אבחון מהווה הטיה רצינית של תוצאותיו, ועל כך מסכימים גם חסידי המבחנים הפסיכודיאגנוסטיים. זכי מתייחס להטיה בפענוח תוצאותיהם של מבחנים פסיכודיאגנוסטיים הנובעת מנטייה לא מודעת של המאבחן לפרשם בהתאם למצופה ממנו מתוך אנמנזה ומסמכים שהוגשו לו ובהם דו"חות סוציאליים.³⁹⁷ הפרופ' לפסיכולוגיה גבי שפיר, מתאר מחקר שבו הפריך את החשיבה המקובלת, לפיה הכלים המקצועיים שמשמשים פסיכולוגים לאבחון מצמצמים הטיות קוגניטיביות, שלעניין עבודה זו עשויות לנבוע גם מכך שמי ששולח את האמהות לאבחון ומממן אותם הם שירותי הרווחה.³⁹⁸ כהכנה לניסוי, ערך שפיר מבחנים פסיכודיאגנוסטיים לקבוצת אנשים נורמאליים לגמרי. עשרה קלינאים שבדקו אותם לא גילו באף אחד מהם כל ממצא

³⁹⁷ שם.

³⁹⁸ גבי שפיר, סוגיות אתיות בשימוש במבחנים פסיכולוגיים, בתוך סוגיות בפסיכולוגיה, ה"ש 386, 74.

פסיכופתולוגי. אחר כך החל הניסוי: שפּלר שלח את אותם המבחנים לחוות דעתם של 10 פסיכולוגים שהוא הוציא את שמם מפנקס הפסיכולוגים, אשר ידעו שהם משתתפים בניסוי שבדק את דרך הפעולה של פסיכודיאגנוסטיקאים וקיבלו תשלום נדיב עבור כך. הפעם הוא צירף למבחנים שני תיאורים שהוא הוציא מה-DSM: אחד של הפרעת אישיות פרנואידית והשני של הפרעת אישיות גבולית. כשחזרו חוות הדעת התגלה שהפסיכולוגים שקיבלו כחומר רקע את תיאור האישיות הגבולית מצאו את הנבחנים כבעלי אישיות גבולית. הקבוצה השנייה, שקיבלה תיאור של הפרעת אישיות פרנואידית, קבעה שהם פרנואידים. מסקנת החוקרים הייתה, שלסיפור הרקע יש עוצמה גדולה מאוד, ושכלי העבודה הפסיכודיאגנוסטים אינם מצליחים למנוע את ההטיה הקוגניטיבית הטבועה בכל אחד, גם בבעלי המקצוע.³⁹⁹ ההטיה הנובעת מקריאת תסקירים שנועדו לתמוך בבקשה לניתוק הילד מהוריו, ובהם התרשמות שלילית מהורים, לקויות הילדים והתרשמות מיחסיהם, בוודאי גבוהה יותר מקריאת סיפור רקע, שלא יוחס דווקא לנבדקים של שפּלר, אלא רק צורף למבחנים שנשלחו אל המאבחים.

הטיות הן נטייה שטבועה בכולנו. הקר מציעה להתייחס לאנשי המקצועות הטיפוליים כאל סוכני חיברות ותרבות, נשאים של ערכים ממוסדים ומנרמלים.⁴⁰⁰ הפרופיל הסוציו-אקונומי של אמהות ואבות שמתבקשת הוצאת ילדיהם ממשמורתם שורטט כבר בעבודה זו. בנוסף, האמהות נפגשות עם המעריכים והמאבחים במצב של משבר קשה, נסערות, חסרות אונים, זועמות וחשדניות מאוד מאחר שהורותן עומדת למבחן. אני בספק אם התיאור הזה מתאים למודל הערכי שאוחזים בו הגורמים הטיפוליים על אמהות ראויות, ואינו משפיע על ההחלטות בעניינן.

לסיום פרק זה אני מבקשת לצטט מתוך ספרה של ד"ר מילי מאסס, "בשם טובת הילד, אובדן וסבל בהליכי אימוץ",⁴⁰¹ המהווה עדות מוסרית ופוליטית נוקבת ומטרידה מאוד, על יחסי הכוחות שבין המדינה לבין ההורים שילדיהם נשלחים לאימוץ. מאסס מתריעה מפני התכחשות לסבל ולאובדן הנגרמים לילד בהליך הניתוק מהוריו, וקובעת כי קיימים מקרים רבים שבהם אימוץ פתוח, שבו נשמר קשר בין הילד להוריו הביולוגיים במסגרת משפחתו החדשה, משרת את הצורך של ילד בהשתייכות והמשכיות, מכיר בו כסובייקט ומונע ממנו אובדן מיותר. בספרה היא מתעדת ארבע פרשיות אימוץ שבהן היתה מעורבת, אשר עולה מהן התעלמות מכוונת כמעט של רשויות האימוץ ממשמעותו הייחודית של הקשר בין הילד להוריו. מאסס, עובדת סוציאלית ומרצה בדימוס המתמחה ברווחת הילד, משמשת כעדה מומחית מטעם בית המשפט להערכת יכולת ההורים לגדל

³⁹⁹ שם, 75.

⁴⁰⁰ הקר, היש 164, 193.

⁴⁰¹ מילי מאסס, בשם טובת הילד אובדן וסבל בהליכי אימוץ, רסלינג 2010.

את ילדיהם. מאסס היא גם המומחית שהעריכה את מסוגלותה ההורית של דינה ותמכה בהשבת ילדיה לביתה. ספרה נפתח כך:

”... בכל פעם כשאני מתבקשת לחוות דעה על פי תסקירים ועדויות שמגיש השירות למען הילד לבית המשפט מלווה אותי התחושה שאי אפשר להגן על הקשר שבין ההורים לילדים, וכמעט בכל פעם, כשאני מתוודעת לסיפוריהם של ההורים והילדים, מתגלה לי תמונה שונה, גם במקרים שאני מסכימה עם הכורח להכריז על הילדים בני-אימוץ”.⁴⁰²

⁴⁰² שם, 19.

סיכום והמלצות

מחקר זה בחן את האופן שבו מיושמים חוק הנוער ותקנותיו בהליכי נזקקות והשמה חוץ ביתית של קטינים. ממצאיו העיקריים מעידים עד כמה קלושים סיכוייהם של הקטינים והוריהם להישמע ולהשפיע על ההליך ותוצאותיו ללא ייצוג, ועד כמה חיוני ייצוגם להקפדה על עקרון היסוד של הליך הוגן.

ממצאיו הכמותיים של המחקר מעידים על הדרתם של ילדים מהליך שעשוי להסתיים בהוצאתם מחזקת הוריהם ובמשטור הקשרים המשמעותיים ביותר בחייהם. רק כמחצית מהקטינים מעל גיל 9 מוזמנים לדיון, רבים מהם אומרים משפט בודד או לא מדברים כלל. רק כרבע מתוכם נשמע בנפרד, בתנאים המאפשרים שמיעה והתרשמות אמיתיים. עולה מכך, שהשיח המשפטי בהליכים שיחרצו את גורלם לא מפנה מקום לחוויותיהם של הילדים, לעמדותיהם, לרצונותיהם ולתפיסתם הם את המציאות שבגינה נכנס המשפט לחייהם. נפקדותם מההליך השיפוטי מביאה לכך שהחלטות רבות על הוצאתם ממשמורת הוריהם בשם "טובת הילד", מושג מעורפל ועמום שיישומו סובייקטיבי ומותנה בתפיסותיהם הערכיות של מקבלי ההחלטות, מתבצעות על סמך קריאת תסקירים ואבחונים, אשר לוקים בשורת כשלים שפורטו בעבודה זו, על שמיעת פקידות הסעד ועל התרשמות מההורים, המצויים ברגעי שפל קשה. ממצאים אלה הולמים את קביעתו של שיפמן כי "הגישה הפטרנליסטית, אותה מבקשים לרסן בתחומים רבים של המשפט, פועלת ללא מעצור בענייניהם של קטינים",⁴⁰³ ועומדים בסתירה מוחלטת לתפיסות מתקדמות על מעמדם של ילדים במשפט.⁴⁰⁴

לא רק שמיעתם החלקית מעידה על התעלמות מחוויות החיים הייחודיות לילדים. הקצב שמכתיבים ההליכים המשפטיים מתעלם מתפיסת הזמן השונה שלהם.⁴⁰⁵ כשליש מהילדים שמוצאים מביתם בצו חירום מגיעים לדיון הנזקקות רק לאחר שלושה חודשים ויותר ממועד הוצאתם מהבית. כ-30% מצווי ההשמה ניתנים לתקופות ארוכות יותר משנה. לא פעם אמרו פקידות הסעד בדיון כי הצו הוא רק ל"שבעה חודשים", רק ל"שנה וחודשיים", או רק עד ל"סוף שנת הלימודים הבאה". תקופות אלה שקולות לנצח בעיניים צעירות. איאן האסל, שהיה נציב קבילות הילדים בניו זילנד, כותב כי הניסיון מלמד שבגירים שהוצאו מהבית מצביעים על חווית

⁴⁰³ שיפמן, ה"ש 30, 236.

⁴⁰⁴ תפיסות מתקדמות על מעמדם של ילדים במשפט מעוגנות באמנה בדבר זכויות ילדים 1989, והיוו את הבסיס לעבודתן של הוועדות השונות שפעלו במסגרת ועדת רוטלוי. ר' למשל המבוא בדו"ח הוועדה חלק כללי, ה"ש 61, 41-21, ומורג, עשרים שנה אחרי, ה"ש 71.

⁴⁰⁵ מחקרים רבים בפסיכולוגיה התפתחותית עסקו בתפיסת הזמן השונה של ילדים. ר', למשל, Iris Levin, *The development of Time Concept in Young Children: Reasoning about Duration*, Child Development .Vol. 48(2) (1977) 435.

הניתוק ממשפחתם ומביתם כעל החוויה הכאובה והקשה ביותר שידעו בחייהם, לרבות ההזנחה או ההתעללות שהיוו את העילה לכך.⁴⁰⁶

אמהות שילדיהן הוצאו מחזקתן דיווחו על ניכור וזרות לשפה המשפטית והטיפולית המאפיינת את הליכי הנזקקות, על חוסר הבנה של המעמד המשפטי, על היעדר ידע שיאפשר להן להתמודד עם ההליכים המשפטיים ועל חוסר מודעות לזכויותיהן. הן חוו את המשפט והטיפול בצל החוק כפטרנליסטים, ומנוכרים לחוויות החיים במצוקה קשה שאפיינו רבות מהן. בלמעלה ממחצית התיקים שסקרתי, נמנו המשפחות על השכבות החלשות באוכלוסייה.

ממצאי המחקר מעידים על החשיבות העצומה שיש לייצוג לקיומו של הליך הוגן, להעצמת המשפחות ולמראית פני הצדק. ייצוג להורים הביא לכך שהמשפחות קיבלו את המסמכים שעליהם מתבססים שירותי הרווחה, והעלה טענות מהותיות לגבי הראיות שתמכו בבקשות ההשמה. עורכי דין ערכו את ההבחנה המתבקשת בין נזקקות הנסמכת על סעיף 2(2) לחוק המכוון להתנהגות ההורית לבין זו המנויה בס' 2(6) המתמקדת בשלומן של הילד, סעיפים שדרך קבע מופיעים יחדיו בבקשת הנזקקות. הם תקפו את הטענות להיעדר שיתוף פעולה והציגו את אותן העובדות שעליהן נסמכו שירותי הרווחה כאות להיעדר שיתוף פעולה מנקודת המבט וומציאות חייה של האם. בנוכחות ייצוג התארכו מאוד הפרוטוקולים וההכרעות, נתון המלמד על כך שבפני בית המשפט הוצגה תמונה מורכבת ומלאה מזו שהציגה המדינה, ועלה פי חמש הסיכוי לכך שהחלטה על ניתוק הילד מהוריו לא תכתב לקלדנית בסוף הדיון אלא במועד אחר, ממצא שעשוי להצביע על התלבטות ומחשבה נוספת. ייצוג אף מקצר את משך צו ההשמה. הממצא הדרמטי ביותר המתייחס לייצוג הוא השפעתו על ההחלטה: בהיעדרו, נמנעה השמת הילד רק במקרה בודד מתוך 57 התיקים שבהם ביקשה המדינה את ניתוק הילד מהוריו. זאת לעומת 4 מתוך 16 התיקים שבהם היה ייצוג אף העלה פי שבע את הסיכוי לשנות את התנאים הנלווים לבקשה. אולם ממצאי המחקר מגלים גם, כי רק כחמישית מההורים המתייצבים בדיוני נזקקות מגיעים עם ייצוג.

ייצוג או מינוי אפוטרופוס לדין יכול היה להיות משמעותי ביותר אף לילדים. להשמעת קולם ועמדותיהם, לשמירה על האינטרסים שלהם, להבעת רצונם, לייצוג טובתם שלא תמיד הולמת את זו של הוריהם. אולם באף אחד מהתיקים שבחנתי לא היה ייצוג לילדים בדיון הנזקקות והחלטה על דרכי הטיפול בהם, ואפוטרופוס לדין התמנה רק ב-6% מהתיקים שבהם התבקשה הוצאתם ממשמורת הוריהם. ילדים לא הופנו לייצוג גם כשהתנהגותם הם היא זו שעמדה במוקד הדיון, כשהתנגדו מאוד לתכנית ההשמה, כשהצו שהתבקש היה ארוך משנה, ואף לא כשהם נשלחו למעון

⁴⁰⁶ אצל יאיר רונן, **זכות הילד לזהות כזכות להשתייכות**, עיוני משפט כו (1993) 935.

נעול, מסגרת שוללת חירות. לילדים לא מונה אפטרופוס לדין גם כשצווי ההשמה הוארכו שוב ושוב, שנה אחר שנה, במצבים שנדמה כי ראוי היה לשקול הפקעה מוחלטת של הזכויות ההוריות. חוק הנוער קובע, כי ילד ייצא ממשמורת הוריו רק כמוצא אחרון, ורק לאחר שבית המשפט נוכח שאין כל דרך אחרת להבטחת הטיפול בקטין המופקד בידיו. אמנם בשיטה האדברסרית הנקוטה במשפט הישראלי אחראי כל צד להבאת טיעונו וראיות התומכות בגרסתו, אך במקביל הזכות להליך הוגן היא אחת מזכויות היסוד בו.⁴⁰⁷ כדי להגשימה בהליכים שאין בהם חובת ייצוג, השופטים הם אלה שאמורים לעמוד על הסתירות הראייתיות, לשאול שאלות, לצמצם את ההטיה הנובעת מפערי הכוחות העצומים בין הצדדים, לבדוק האם מוצו החלופות הטיפוליות, ולדאוג שזכויות הצדדים לא יקופחו. אולם פרוטוקולים רבים, רבים מדי, מעידים על היעדר חקרנות שיפוטית ועל נטייה מובהקת לקבל במלואן את עמדותיהן והמלצותיהן של פקידות הסעד, הנתפסות כגורם מקצועי אובייקטיבי. זאת, אף שהמקצועות הטיפוליים רחוקים מלהיות מדע מדויק ולא צריך מומחיות מיוחדת כדי להבין שהיחסים הסוערים בין האמהות לגורמי הרווחה עשויים להשפיע על שיקול דעתם.

בית המשפט אינו גורם מטפל. אין לו את הכלים או את היכולת לכך, ואף אין זה מתפקידו. אולם לבית המשפט ניתן תפקיד המפתח של בקרת שיקול הדעת של גורמי הרווחה, ובידיו מופקדת טובתו של הילד. מחקר זה מעיד על כך שלעתים תכופות מפרש בית המשפט תפקיד זה בצמצום: בלמעלה ממחצית התיקים לא מתבקש דיווח על מצב הילד ומשפחתו לאחר הוצאתו מהבית. בלמעלה משליש מהמקרים לא נוקבת ההחלטה במסגרת השמה מסוימת, והשופטים אינם יודעים לאן הולך הילד, איפה יחיה והיכן יתחנך ויגדל כתוצאה מהכרעתם. בכשליש מהתיקים השופטים אינם מתייחסים כלל להסדרי הראייה בין הילדים והוריהם לאחר ההשמה, החיוניים לשימור הקשר המשפחתי, ובכ-80% מהתיקים המתייחסים לכך מופקדת שמירת הקשר בידי פקידות הסעד או שהיא נעשית בתיאום עמה. כל אלה מלמדים על האמון הגדול שנותן בית המשפט בגורמי הרווחה. לא יהיה מופרך להניח, כי אותו אמון והסתמכות על שיקול דעתם עומדים גם בבסיסה של הנטייה לקבל את קביעותיהם ואת המלצותיהם על דרכי הטיפול במלואן, המתבטאות בממצאים הכמותיים: בהיעדר ייצוג, התקבלו הבקשות על הוצאת הילד ממשמורת הוריו וכל התנאים הנלווים להן ב-93% מהמקרים.

גם הממצא הבא מהמחקר, אולי העגום שבממצאיו, מעיד על כך: הסתמכות השופטים על שיקול הדעת של שירותי הרווחה כה מוחלט, עד שב-95% מהמקרים לא משתקף בהחלטות על השמה כל

⁴⁰⁷ אהרון ברק, פרשנות חוקתית (תשנ"ד) 432; שלמה לוין, חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו וסדרי הדין האזרחיים, הפרקליט מב (תשנ"ה-1995), 451.

ניסיון לשקלל בין הנזק שנגרם לילד משהייתו בביתו עם הוריו לבין הרעה שתיגרם לו מהוצאתו מהבית, ומניתוקו מהוריו ומסביבתו הטבעית. בבסיסה של התפיסה שמנגידה בין זכויות ההורים וטובת הילד, החולשת על הליכים אלה, עומד הרצון הנכון והראוי למנוע מילדים סבל ואובדן.⁴⁰⁸ אולם כדי לא לגרום לילדים סבל נוסף, מחייבת תפיסה זו שבכל מקרה ומקרה תישקל התועלת שיביא הניתוק לילד הקונקרטי אל מול הנזק שייגרם לו ממנו. רק ב-5% מהמקרים יש לכך ביטוי בהחלטת בית המשפט. גם ברובם המכריע של התסקירים וחוות הדעת שקראתי לא הייתה התייחסות לכך. ממצא זה מקומם במיוחד נוכח הידע המחקרי המצטבר על בוגרי מסגרות השמה, קבוצת אוכלוסייה פגיעה במיוחד, המתאפיינים בסיכון להיות חסרי השכלה, חסרי תעסוקה, הורים בגיל צעיר, מעורבים בפלילים, לסבול ממצוקות דיור ולהישען על שירותי הרווחה והקופה הציבורית.⁴⁰⁹

תיאורטיקנים שונים הציעו מודלים לחקיקה שיצמצמו את שיקול הדעת הרחב שיש לשופטים ולגורמי הרווחה בהליכים אלה ויבנו אותו, ובהם הגדרות ברורות של מצבים שבהם ניתן להוציא ילד מהבית; צמצום פרק הזמן בין הוצאה בצו חירום, שהוגדרה ככדור שלג קשה לעצירה, לבין אישורו בבית המשפט; הגבלת פרק הזמן המותר בין הוצאה כזו לבין דיון הנזקקות; ופירוק המושג המופשט "הזנחה" לרכיבים קונקרטיים, שיתמקדו בילד ובנזק שנגרם לו.⁴¹⁰ אחרים ביקשו לשכלל את הכלים המשמשים בהערכת הסיכון לילדים. Shlonsky ו-Gambrill, למשל, קוראים לאמץ מודל מקיף להערכת סיכון לפני שמחליטים על הוצאת הילד ממשמורת הוריו.⁴¹¹ לטענתם, הערכת סיכון נאותה לילד צריכה להתייחס גם לסיכון שעשוי להיגרם לו מהמפגש עם עובדי הרווחה, משפחות אומנה ומוסדות, ועם בית המשפט, ההליך המשפטי ותוצאותיו, וזאת במקום ההתמקדות הרווחת היום בסכנות הגלומות בהוריו. Libermann טוען שיש לייבא את המודל המוצע גם להליך המשפטי, ובכך לשדרג את איכות ההגנה הניתנת לילד.⁴¹² על פי מודל זה, בשלב הראשון צריך בית המשפט להשתכנע, לאחר שהוצגו לו ראיות ברורות, שההורים והבית אכן מסכנים את הילד או בסבירות גבוהה לסכנו. בשלב השני עליו לשקול את הנזק שנגרם לילד או שעשוי להיגרם לו בביתו

⁴⁰⁸ מאסס, ה"ש 16, 615.

⁴⁰⁹ בנבישתי, ה"ש 81; ר' סקירת המחקרים שעסקו בבוגרי השמה חוץ ביתית בעמ' 34-37 לעבודה זו.

⁴¹⁰ Wald, State Intervention on Behalf of "Neglected" Children", supra note 11.

⁴¹¹ Eileen Gambrill, Aron Shlonsky **The Need for Comprehensive Risk Management Systems in Child Welfare**, Children and youth Services Rev. 23 (1) (2001) 79.

⁴¹² Theo Libermann, **What's Missing from Foster Care Reform: The Need For Comprehensive, Realistic and Companionate Removal Standards**, 28 Hamline J. Pub. L. & Policy (2006-2007) 141, 164-5.

עם הוריו, אל מול הנזק שבניתוק מהם. רק הכרעה שתתבסס על שני שלבים אלה, תביא לבחירה באפשרות המזיקה פחות, תבטיח את טובת הילד ותמקסם את ההגנה עליו.⁴¹³

חוק הנוער טיפול והשגחה הוא חוק ישן, שתוקן ושונה מעט מאוד מאז נחקק בתחילת שנות השישים, בתקופה שבה פנימיות נחשבו למסגרות חינוכיות לגיטימיות ורצויות, כשילדים בקיבוצים גדלו יחדיו בבתי ילדים, וכשהחינוך הפנימייתי נהנה משרידי ההילה של כדורי ומקווה ישראל, בהן התחנכה העלית הצברית. ממצאי מחקר זה מעידים על כך שנדרשות בחוק ובפרקטיקות הנוהגות מכוחו רפורמות, אשר חלקן מוצעות להלן:

1. הפיכתם של הקטינים למשיבים בדיון הנזקקות, דבר שיחייב את התייצבותם בו בעצמם, באמצעות ייצוג או באמצעות מינויו של אפוטרופוס לדין.
2. קביעת חובת ייצוג או מינוי אפוטרופוס לדין לקטין שהמדינה ביקשה את הוצאתו ממשמורת הוריו, ולמצער קביעת חובת ייצוג לקטינים המתנגדים להוצאתם מביתם בדומה לזו הנקובה בס' 13 לחוק, המחייב ייצוג לקטין המתנגד לאשפוז פסיכיאטרי.
3. קביעה בחוק כי בית המשפט לא ינקוט כל פעולה בעניינו של ילד שהובא לפתחו אלא אם ייווכח כי הוצאת צו תועיל לילד יותר מאשר אי הוצאתו, וזאת לאחר שבחן ושקל, בין היתר, את רצונותיו, תחושותיו וצרכיו של הילד, ואת השפעתו החזויה של הצו עליו. הוראות דומות חקוקות בחוק הבריטי Children Act 1989.⁴¹⁴
4. מתן הוראה, בנוהל או בחקיקה, שתחייב את שירותי הרווחה לצרף לתסקיר המוגש לבית המשפט ולהורים את הפרוטוקולים של ועדות ההחלטה, כדי שהשופטים יוכלו להתרשם ממגוון עמדות, לעתים סותרות, על הילד, משפחתו ודרכי הטיפול הראויות בהם.⁴¹⁵
5. מתן הוראה, בנוהל או בחקיקה, שתחייב שכל תסקיר, חוות דעת או הערכה פסיכולוגית המתייחסת לילד תבחן את הנזק שייגרם לילד הקונקרטי מהוצאתו ממשמורת הוריו ומביתו אל מול הנזק שייגרם לו מכך.
6. ציון דרכי הטיפול המתבקשות לקטין בבקשה המוגשת לבית המשפט בדבר הכרזתו כקטין נזקק, ועל גבי טופס זימונם של ההורים לדין, וכן ציון זכאותם של ההורים לקבלת ייצוג מהאגף לסיוע משפטי על גבי טופס זה, לרבות דרכי ההתקשרות עם האגף. בנוסף, מתבקשת

⁴¹³ שם, שם.

⁴¹⁴ ר' עמי' 26 לעבודה זו.

⁴¹⁵ ר' גם גילת, על הכשל, ה"ש 165, 452-453.

- קביעה כי יש לעצור את הדיון לזמן קצוב כל אימת שהורה מודיע שהוא מבקש לפנות לייצוג משפטי.
7. קביעת חובה להעברת התסקיר וכל המסמכים הנלווים לבקשת הנזקקות לידי ההורים ולבית המשפט לפחות שבוע לפני הדיון.
8. קביעה כי לא תיתכן החלטה בדיון הנזקקות הראשון שבו מתבקשת השמתו החוץ-ביתית של קטין ללא התרשמות ישירה ובלתי אמצעית של השופט מההורים והילד, גם במקרים שהם מסכימים מראש לדרכי הטיפול המתבקשות.
9. יצירת טופס הסכמות פורמלי למצבים שבהם מסכימות המשפחות לבקשת המדינה להארכת צו ההשמה. בטופס יפורט מדוע נדרש המשך הצו, כיצד הצליחה תכנית ההשמה עד לבקשה להארכתה והאם עמדה ביעדיה, איזה טיפול עוברים הילד והוריו על מנת להחיש את חזרתו הביתה, ותוזכר בו זכותם החוקית של ההורים והילדים לפנות בכל עת לבית המשפט על מנת לקצר את תוקפו, הנקובה בסעיף 14 לחוק.
10. המרת המושג "סכנה תכופה" בגינה ניתן להוציא את הילד בצו חירום, הליך שנמצא כי החזרה ממנו כמעט ובלתי אפשרית, במושג "סכנה תכופה לפגיעה גופנית", בדומה לחקיקה במדינות אחרות.⁴¹⁶
11. הצגת תכנית טיפול מפורטת בפני בית המשפט אשר תכלול את מסגרת ההשמה הספציפית, את הטיפול שהילד יקבל בה, את תכיפות המפגשים המתוכננים עם משפחתו ואת הטיפול שיוצע לילד ולמשפחתו במטרה להאיץ את שובו הביתה. בשל הקשיים שנמנו ביחסייהן של האמהות עם העובדים הסוציאליים, אני סבורה שבית המשפט צריך להורות על הסדרי ראייה קונקרטיים בין הילדים להוריהם במסגרות ההשמה.
12. ולסיום, ראוי כי תיקבע בחקיקה חובת מעקב תקופתית של בית המשפט אחר שלומו של הילד והתקדמותו במסגרת ההשמה.
- ההצעות המתייחסות לאישור שיפוטי של תכנית טיפול ספציפית לכל ילד וילד וחובת המעקב אחריו במסגרת ההשמה מקבלות משנה תוקף נוכח הידע שנצבר על כך שגם במסגרות חוץ ביתיות ילדים חווים אלימות, פגיעה וניצול, לעתים מיני,⁴¹⁷ ונוכח ממצאיה של ועדת רוטלוי: ועדת המשנה

⁴¹⁶ Chill, ה"ש 301, 464. החוק בקונטיקט מתיר הוצאה בצו חירום במקרה שמתקיימת סכנה תכופה לנוק גופני; החוק בוורג'יניה מתייחס לסכנה לפגיעה קשה או כזאת שלא ניתנת לריפוי, והחוק באלסקה קובע שהוצאה בצו חירום היא הכרחית כשיש להגן על חייו של הילד. שם, ובפרט ה"ש 82 בעמ' 522.

⁴¹⁷ סלונים-נבו ולנדר, ה"ש 7, 402.

בנושא השמה חוץ ביתית מצאה שהמעקב אחר ילדים רבים במסגרות ההשמה לוקה ביותר.⁴¹⁸ דו"ח ועדת המשנה קובע כי לעתים תכופות מערכת הרווחה, אשר למשמורתה הועברו הילדים, אינה יודעת היכן הם, מה מצבם והאם הם זוכים לטיפול ראוי, העונה על צרכיהם.⁴¹⁹ דברים דומים אמרה לי במהלך המחקר חוקרת מנוסה של מערכת הרווחה, שקבעה כי "ילד שיוצא מהבית הולך לאיבוד. הוא יכול לעבור ממוסד אחד לשני, להתגלגל למשפחה אומנת ולחזור למוסד שלישי, ואף אחד לא יודע איפה הוא ומה שלומו. רוב הילדים חוזרים הביתה אחרי כמה שנים לבד, על דעת עצמם, פשוט כי נמאס להם". צעירים עם היסטוריה של נדידה בין מסגרות השמה הם האוכלוסייה הפגיעה ביותר בקרב בוגרי מסגרות השמה.⁴²⁰

המלצה נוספת, המחייבת המשך מחקר ובירור, היא הפנייתן לגישור של משפחות שבהן מתבקשת הוצאת הילד ממשמורת הוריו, כדי לשתפן בבניית תוכנית הטיפול בו. מחקרים שעקבו אחר הצלחותיהן של תכניות גישור כאלה בקנדה ובצפון אמריקה מצאו שהן מקדמות מציאת פתרונות אינדיבידואליים למשפחות, ההולמים את אופיין וצרכיהן; מתוות תכניות טיפול פרטניות ומדוקדקות לכל ילד וילד, מקדמות שיתוף פעולה בין רשויות הרווחה להורים; מצמצמות את פערי הכוח הגדולים ביניהם ושומרות על זכויותיהם של בני המשפחה.⁴²¹ המגשרים, מומחים בשיטות לפתרון סכסוכים, בחוקי הגנת הילד ובמערכות הרווחה, מסייעים לצדדים לקדם דיאלוג ולשאת ולתת ביניהם. הם עושים שימוש במקורות החוץ של ההורים והילדים ותורמים להעצמתן של המשפחות באמצעות שיתוף בבניית תוכניות הטיפול, והענקת הידע הנחוץ להן לשם כך. מחקרים שהתבססו על ראיונות עם הורים שהשתתפו בתוכניות גישור מצאו שהם מדווחים על שביעות רצון מההליך. רובם המכריע אמר שהגישור איפשר להם לשוחח על נושאים החשובים להם, שהם חשו שהצדדים לו הבינו את השקפתם והתייחסותם לנושאים שבמחלוקת, ושהם זכו ליחס מכבד.⁴²²

⁴¹⁸ הוועדה לבחינת עקרונות יסוד בתחום הילד והמשפט ויישומם בחקיקה, דו"ח ועדת המשנה בנושא השמה חוץ ביתית, משרד המשפטים (2003) 105.

⁴¹⁹ שם, שם.

⁴²⁰ ר' סקירת מחקרים על מצבם של בוגרי מסגרות השמה בעמ' 37-34 לעבודה זו.

⁴²¹ Kelly Browe Olson, **Lessons Learnd From a Child Protection Mediation Program**, Family Court Review 41(4) (2003) 480-496.

⁴²² Nancy Thoennes, **What We Know Now: Findings From Dependency Mediation Research**, Family Court Review 47(1) (2009) 21-37. אחד הממצאים העקביים ביותר ממחקרים אלה הוא שגישור מצליח לייצר הסכמות על תכניות הטיפול בילד, וכי ברובם הגדול מתייחסים ההסדרים שהושגו בגישור לכלל הנושאים שהועלו בפני בית המשפט. הסכמים הושגו בתיקים שבהם התבקשה השמת הילד מסיבות מגוונות, לרבות בתיקים שבהם דובר בהפקעה מוחלטת של זכויות הוריות. אף שכמה מחקרים דיווחו על יעילות פחותה של הליכי גישור בהשגת הסכמות לתוכניות טיפול במשפחות שבהן הוגשו כתבי אישום נגד ההורים, בכאלה שבהן הייתה התעללות מינית בילדים, ובמשפחות עם היסטוריה של מחלות נפש, גם בהן אחוז ההסדרים המדווח גבוה (בין 40%-60%). בנוסף, הליכי גישור בתיקים שבהם התבקשה מסירתו של הילד לאימוץ הניבו הסכמות על אימוץ פתוח, בהן נשמר הקשר של הילד עם משפחתו הביולוגית במסגרת משפחתו החדשה. בדיקת אופיין של תוכניות הטיפול שהניב הגישור מצא שבמובנים רבים הן אינם שונות מאלה שהותוו לילד ולמשפחתו ללא גישור. עם זאת, הסדרי הביקור בין הילד להוריו במסגרות ההשמה בעקבות גישור היו קונקרטיים ותכופים יותר, וגישור הוביל לעלייה בשירותים שניתנו לילד ולמשפחתו. אחד המחקרים מצא שגישור מעלה את הסבירות שהילד יעבור ממשמורת הוריו למשמורת קרוב משפחה אחר, במקום למסגרת זרה לו.

שיתופן של המשפחות נמצא חיוני להעמקת ההיכרות עם הילד ועם צרכיו,⁴²³ העלה את רמת מחויבותן לתכנית הטיפול שביצירתה נטלו חלק, ואת היענותן לכלליה.⁴²⁴ מנקודת מבטו של הילד זה קריטי: שיתוף פעולה של ההורה הוא הגורם המשמעותי ביותר בהצלחת הטיפול בו.⁴²⁵

פתרון סכסוכים בהסכמה הוא גם אחת ממטרותיהן של יחידות הסיוע שהוקמו ליד בתי המשפט לענייני משפחה לפני למעלה מעשור.⁴²⁶ ברקע להקמת יחידות הסיוע טמונה הייתה ההכרה בכך שהליך שיפוטי אדברסרי אינו מסגרת מתאימה להתמודדות עם סכסוכים במשפחה, ובמיוחד בנוק הנגרם לילדים בהליכי גירושין אדברסריים של הוריהם.⁴²⁷ ביקורת דומה הושמעה על ההליך המשפטי בהליכי נזקקות. Fierstone ו-Weinsteine כותבים, שהמשפט והחוק אינם יכולים לסייע למשפחות רב בעייתיות לתפקד טוב יותר, שההליכים המשפטיים מתאפיינים בדה-הומניזציה של המשפחות ופוגעים בילדים, בהורים וביחסיהם, וכי רק לעתים נדירות מסייעים פתרונות משפטיים לשפר את הדינמיקות ביחסים שהובילו את המשפחה לבית המשפט.⁴²⁸ ממצאי מחקר זה מעידים כי ראוי לבחון את התאמתן של תוכניות גישור שונות גם לאוכלוסיה המורכבת שמתייצבת להליכים האזרחיים בבית המשפט לנוער.

ממצאי עבודה זו אף מעידים על כך שראוי לאמץ את קריאתם של משפטנים, מחוקקים שוחרי זכויות ילדים ושופטים בארה"ב, בהם כאלה המכהנים כשופטי נוער, לפתוח את הליכי הנזקקות לציבור באמצעות פרסום ההכרעות הניתנות בהם (תוך חסיון המשפחות). מהלך כזה, הם קובעים, יגביר את השקיפות של החלטות ההשמה, יעצים את אימון הציבור בבית המשפט ובמערכת הרווחה, ילמד הורים מהן הנורמות המצופות מהם, יאפשר מחקר שמטרתו ליצור תכניות טיפול טובות יותר למשפחות, ובעיקר יביא להקפדה על קיומו של הליך הוגן.

כמה מדינות כבר עושות זאת. במינסוטה למשל, הפרוטוקולים של הליכי הנזקקות פתוחים לציבור לאחר השמטת פרטים מזהים של הצדדים. החוק במדינה זו מחייב, כי איסור פרסום יתבצע רק בנסיבות חריגות, ועל שופט הנזקט בצעד כזה לנמקו בכתב.⁴²⁹ בעקבות מינסוטה צעדו 20 מדינות

גישור אף יצר מסגרת לקשר ולחילופי המידע בין העובדים הסוציאליים להורים, וטווח אופני עבודה משותפים ביניהם החיוניים להצלחת תכנית הטיפול. שם, 29-33.

⁴²³ Olson, הי"ש 421.

⁴²⁴ Thoennes, הי"ש 422, 34-35.

⁴²⁵ סלונים-נבו ולנדר, הי"ש 7; דודזון-ערד, הי"ש 11.

⁴²⁶ ענת ענבר, חיה נבו, סוזן להמן, **יחידות הסיוע ליד בתי המשפט למשפחה עשור לפעילותן**, משפחה במשפט ב (התשס"ט) 25.

⁴²⁷ שם, 27.

⁴²⁸ Gregory Firestone, Janet Weinstein, **In The Best Interest of Children a Proposal to Transform the Adversial System**, Family Court Review 42(2) (2004) 203.

⁴²⁹ Veena Srinivasa, **Sunshine for D. C.'s Children: Opening Dependency Court Proceedings and Records**, 18 Georgetown Journal on Poverty Law & Policy (2010) 79, 80-8.

בארה"ב, שהחלו בהליכים לפתיחתם של בתי משפט לנוער לציבור, מהלך הנתמך על ידי ה-National Council of Juvenile and Family Court Judges.⁴³⁰ בקליפורניה מתנהל בימים אלה קמפיין שמטרתו להביא להליך דומה. בכתבה שהתפרסמה במרץ 2011 ב-Los Angeles Times, בעקבות דיון בהצעת החוק לפתיחת הליכי נזקקות לציבור, קבעו משפטנים התומכים בהצעה שחשיפת ההליכים לציבור תשפר מאוד את מידת אחריותם של בתי המשפט לילדים שגורלם הופקד בידיהם.⁴³¹ "דברים רבים אינם תקינים בבתי משפט לנוער הדנים בנזקקות", אמר נשיא מערכת בתי המשפט לנוער בקליפורניה, Michael Nash, "וזאת בלשון המעטה". עמדתו נתמכת על ידי המחלקות לשירותים לילד ולמשפחה במדינה. העומדת בראשן קבעה, כי פתיחת ההליך לציבור תשפוך אור על כשלים ובעיות מערכתיים. מנסח הצעת החוק טען כי רק הליכים שיחשפו את חוזקה וחולשתה של מערכת המשפט הדנה בילדים ישרתו באופן מיטבי את טובת הילד.

חשיפת ההליך לעין בוחנת ומבקרת גם תשרת בצורה מהותית את עקרון האיזונים והבלמים שעליו נשענת חלוקת הכוח בחברה דמוקרטית, ואת זכותם החוקתית של ילדים והוריהם להליך הוגן. ממצאי המחקר מעידים כי הקפדה על קיומו של הליך הוגן חיונית במיוחד בהליכים אלה, המתאפיינים בהיעדר פורמליזציה ובהיתר חוקי לסטות מהמסגרת הנוקשה של סדרי הדין, בפערי כוח עצומים בין הצדדים להם, ובשל הסתמכותם הגדולה של שופטים על הערכות פסיכולוגיות והפוטנציאל הגדול להטיה הטמון בהן. קיומו של הליך הוגן אינו מחייב שהכרעת בית המשפט על דרכי הטיפול בילדים הייתה משתנה לחלוטין בסופו של ההליך. ייתכן מאוד שמרבית הילדים שבהם עסקה עבודה זו אכן צריכים לצאת מהבית ושהורים רבים אינם כשירים לגדל את ילדיהם. אולם הליך הוגן היה מביא לכך שהחלטות על הוצאת הילדים ממשמורת הוריהם היו מושכלות יותר וההכרעות מנומקות יותר. הוא אף היה תורם לתחושת ההורים והילדים שנעשה עמם צדק. חוסר ההצלחה המתמשך של שירותי הרווחה לסייע למשפחות רב בעייתיות המוכרות להן שנים, הסובלות מעוני ומבעיות נלוות לו, גרם לרוזנפלד לכנותן "משפחות מובסות" מאחר שהן הובסו פעמיים: בפעם הראשונה על ידי מצוקות החיים ובשנייה על ידי השירותים החברתיים שכשלו מלטפל בהן.⁴³² עבודה זו מוצאת שרבות מהן הובסו פעם שלישית - על ידי המשפט.

⁴³⁰ שם, שם.

⁴³¹ Viktoria Kim, **California Dependency Courts Need to Be Open, Legislators Told**, Los Angeles Times, 2.3.2011.

⁴³² יונה מ. רוזנפלד, **שותפות: קווים לפיתוח פרקטיקה של עבודה סוציאלית עם ולמען אוכלוסיות מובסות**. חברה ורווחה י"ג (3) (2003) 225.

בבליוגרפיה

- יובל אלבשן, נגישות האוכלוסיות המוחלשות בישראל למשפט, עלי משפט ג (תשס"ד) 497.
- משה אלמגור, הערכת מסוגלות הורית בהחלטה לגבי משמורת ילדים: מקומו של הפסיכולוג הקליני, פסיכולוגיה 8 (1999) 34.
- שולמית אלמוג ואריאל בנדור, טובת ילדים, זכויות האדם, ספר יצחק זמיר, על משפט, ממשל וחברה 93 (2005).
- איילת בלכר-פריגת, על זכויות, גבולות ומשפחה, עיוני משפט כז תשס"ג, 448.
- רמי בנבנישתי, צעירים הבוגרים ממסגרות של השמה חוץ ביתית, אתגרים ושירותים, סקירת ספרות. קבוצת המחקר: בריאות נפש ורווחה של ילדים ובני נוער, האוניברסיטה העברית ירושלים (2007).
- דן גיבתון, תיאוריה המעוגנת בשדה, בתוך עיונים במסורות ובזרמים במחקר האיכותי, 195.
- שמואל גולדשטיין ורינה לאור, היבטים בין-תרבותיים והשפעתם על אנשי מקצוע בהקשר של איתור ילדים נפגעי התעללות והזנחה וחובת הדיווח, משפחה במשפט ג-ד (התשס"ט-התש"ע) 243.
- ישראל צבי גילת, על הכשל המובנה באבחון "טובת הילד" באמצעות מערך שירותי הרווחה, מאזני משפט ה (2006) 403.
- גלעד גל, יצחק לבב ורז גרוס, התעללות בילדים: שכיחות והשלכות ארוכות טווח, ממצאים מסקר בריאות הנפש הלאומי, חברה ורווחה ל, 3-4 (2010) 359.
- בלהה דודזון-ערד, איכות החיים של ילדים בסיכון שהוחלט להשאירם בבית בהשוואה לילדים שהוחלט להוציאם מהבית, חברה ורווחה ל, חוברת 3-4 (2010) 397.
- טלל דולב, רמי בנבנישתי ואמנון טימר, מחקר ועדות ההחלטה בישראל: ארגון, תהליכי עבודתן ותוצאותיהן, דו"ח מסכם. ירושלים: משרד העבודה והרווחה (2001).
- אסתר הרצוג, מי מרוויח ממדינת הרווחה, תיאוריה וביקורת (1996), 81.
- אסתר הרצוג, אלימות בירוקרטית וטובת הקטין, בתוך רודפי הצדק: מחקרים בפשיעה ואכיפת החוק בישראל (בעריכת אראלה דמי ועדן לוי), צ'ריקובר (2004).
- דפנה הקר ואיילת בלכר-פריגת, הורים או זרים: מעמדם המשפטי המצוי והרצוי של בני זוג של הורים, משפטים מ (תשע"א) 5.
- דפנה הקר ורון שמר, 'אימהות', 'אבהות', 'משפחה': בין אינטואיציה להלכה פסוקה, סוציולוגיה ישראלית ה(2) (2003) 311.
- נטע זיו, משפט ועוני, מה על סדר היום? הצעה לאגינדה משפטית לעוסקים בייצוג אוכלוסיות החיות בעוני, עלי משפט ד' (תשס"ה) 17.
- משה זכי, מחשבות על המסוגלות ההורית, רפואה ומשפט 20 (1999).
- דוד יגיל, שיקולים ולבטים באבחון מסוגלות הורית, בתוך סוגיות בפסיכולוגיה, משפט ואתיקה בישראל: אבחון, טיפול ושיפוט, דיונון (2008) 183.
- יוסי כורזים-קורושי, שלוח ליבוביץ והלל שמיד, ההפרטה החלקית של שירותי אומנה – סוגיות ולקחים בתום ארבע שנות פעילות, בטחון סוציאלי 70 (2005).

- מילי מאסס, על התערבות המדינה בקשר שבין ילדים להוריהם, מאזני משפט ד (תשס"ה) 600.
- תמר מורג, אתגרים חדשים בהגדרת גבולות הילדות והבגרות לאור האמנה הבינלאומית בדבר זכויות הילד, בטחון סוציאלי 44 (1995) 108.
- תמר מורג, השפעת הוועדה לבחינת עקרונות היסוד בתחום הילד והמשפט על תפישות העומק של הפסיקה הישראלית, משפחה במשפט כרך ג-ד (התשס"ט-התש"ע) 67.
- תמר מורג, פסיקת בתי המשפט שלאחר הצטרפות ישראל לאמנה בדבר זכויות הילד, המשפט 22 (יולי 2006) 21.
- תמר מורג, האמנם עידן חדש? פסיקת בתי המשפט בישראל והאמנה בדבר זכויות ילדים, בתוך זכויות הילד והמשפט הישראלי (ערכת תמר מורג), רמות (2010) 101.
- תמר מורג, עשרים שנה אחרי: תפיסת זכויות הילד על פי האמנה הבינלאומית, בתוך: זכויות הילד והמשפט הישראלי (ערכת תמר מורג), הוצאת רמות (2010) 41.
- ר' סטריאר, מהדרה למעורבות חברתית, חברה ורווחה כא (2) (2001) 232.
- ורד סלונים-נבו ויצחק לנדר, האם טובת הילד יכולה להתקיים בנפרד מטובת המשפחה? מחשבות והמלצות לשינוי, חברה ורווחה כד 4 (2004) 401.
- חנה סמקין ואלישבע סדן, סוגיות של שליטה ועוצמה בתהליך ההתערבות המקצועית של פקידי סעד לחוק הנוער: נקודת מבטם של פקידי סעד ושל הורים במשפחות שבהן היתה התערבות בחוק, ביטחון סוציאלי 75 (2007) 15.
- ענת ענבר, חיה נבו, סוזן להמן, יחידות הסיוע ליד בתי המשפט למשפחה עשור לפעילותן, משפחה במשפט ב (התשס"ט) 25.
- מרים פבר, התעללות בילדים – ההכרה בתופעה, התפתחות החקיקה ופיתוח דרכי טיפול והגנה, מכון חרוב, ירושלים (2009).
- יעל פרץ, השיחה הטיפולית כסיפור: פיתוח גישה הקשרית בניתוח שיחות טיפוליות בין עובדות סוציאליות לבין פונות שבית המשפט ראה בהן אמהות מזניחות או מתעללות, עבודה לקבלת תואר מוסמך במדעי החברה, אוניברסיטת בן גוריון (2004).
- יעל פרץ, ורד סלונים-נבו, אנטומיה של כישלון: על קשיים בשיח שבין העובד הסוציאלי לאמהות שילדיהן הורחקו מהבית בצו בית משפט בתוך: הדרה חברתית וזכויות אדם בישראל (עורכים: יאיר רונן, ישראל דורון, ורד סלונים-נבו), רמות (2008).
- שרון ציונוב, שירן רייכנברג ורעות רונר, מישהו שומע אותי? על ייצוג רגיש-מגדר לנערות בהליכי נזקקות בבית המשפט לנוער, מעשי משפט כרך כ"ג (2010) 103.
- יחיאל ש' קפלן, זכויות הילד בפסיקה בישראל – ראשית המעבר מפטרנליזם לאוטונומיה, המשפט ז (תשס"ב) 304.
- מיכל קרומר-נבו, מפלופה למירי: תרומת הגישה הפמיניסטית לסוגיית נשים במצוקה כלכלית וחברתית עמוקה ומתמשכת, חברה ורווחה כ"ב(4), 433.
- מיכל קרומר-נבו, מה עוזר בעזרה? הסתכלות מחדש על סוגיית העזרה לנשים ממשפחות רב בעייתיות. חברה ורווחה יט(3), 279.
- יאיר רונן, זכות הילד לזהות כזכות להשתייכות, עיוני משפט כו (3) (2003) 935.
- יאיר רונן, על סבל וקולותיהם של ילדים ממשפחה ישראלית, בתוך הדרה חברתית וזכויות אדם בישראל (עורכים ישראל רונן, ורד סלונים-נבו), רמות (2008) 137.

יונה מ. רוזנפלד, שותפות: קווים לפיתוח פרקטיקה של עבודה סוציאלית עם ולמען אוכלוסיות מובטות. חברה ורווחה י"ג (3) (2003) 225.

תמי רזי, ילדים עשוקי ילדות: "שלום הילד" ביישוב היהודי בשנות המנדט הבריטי, חברה ורווחה כרך ל, חוברות 3-4 (2010) 377.

אבנר ח' שאקי, אפיונים בדיני משמורת קטנים – תוך שימת דגש על יישום עקרון טובת הילד, עיוני משפט י(1) (1984) 5.

רונה שוז, זכות הילד לגדול אצל הוריו הביולוגיים, לקחים מפרשת תינוק המריבה, משפחה במשפט א (2007) 163.

רונה שוז, זכות הילד להשתתפות: בין תיאוריה לבין הלכה למעשה בבית המשפט למשפחה, משפחה במשפט ב (2008) 207.

גבי שפיר, סוגיות אתיות בשימוש במבחנים פסיכולוגיים בתוך סוגיות בפסיכולוגיה, משפט ואתיקה בישראל: אבחון, טיפול ושיפוט, דיונון (2008) 74.

Annete R. Appell, Protecting Children or Punishing Mothers: Gender, Race and Class in the Child Protecting System, 48 South Carolina L. Rev. (1997) 577.

Judith Areen, Intervention between Parent and Child: a Reappraisal of the State's Role in Child Neglect and Abuse Cases. 63 Geo. L.J. (1975) 887.

Marie Ashe, Post Modernism Legal Ethics and Representation of Bad Mothers in Mothers in Law: Feminist Theory and Legal Regulation of Motherhood (Martha Alberston Feinman & Isabel Karpin eds.) (1995) 142.

Marie Ashe, Bad Mothers in Law and Literature: A Problem of Representation, 43 Hastings L.J. (1991-1992) 1017.

Marie Ashe, Naomi R. Cahn, Child Abuse: A Problem for Feminist Theory, 2 Tex. J. Women & L. 75 (1993) 75.

Kathleen A. Bailie, The Other Neglected Parties in Child Protective Proceedings: Parents in Poverty and The Roll of The Lawyers Who Represent Them, 66 Fordham Law Rev (1997-8) 2285.

Katharine T. Bartlett, Rethinking Parenthood as an Exclusive Status: The Need for Legal Alternatives When the Premise of the Nuclear Family Has Failed, Virginia Law Review Vol. 70, No. 5 (1984) 879.

Emily Buss, Parents' Rights and Parents Wrongs, 57 Ohio St. L.J (1996) 431.

Daan Braverman & Sarah Ramsey, When Welfare Ends: Removing Children From the Homes For Poverty Alone, 70 Temp. L. Rev. (1997) 447.

Andrea Charlow, Race, Poverty and Neglect, 28 Wm. Mitchell L. Rev. 763 (2001-2002) 767.

Paul Chill, Burden of proof begone, the Pernicious Effect of Emergency Removal in Child Protective Proceeding, Family Court Rev. 41(4) (2003) 457.

- Howard Davidson, Child Abuse and Domestic Violence: Legal Connections and Controversies, 29 Fam. L. Q. 357 (1995-1996).
- Howard Dubowitz, Maureen Black, Raymond H. Star, jr, Suzan Zuravin A Conceptual Definition of Child Neglect, *Criminal Justice and Behavior*, vol. 20 (1993) 8.
- Donald N. Duquette, Child protection legal process: Comparing the United States and Graet Britain, 54 U. Pitt. L. Rev. (1992-1993) 240.
- Leonard P. Edwards, The Juvenile Court and the Roll of Juvenile court Judge, 4 Juv & fam. Ct. J. issue 2 (1992) 1.
- J. Eekelaar, The Emergence of children Rights *Oxford Journal of Legal Studies* Vol. 6, No. 2 (1986) 161.
- Dianne M. Faber, Dependent-Neglect Proceedings: a Case for Procedural Due Process, 9 Duq. L. Rev (1970-71) 651.
- Martha Alberston Feinman, Justice in Law and Society, in *Justice and Power in Sociolegal Studies* (Bryant G. Garth, Austin Sarat eds.) Northwestern University Press, 80.
- Gregory Firestone, Janet Weinstein, In The Best Interest of Children a Proposal to Transform the Adversial System, *Family Court Review* 42(2) (2004) 203.
- Eileen Gambrell, Aron Shlonsky The Need For Comprehensive Risk Management Systems in Child Welfare, *Children and youth Services Rev.* 23 (1) (2001) 79.
- Marsha Garrison, Child Welfare Decision making: In Search of the Least Drastic Alternative, 75 *Geo. L. J.* 1745 (1986-1987) 1745.
- Dania Glaser, Emotional Abuse and Neglect (psychological Maltreatment): a Conceptual Framework, *Child Abuse & Neglect*, vol. 26, Issue 6-7 697.
- Martin Guggenheim, Somebody's Children: Sustaining the Family Place in Child Welfare Policy, *Harvard Law Review* Vol. 113 no. 7 (2000) 1716.
- Clare Huntigtone, Rights Myopia in Child Welfare, 53 *UCLA Law Review* (2005) 637.
- Emily Kernan and Jennifer E. Lansford, Providing for the best interests of the child?: The Adoption and Safe Families Act of 1997, *Journal of Applied Developmental Psychology*, vol 25 issue 5 (2004) 523 .
- Jill Korbin, The cultural context of Child Abuse and Neglect, *Child Abuse & Neglect*, vol. 4 Issue 1 (1980) 3.
- J korbin, Sociocultural Factors in Child Maltreatment, *Protecting Children from Abuse and Neglect - Foundations of a New National Strategy* (G.B. Melton & F.D. Barry eds.) New York (1994) 142.

Theo Libermann, What's Missing from Foster Care Reform: The Need For Comprehensive, Realistic and Companionate Removal Standards, 28 Hamline J. Pub. L. & Policy (2006-2007) 141, 164-5.

Catherine A. MacKinnon, Reflections on Law in the everyday Life, in *Law in Every Day Life* (Austin Sarat and Thomas R. Kerans eds), (1993).

Margaret H. Meriwether, Child Abuse Reporting Laws: Time for a Change, 20 FAM. L. Q. 141 (1986).

Jane c. Murphy, Legal Images of Motherhood: Conflicting Definitions From Welfare Reform, Family and Criminal Law ,83 Cornell Law Review 688.

Kelly Browe Olson, Lessons Learnd From a Child Protection Mediation Program, Family Court Review 41(4) (2003) 480.

Leory H. Pelton, The roll of material Factors in Child Abuse and Neglect, in Protecting children from abuse and neglect: foundations for a new national Strategy (Gary Melto n, Frank Barry Barry eds.) 141

Katherine C. Pearson, Cooperate or We'll Take Your Child: the Parents Fictional Voluntary Separation Decision and a Proposal for Change, 65 Tenn. L. Rev.(1997-1998) 835.

Jean Koh Peters, How Children Are Heard In Child Protective Proceedings, in the United States and Around the World in 2005: Survey Findings, Initial Observations, and Areas for Further Study, 6 Nev. L. J. 966 (2005-2006) 966-967.

Dorothy E Roberts, child welfare and civil rights, 2003 University of Illinois L. R. (2003) 171.

Patricia A. Schene, Past, Present, and Future Roles of Child Protective Services, *The Future of Children* Protecting Children from Abuse and Neglect Vol. 8, No. 1 (1998).

Rhona Shuz, Protection Versus Autonomy: The Child Abduction Experience, in *The Case for the Child: Towards a New Agenda*, Yair Ronen & Charles W. Greenberg (eds.), Intersentia (2008).

Amy Sinden, "Why Mom Won't Cooperate": a Critique of Informality in Child Welfare Proceeding, 11 Yale Journal of Law and Feminism (1999) 339.

Veena Srinivasa, Sunshine for D. C.'s Children: Opening Dependency Court Proceedings and Records, 18 Georgetown Journal on Poverty Law & Policy (2010) 79, 80-88.

Jenifer Sykes, Negotiating Stigma: Understanding Mothers Responses to Accusation of Child Neglect, *Children and Youth Services Rev.* 33(3) (2011) 448.

Murray A. Straus, Glenda Kaufman Kantor, Definition and measurement of neglectful behavior: some principles and guidelines, *Child Abuse & Neglect* 29 (2005) 19.

H.N. Taussig, R.B. Clyman and J. Landsverk, Children who return home from foster care: a 6-year prospective study of behavioral health outcomes in adolescence, *Pediatrics* 108 (2001).

Nancy Thoennes, What We Know Now: Findings From Dependency Mediation Research, *Family Court Review* 47(1) (2009) 21.

Todd Taylor, The Cultural Defense and its Irrelevancy in Child Protection Law, 17 *Boston College Third World L. J.* (1997) 331.

Michael S. Wald, State Intervention on Behalf of "Neglected" Children, Standards of Removal of Children Of Their Homes, Monitoring the Status of Children in Foster Care, and Terminating of Parental Rights, *Stanford Law Review*, Vol. 28, No. 4 (Apr., 1976) 623.

Michael S. Wald, Review: Thinking about Public Policy toward Abuse and Neglect of Children: A Review of "Before the Best Interests of the Child" *Michigan Law Review* Vol. 78, No. 5 (1980) 645.

Janet Weinstein, And Never the Twain Shall Meet: The Best Interests of Children and the Adversary System, 52 *U. Miami L. Rev* (1997-8) 79.

פסיקה

בר"ע (מחוזי ת"א) 2383/00 פלוני נ' רחל ללו, תק-מח (1)2001, 65535 (2001).

בע"א 2266/93 פלוני קטיין נ' פלוני, פ"ד מט(1) 221 (1995).

דני"א 6041/02 פלונית נ' פלוני, פ"ד נח(6) 246, 255-256 (2004).

דני"א 7015/94 היועמ"ש נ' פלונית, פ"ד נ(1) 48.

ברע"א 369/08 פלונית נגד פקידת הסעד בלשכת הרווחה נתניה, תק-על (2)2008, 421.

ע"א 2266/93 פלוני נ' אלמוני, פ"ד מט(1) 221.

ע"א 377/05 פלוני ופלונית ההורים המיועדים לאימוץ נגד פלוני ופלונית ההורים הביולוגיים, תקדין עליון (2)2005, 617.

ע"א 418/88 פלוני נ' היועמ"ש פ"די מד(3), 1.

ע"מ (ת"א) 4/04 פלוני ופלונית ההורים המיועדים לאימוץ נ' פלוני ופלונית ההורים הביולוגיים, תקדין מחוזי (4)2004, 6517.

ע"א 6056/93 עדן נ' עדן, פ"ד נא(4) 197.

רע"א 5587/97 היועץ המשפטי לממשלה נגד אכר בן (קטיין), פ"ד נא (4) 830.

ע"מ (ת"א) 11/05 פלונית ופלוני נ' היועמ"ש.

דו"חות, שנתונים, עבודות מחקר ומסמכי רקע

הוועדה לבחינת עקרונות יסוד בתחום הילד והמשפט ויישומם בחקיקה (בראשות השופטת סביונה רוטלוי) דו"ח הוועדה חלק כללי (2003).

הוועדה לבחינת עקרונות יסוד בתחום הילד והמשפט ויישומם בחקיקה, דו"ח ועדת המשנה בנושא ייצוג נפרד לילדים בהליכים אזרחיים (2003).

הוועדה לבחינת עקרונות יסוד בתחום הילד והמשפט ויישומם בחקיקה, דו"ח ועדת המשנה בנושא השמה חוץ ביתית (2003).

צוות בדיקה בנושא עבודתן של פקידות הסעד לסדרי דין (בראשות פרופ' ורד סלונים-נבו) (2008).

דו"ח ועדת יעוץ לקביעת סמכות ועדת החלטה ודרך התנהלותן מול פקידי הסעד למיניהם (בראשות ישראל צבי גילת) (2002).

דו"ח הוועדה הציבורית לבדיקת מצבם של ילדים ובני נוער בסיכון ובמצוקה (בראשות פרופ' הלל שמיד) (2006).

דולב ט., בנבנישתי ר., וטימר, א. מחקר ועדות ההחלטה בישראל: ארגון, תהליכי עבודתן ותוצאותיהן, דו"ח מסכם. ירושלים: משרד העבודה והרווחה (2001).

מסמך רקע בנושא הוצאת ילדי עולים מן הבית בידי שירותי הרווחה, מרכז המידע והמחקר של הכנסת (2005).

ניתוח הצעת תקציב משרד הרווחה והשירותים החברתיים לשנת הכספים 2011-2012, מרכז המחקר והמידע של הכנסת (2010).

"עם הפנים לקהילה" – הרפורמה לטיפול בילדים ובנוער בסיכון במסגרת הקהילה, מרכז המחקר והמידע של הכנסת (2006).

מידע על שוויון: אמהות חד הוריות בישראל, שלמה סבירסקי, ורד קראוס, אתי קונור-אטיאס, ענת הרבסט, שוויון, גליון מס' 12 מרכז אדווה (2002).

"ילדים בישראל", שנתוני המועצה לשלום הילד לשנים 2007, 2008, 2009 ולקט נתונים מתוך שנתון 2010.

יעל פרץ, השיחה הטיפולית כסיפור: פיתוח גישה הקשרית בניתוח שיחות טיפוליות בין עובדות סוציאליות ופונות שבית המשפט ראה בהן אמהות מזניחות או מתעללות, חיבור לקראת מוסמך במדעי החברה, אוניברסיטת בן גוריון (2004).

Regev-Messalem, Shiri, The Real Meaning of a Legal Definition: "Can I Have Relationships with Men?" Some Untold Stories of Single Mother's Living of Welfare" Stanford University (2006), THESIS.

ספרים

רות בייט מרום, שיטות מחקר במדעי החברה (2000).

דוד נחמיאס וחנה נחמיאס, שיטות מחקר במדעי החברה (1998).

הדרה חברתית וזכויות אדם בישראל (עורכים יאיר רונן, ישראל דורון, ורד סלונים-נבו) רמות (2008).

דפנה הקר הורות במשפט – מאחורי הקלעים של עיצוב הסדרי משמורת וראייה בגירושים, הקיבוץ המאוחד (מגדרים) (2008).

זכויות הילד והמשפט הישראלי (עורכת תמר מורג) רמות (2010).

ערן חיות, מדריך למחקר וכתובה מדעית: מהלכה למעשה, האוניברסיטה הפתוחה (2004).

מילי מאסס, בשם טובת הילד אובדן וסבל בהליכי אימוץ, רסלינג (2010).

סוגיות בפסיכולוגיה, משפט ואתיקה בישראל: אבחון, טיפול ושיפוט (עורכים: דוד יגיל, אמנון כרמי, משה זכי, ענת לבני) דיונון (2008)

פנחס שיפמן, דיני המשפחה בישראל (כרך שני), המכון למחקרי חקיקה האוניברסיטה העברית (תשמ"ט-1989).

מיכל קרומר-נבו, נשים בעוני: סיפורי חיים, הקיבוץ המאוחד (מגדרים) (2008).

תמי רזי, ילדי ההפקר, החצר האחורית של תל אביב המנדטורית, עם עובד (2009).

אשר שקדי, מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני – תיאוריה ויישום (2003).

אלי שרון, קטינים בסיכון, המכון למחקרי משפט וכלכלה (1991).

Law in Every Day Life, Austin Sarat and Thomas R. Kerans (eds), (1993).

Mothers in Law, Feminist Theory and the Legal Regulation of motherhood, Marsha Alberston Feinmam and Isabel Karpin (eds), Columbia University Press (1995).